

AZƏRBAYCAN - ELMİ İŞ

(Aylıq beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal)

НАУЧНАЯ РАБОТА

(Ежемесячный международный
научно-теоретический журнал)

SCIENTIFIC WORK

Azerbaijan Republic Amonth International
Science oritical journal's

№ 03-04 (37)

Bakı - 2014

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz Hüseynov

Redaktor:
Əfrasiyab Məmmədov

Korrektor:
İlahə Əliyeva

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
Dövlət qeydiyyatından keçmişdir.**

Qeydiyyat nömrəsi 2212

Nəşriyyat direktoru: Sevdə Mikayılqızı

Texniki redaktor: Şamil Qurbanov

Texnikabank ASC

Kapital filialı h/h 38210006310001

VÖEN 6200060022

Yığılmağa verilmişdir: 15.03.2014

Çapa imzalanmışdır: 19.04.2014

Kağız formatı: 60x84 1/8

Mətbəə kağızı № 1

Tiraj: 200, sifariş: 200

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə,

“Azərbaycan” nəşriyyatı, VI mərtəbə.

Telefon: (012) 510-63-99

(050) 209-59-68, (055) 738-58-83, daxili: 5-09

E-mail: azelmiish@mail.ru

MÜNDƏRİCAT

RABİTƏ VƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI

Cabit Rəsulov

GENİŞ SPEKTRLİ RADİO RABİTƏ ŞƏBƏKƏSİNDƏ RADİONƏZARƏT
STANSİYALARININ YERİ, VƏZİFƏLƏRİ, ONLARIN İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ
VƏ BƏZİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ MƏSƏLƏLƏRİ..... 5

СВЯЗЬ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Джабит Расулов

РОЛЬ И ЗАДАЧИ СТАНЦИЙ РАДИОКОНТРОЛЯ
В ШИРОКОСПЕКТОРНОЙ СЕТИ РАДИОСВЯЗИ, ОРГАНИЗАЦИЯ
ИХ РАБОТ И РЕШЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ..... 14

Əli Tağıyev, Ramin Hüseynov

ELEKTRON POÇT SERVISİNDƏN İSTİFADƏ
OLUNMASI İLƏ YARANAN RİSKLƏR23

Ramin Hüseynov, Əli Tağıyev

XİDMƏTLƏRİ İDARƏETMƏ SERVERİNDƏ
TRANZAKSIYALARIN EMAL VAXTININ TƏYİN EDİLMƏSİ..... 33

Эльнур Нуралиев

ВИДЫ ДЕНЕЖНЫХ ПЕРЕВОДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ39

Asya Əsgərova

SOSİOLOJİ MƏLUMATLARIN
R PROGRAMLAŞDIRMA DİLİNDƏ
STATİSTİK ANALİZİ.....44

ПРАВО

Бюсәл Исмаилов

КОЛЛЕКТИВНЫЙ ДОГОВОР КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ
ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ..... 50

PUBLİSİSTİKƏ

Nizami Rəhmanlı

VƏTƏNDƏN UZAQLARDA AZƏRBAYCAN OĞLUYAM.....56

TARİX

M.A.Hüseynov

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLILARIN
ALMAN FAŞİSTLƏRİNƏ QARŞI DÖYÜŞLƏRDƏ QƏHRƏMANLIQLARI.....63

SOSİOLOGİYA

Fəridə Mikayılova

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA
İNSAN AMİLİ PROBLEMİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....69

DİLÇİLİK

Əli Əliyev, Dilarə Musayeva

ŞUMERLƏRİN AZƏRBAYCAN-TÜRK MƏKANINDA
İZLƏRİ VƏ SÖZLƏRİ.....72

İQTİSADİYYAT

G.İ. İsmayılzadə

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN
İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İNNOVATİV USULLAR.....79

ELM KƏRİFFELƏRİ

Eyyub Bəşirov

O, YENİ MƏKTƏB YARATDI.....88

Эюб Баширов

ОН СОЗДАЛ НОВУЮ ШКОЛУ.....94

ELM TARİXİNDƏN

Əfqan MƏMMƏDOV

AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA AQRAR ELMİNİN İNKİŞAF
TARİXİNDƏ AKADEMİK EYYUB BƏŞİROV YARADICILIĞININ
ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ.....101

HEYVANDARLIQ

Эйюб Баширов, Н.А. Дамиров, Н.А.Наджафов

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ, ВЫСОКОПРОДУКТИВНЫЕ ПОРОДЫ
ОВЕЦ АДАПТИРОВАННЫХ И РАЗВОДИМЫХ В ЖАРКИХ
КЛИМАТИЧЕСКИХ, ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ
АЗЕРБАЙДЖАНА.....127

RABİTƏ VƏ YÜKSƏK TEXNOLOGİYALAR

GENİŞ SPEKTRLİ RADİO RABİTƏ ŞƏBƏKƏSİNDƏ RADİONƏZARƏT STANSİYALARININ YERİ, VƏZİFƏLƏRİ, ONLARIN İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ BƏZİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Cabit Rasulov

Beynəlxalq Rabitə Akademiyasının həqiqi üzvi, akademik

Açar sözlər: radionəzarət stansiyaları, pelenqləmə, ölçmə avadanlığı, pyzoelektrik çeviricilər, analizator, tezlik diapazonu, qəbuledici, modul qəbul sistemi, qəbuledici antenna, generator, tezlik diapazon.

Azərbaycanda qurulmuş geniş spektrli radio rabitə şəbəkəsinə daxil olan mərkəzlərə, həm də 4 radionəzarət stansiyası, rabitəyaradan mikrodalğalı siqnalı ölçən 1 stansiya aiddir.

Radionəzarət stansiyaları aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- bədbəxt hadisə baş verdikdə ötürücünün yerini müəyyənləşdirmək.
- qeydə alınmayan ölçücünün yerini müəyyənləşdirmək.
- digər vasitələrlə aşkar edilməsi mümkün olmayan, manecilik törədən ötürücünün yerini müəyyənləşdirmək.
- rabitəyə mane olan zərərli mənbələrin, məişət elektrik avadanlıqlarının, elektrik xətlərinin zədələnmiş izolyatorlarının və s. yerini müəyyən etmək.
- qeydiyyatda olan və olmayan ötürücüləri nişanlamaq.
- qeydə alınmış ötürücülərin şüalanma parametrlərini (güc, şüalanma zolağının eni, modulyasiyasının tipi, kənar şüalanma və s.) fiksə etmək.

Qeyd etməliyik ki, bunlar reqlamentə uyğun dəyişikliklər aparmaq üçün edilir.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə qəbuledici qarşısında aşağıdakı tələblər qoyulur:

A. Yüksək tezlikli qəbuledicilər üçün:	
1. Tezlik.	
- diapazon	10 kHs – 30 M Hs
- kökləmənin dəqiqliyi	2Hs
- stabillik	$2 \cdot 10^{-8}$
2. 100 Hs dəqiqliklə tənzimləmə vaxtı	20 msan
3. Demodulyasiyanın növü	AM, CW, FM
4. $S/k = 20$ d B nisbəti üçün qarşılıqlı modulyasiya	(1 – 30 MHs) +21d B
5. Küyün səviyyəsi	<14 d B
6. 2-ci təstib intermodulyasiyanın məhsulu	70 d Bm
7. Təsvisin kənara çıxması	> 90 d B
8. ET-in kənara çıxması	< 90 d B
9. AT zolağının eni	0,1 – 10 KHz rəqəmli sürgəsi
10. Metki sürgəsi (AT səviyyəsində)	dar 100 Hs orta 200 Hs enli 400 Hs
Nizamlama diasapazonu	+5 kHs
Tezlik addımı	10 Hs
11. Gücləndirmənin avtomatik tənzimlənməsi	140 d B
12. Gücləndirmənin əl ilə tənzimlənməsi	140 d B
13. Tənzimləmə generatorunda döyülmə	+ 5 kHs
14. RT giriş	10 KHs 30 kHs
Mümkün gərginlik həddi	30 V, və ya +36 d Bm
Giriş müqaviməti	50 s ≈ 2,5
Xarici tezlik etalonu	10 Mhs
Giriş müqaviməti	200 Om
Gərginlik	0,1 – 1 V
15. ST xətti, çıxış	
Səviyyə	od Bm (- 10 -10 dBm təniz)
Müqavimət	600 Om
16. Interfeys	(EJA RS 232 S/MKKT VİRS 485)

17. Tərtib edilmiş test	iş qabiliyyətini yoxlanması, modul səviyyəsində səhvlərin yoxlanılması
18. Elektrik nəmliyinin gərginliyi	115/230VAS +15%
19. Tezlik	47 – 63 Hs
20. Ətraf mühitin şərtləri	MEK 68-2
21. Mexaniki parametrlər	19 sütun
22. Elektromaqnit qavrayıcılıq	MEK 801-2 MEK 801-3 MEK 801-4
heyəcanlanma	II qrup
23. İşci temperatur diapazonu	0° – 50° C
24 Nisbi rütubət	90% kondensə olunmayan
25. Vibrasiya	MEK 68-2-6
B) XYT/UYT	
1. Tezlik diapazonu	20=2700 Mhs
2. Tezlik qurğusu	20=2700 mhs a) kompüter klaviaturası b) sicanla fasiləsiz tənzimləmə c) tezliyin qoşulması
3) Köçürmə	
a) yaddaşdakı stansiya	400 kanala qədər, yaxşı halda 1000 kanal
b) fasiləsiz köçürmə	20 tezlik zolağı, addım 100 Hs
4. köçürmə sürəti	1000 kanal/san.
5. Ayrıdetmə qabiliyyəti	100 Hs
6. Kompüterdə tezlik göstərmə qabiliyyəti	sınaq qəbuledicidə
7. Tezliyin ölçmə dəqiqliyi	+5x10 ⁻⁸
8. Həssaslıq	1 rB
TM	S/K=20dB
AM	S/K=12dB
9. Səhə intensivliyinin ölçülməsi	3dB
10. Modulyasiyanın ölçülməsi	< 5%
11. Zolağın eninin ölçülməsi	dB

12. Ölçülmənin maksimal müddəti	2 san.
13. Küyün ümumi səviyyəsi	bir qayda olaraq 8dB
14. Zolağın eni AT (-6dB)	4,8,15,30,100,300kas+SW və J3 süzgeci
15. Demodulyasiya	AM, TM, FM, CW
16. Küysüz tənzimləmə	tənzimləmə və çevirmə ilə həyata keçirilir
17. Küysüz kökləmə	kökləmə və çevirmə yolu ilə həyata keçirilir
18. Güclənmənin avtomatik tənzimlənməsi	modulyasiyanın bütün növləri üçün 0-120 dB
19. İndikator	siqnalın səviyyəsi displeydan alınır
20. AT kəsilmə	90 dB
21. Təsvirin kəsiyi	90 dB
22. 3-cü tətib modulyasiyasının məhsulu	+17 dB
23. 2-ci tətib intermodulyasiyanın məhsulu	+40 dB
24. Antennanın girişi	50 Om
25. Çıxış:	
AT-yə görə	21,4 mAs
AQ monitoru	kompyuter displeyi
Səs tezliyində	a) 600 Om, baş telefonu b) reproduktor
26. Elektrik qidalanması	a) 220 v, dəyişən cərəyan b) 24 v, sabit cərəyan
27. Məsafədən idarə olunma	RS 232 C
28. Elektromaqnit	
- qavrayıcılıq	BER 801-2
- həyəcanlanma	BER 801-3
11 qrup I	
BER 601-4	

Qeydə alınmış radionəzarət stansiyasının işinin təşkilində, bu stansiyaların fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində ən vacib şərtlərdən, önəmli cəhətlərdən biri də budur ki, onların quraşdırılacağı yer düzgün müəyyənləşdirilsə, seçilsin. Bu işdə aşağıdakı şərtlər hökmən nəzərə alınmalıdır.

Əvvəla, stansiyaları ehtə yerdə quraşdırmaq lazımdır ki, onların əhatə dairəsi respublikanın bütün ərazisini tutsun. İkincisi də fotoqrafik yerdəyişmə ehtə olmalıdır

ki, nəzarət olunan ərazilərin bütün nöqtələrindən gələn siqnallar maneəsiz qəbul oluna bilsinlər.

Yerləşmə, yerdəyişmə problemi baxımından bir məsələyə də diqqətlə yanaşılmalıdır. Belə ki, pelenqlənmiş obyektlərin yerləşməsinin hesabı müxtəlif radiopelenqləşdirici stansiyaların pelenqləmə keyfiyyətindən asılıdır. Pelenqlin keyfiyyətini təmin etmək üçün isə hədəfin yerinin təyini hər mərhələdə təhlil edilməlidir.

Radiopelenqləmə stansiyalarında təhlil aşağıdakı əməliyyatlarla aparılır:

- qəbulədicinin yerləşdiyi yerdə birbaşa eşidilən siqnalın nəzarət stansiyasının siqnalı ilə üst-üstə düşdüyünü yoxlamaq;
- eyni tezlikdə olan bir neçə pelenqlin təsnifatlarının verilməsi;
- normadan kənara çıxmaları silmək;
- ölçmələrin orta qiymətlərini hesablamaq;
- ölçmələrdə kənara çıxmaları hesablamaq;

Radio nəzarət stansiyalarında isə pelenqlərin təhlili əsasən aşağıdakı əməliyyatlarla aparılır:

- pelenqlənmə obyektinin yerinin pelenqlinin təyin edilməsinin hesabı;
- ötürmə nöqtəsinin yerinin hesabı
- qeyri-müəyyənlik ellipsinin hesabı;

Obyektlərin yerinin təyin edilməsində və əllə tənzimləmə sistemində pelenqlin keyfiyyəti operatorun iş bacarığından, təhlili neçə aparmasından asılıdır. Avtomatik tənzimləmədə yerin təyininə gəldikdə isə bu iş köcürmə qurğuları vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Biz öz tədqiqatlarımızda pyezoelektrik çeviricilərə malik avtomatik pelenqlətorların ötürücülərinin nəzəri və təcrübəvi problemlərini geniş araşdırdıq, öyrəndik.

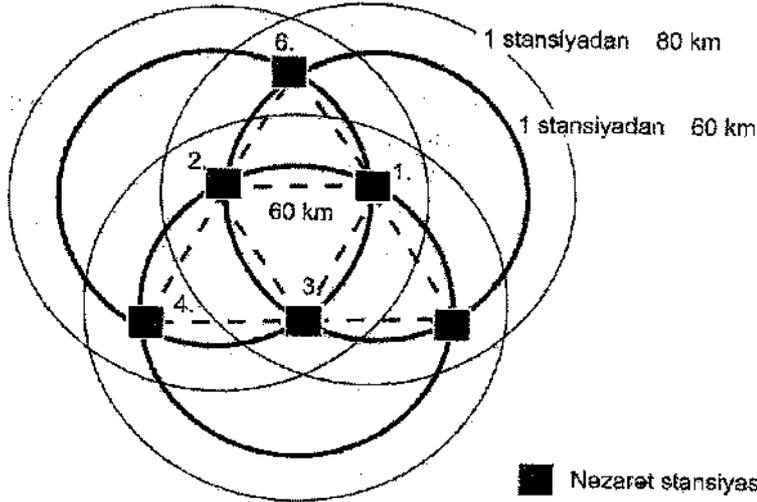
Aparığımız tədqiqatlar zamanı aşağıdakılara nail olduq:

- Verilmiş müddət və tezlik impulslarını idarə edən açarları qidalandıran pyezoelektrik çeviricilərin idarə olunma strukturunu işləyib hazırladıq.

- Zaman və tezlik funksiyasına təsir edən idarə edici gərginliyin dəyişməsinə qiymətləndirən alqoritmlər aldıq.

- Axırınçı cərəyan impulsuna təsir edən pyezoelektrik elementdəki gərginliyi müəyyənləşdirən düstur tapdıq.

- Hazırlanmış qurğulardan istifadədə A sinfində avtomatik rejimdə pelenqlənmənin 1%-dən çox, 5%-dən az xəta ilə aparılması qənaətinə gəldik.

Qeydə alınmış radionəzarət stansiyalarının təsirinin konfigurasiyası

Nəzarət stansiyalarının coğrafi yerləşməsi aşağıdakı kimidir:

- Bakı - 49° 49' 26" E 40° 21' 4" N;
- Gəncə - 46° 19' 55" E 40° 37' 38" N;
- Qəbələ - 47° 45' 6" E 40° 52' 23" N;
- Quba - 48° 33' 18" E 41° 19' 17" N;
- Masallı - 48° 33' 9" E 39° 0' 43" N;
- Şirvan - 48° 54' 45" E 39° 55' 43" N;
- Naxçıvan - 45° 2' 0" E 39° 12' 0" N;

Onu da deyək ki, tədqiqatlar zamanı bu stansiyaların yerinin təyində Beynəlxalq Elektrotarabət İttifaqının tövsiyələrinə uyğun olaraq Okamura-Xata modelindən istifadə etmişik. Radiodalğaların yayılma modeli (Okamura-Xata) geniş şəhər və dağ şəraitini nəzərə alan modeldir. Loqoritmik şəkildə bu modelin parametrləri belədir:

$$L_p = -K_1 - K_2 \log(f) + 13,82 \log(h_b + a(h_m)) - [44,9 - 6,55 \log(h)] \cdot \log(d) - K_0$$

f - aparıcı tezlik (meqaherslə)

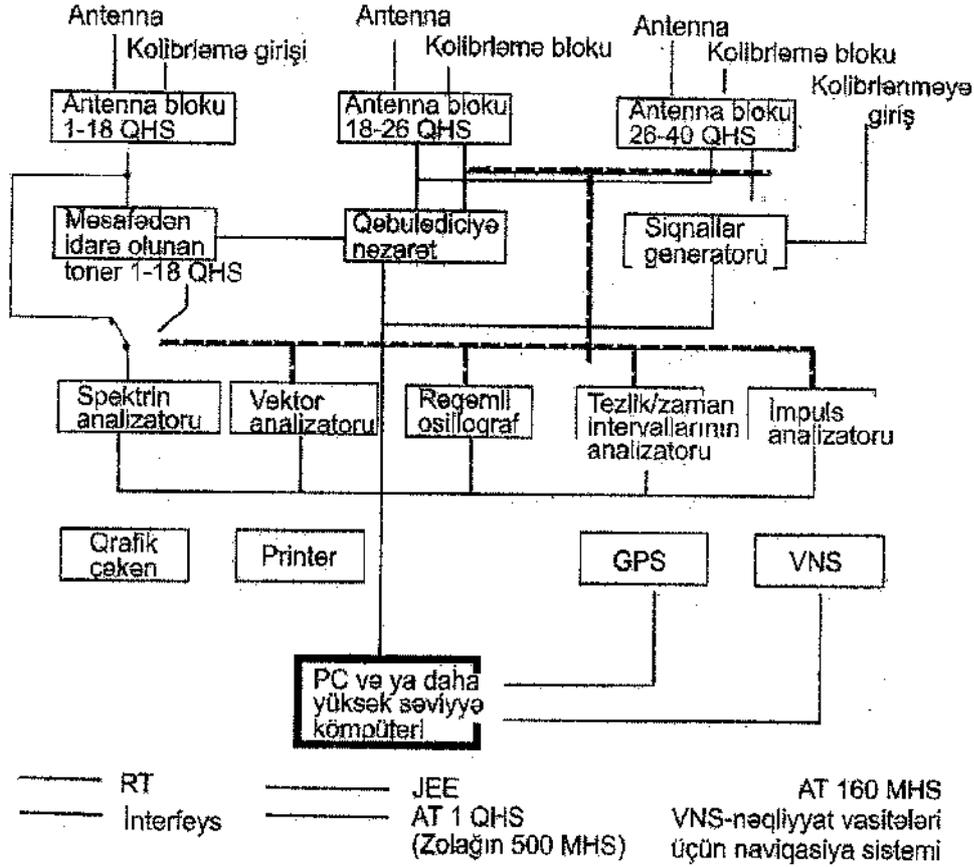
h_b - antenmanın hündürlüyü (metrlə)

h_m - qəbuledicinin antenmasının hündürlüyü (metrlə)

d - stansiya bazası ilə hərəkətdəki sifarişçi arasındakı məsafə (km-lə)

Bu parametrlər üçün bəzi sərhəd şərtləri də var ki, haqqında bəhs etdiyimiz model bunlarda da özünü doğruldur:

$30 \text{ m} \leq h_b \leq 200 \text{ m}$; $1 \text{ m} \leq h_m \leq 10 \text{ m}$; $10 \text{ m} \leq d \leq 20 \text{ km}$ $d(h_m)$ və K_0 əmsalları radiodalğaların "dağlıq" və ya "sax şəhər" şəraitində yayıldığı zaman istifadə olunur:

Mikrodalğalı nəzarət və ölçmənin blok-sxemi aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Ölçmə avadanlığı iki hissədən ibarətdir. O, nəqliyyat vasitəsində quraşdırılmalıdır.

Modul qəbul sistemi 1000 MHz - 40 PHs tezlik diapozonundan siqnalları qəbul etmək üçün hazırlanmışdır və aşağıdakı komponentlərdən təşkil olunub:

1-18 QHS tezlikli qəbulədicisi. Qəbulədicisi antenna blokundan kənar qurula, idarə oluna bilər.

18-28 QHS tezlikli qəbulədicisi. Qəbulədicisi antenna blokuna daxil edilir.

26-40 QHS tezlikli qəbulədicisi. Qəbulədicisi antenna blokuna qoşula bilər.

Analizator radiotezlikli antenna blokuna və ya aralıq tezlikli qəbul sisteminin çıxışına birləşdirilir. Analizator geniş zolaqda radiotezlik spektrinin təhlilində istifadə olunur.

Qəbul sisteminin çıxışına aşağıdakı qurğular birləşdirilir:

- Radioloktorun impulslarını dəqiq ölçmək üçün impuls analizatoru;
- Periodik təkrarlanan siqnalların analizi üçün 500 MHz-lik rəqəmli osilloqraf.

Zaman və tezliyin analizatorunun tezlik zolağı 110 MHz, yüüklüyü isə 250 seçim/san-dır.

Genişlənmiş spektrlə siqnalı təhlil etmək üçün siqnalların vektor analizatorundan (tezlik diapazonu 2 MHz – 1,9 QHz), amplitudun, tezliyin, fazanın dəqiq rəqəmli demodulyasiyasından, dar zolaqlı (300 Hz – 3 MHz) spektral sistemlərdən; yüksək ayırdetmə (0,001 Hz) və yüksək dəqiqlik (0,1x10) dərəcəsiindən istifadə olunur.

Siqnal generatoru sistemdəki önəmli qurğulardandır, və o gücün ölçülməsi, sintez edilmiş tezlik spektrlərini n aparıcı siqnallarının yaradılması üçündür.

Generatorun xarakteristikası aşağıdakı kimidir:

- tezliyin spektral təmiz-siqnalizatoru;
- tezlik diapazonu – 0,01 – 40 GHz;
- tezlik ayırd etməsi – 1 Hz;
- dinamik çıxışın səviyyə diapazonu – 90-dan +10 dBm-ə dək;
- harmoniyalar <20 dBs

Göründüyü kimi siqnal generatoru ən önəmli funksiyalardan, sistem üçün gərəkli işlərdən birini yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, geniş spektrli radio rabitə şəbəkəsinə daxil olan bütün stansiyaların, radionəzarət, ölçmə, stansiyalarının, qurğuların, avadanlıqların özünəməxsus rolu, funksiyaları, vəzifələri var. Bunların hər birinin işlərinin düzgün təşkili, vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə, səmərəliliyinin artırılmasına yönəlik apardığımız tədqiqatlar, bunlardan aldığımız elmi nəticələr bütövlükdə şəbəkənin düzgün qurulmasına, idarə olunmasına, tənzimlənməsinə, keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Rezümə

Məqalədə geniş spektrli radiorabitə şəbəkəsində radionəzarət, ölçmə stansiyalarının və bir çox avadanlıq, qurğuların yeri rolu, vəzifələri, stansiyaların işinin təşkili, həmin işlərin effektivliyinin daha da artırılması yolları, pelenqləmə, ölçmə işləri, bunların keyfiyyətinin daha da artırılması məsələləri, stansiyaların işlərinin analizi, təhlili yolları, stansiyaların yerləşdirilməsi, yerlərin seçilməsi şərtləri kimi və s. problemlər araşdırılır, əldə edilən nəticələrdən bəhs edilir.

RƏBİTƏ VƏ YÜKSƏK TEXNOLOGİYALAR

**РОЛЬ И ЗАДАЧИ СТАНЦИЙ РАДИОКОНТРОЛЯ
В ШИРОКОСПЕКТРОННОЙ СЕТИ РАДИОСВЯЗИ,
ОРГАНИЗАЦИЯ ИХ РАБОТ И РЕШЕНИЕ
НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ**

Джабит Расулов

Академик, Действительный член Международной Академии Связи

Ключевые слова: станции радиоконтроля, пленгирование, измерительные приборы, пьезоэлектрический преобразователь, анализатор, диапазон чистоты, приемник, приемные модули систем, приемная антенна, генератор.

К центрам входящим в широкоспектрную сеть, организованную в Азербайджане относятся 1 станция, измеряющая микроволновые сигналы создающие связь, а также 4 станции радиоконтроля.

Станции радиоконтроля выполняют следующие задачи:

- определение местонахождения передатчика при несчастном случае.
- определение местонахождения, не зарегистрированного измерителя.
- определение местонахождения передатчика, создающего препятствие и которое невозможно обнаружить другими способами.
- определение местонахождения бытовых электроприборов, поврежденных изоляторов электрических линий, вредных источников, препятствующих связи и т.д.
- отмечать зарегистрированные и незарегистрированные передатчики.
- фиксировать параметры излучения зарегистрированных передатчиков (сила, ширина полосы измерения, тип модуляции, побочное излучение и т.д.).

Необходимо отметить, что все это делается для проведения изменений в соответствии с регламентом.

Для выполнения этих задач перед приемниками ставятся следующие требования:

А. Для высокочастотных приемников:

1. Частота.

-диапазон	10 кГц-30 М
-точность настройки	2Гц
-стабильность	$2 \cdot 10^{-8}$

2. время регулирования с точностью 100 Гц

20 мсек

3. Вид демодуляции

AM, CW, FM

4.самодемодуляция на долю S/k 20d

(1-30 МГц) + 21 dB

5. уровень шума

< 14 dB

6 продукт 2-ой составной интермодуляции

70 dBm

7. Отклонение изображения

> 90 dB

8. Отклонение ET

< 90 dB

9. Ширина полосы AT

0,1-10 к Гц

10. _____

узкий 100 Гц

средний 200 Гц

широкий 400 Гц

Диапазон регулирования

+ 5 кГц

Частотный шаг

10 Гц

11. Автоматическое регулирование

усиления

140 dB

12. Ручное регулирование

усиления

140 dB

13. пульсация генератора регулирования

+ 5 кГц

14. Вход РТ

10 кГц 30 кГц

Предел возможного напряжения

30 В, или +36 dBm

Вступительное сопротивление

50 c = 2,5

Внешний эталон частоты

10 МГц

Вступительное сопротивление

200 Ом

Напряжение

0,1-1 В

15. Линия СТ, выход

Уровень	од Вm (-10-10dBm урег.)
Сопротивление	600 Ом
16. Интерфейс	(EJA RS 232 S/МККТТ VIRS 485)
17. Составленный тест	проверка работоспособности, Проверка ошибок на уровне мо-
дулей	
18. Напряжение электрической влаги	115/230VАС+15%
19. Частота	47-63 Гц
20. Условия окружающей среды	МЕК 68-2
21. Механические параметры	19 колон
22. Электромагнитное восприятие	МЕК 801-2 МЕК 801-3 МЕК 801-4
Тревога	11 групп
23. Рабочий диапазон температур	0°-50° С
24. Относительная влажность	90% неконденсированная
25. Вибрация	МЕК 68-2-6
В) ХУТ/УУТ	
1. Частотный диапазон	20=2700 МГц
2. Частотное устройство	20=2700 МГц
3. Перевод	
А) запомнившаяся станция	до 400 каналов, В лучшем случае 1000 каналов
Б) неограниченная передача	20 полос частот, шаг 100 Гц
4. скорость передачи	1000 кан./сек.
5. Способность отделить	100 Гц
6. Способность отражения частот	
на компьютере,	на испытательном приемнике
7. Точность измерения частот	+5X10 ⁻⁸
8. Чувствительность	1 гВ
ТМ	S/K=20 dB
АМ	S/K=12 dB
9. Измерение напряжения поля	3 dB
10. Измерение модуляции	< 5%
11. Измерение ширины полосы	dB
12. Максимальное время измерения	2 сек.

13. Общий уровень шума	по-прежнему 8 dB
14. Ширина полосы	4, 8, 15, 30, 100, 300 kas + SW и фильтр J3
15. Демодуляция	AM, TM, FM, CW
16. Бесшумное регулирование	осуществляется путем регулирования и преобразования
17. Бесшумная настройка	осуществляется путем настройки и преобразования
18. Автоматическое регулирование усиления	для всех видов модуляции 0-120 dB
19. индикатор	уровень сигнала получается на дисплее
20. Разрыв AT	90 dB
21. Сечение изображения	90 dB
22. продукт 3-ей составной модуляции	+ 17 dB
23. продукт 2-ой составной интермодуляции	+40 dB
24. Выход антенны	50 Om
25. Выход:	
По AT	21,4 m As
Монитор AQ	дисплей компьютера
В частоте звука	а) 600 Ом, основной телефон б) репродуктор
26. Электропитание	а) 220 v, переменный ток б) 24 v, постоянный ток
27. Управление на расстоянии	RS 232 C
28. Электромагнитная	
- восприимчивость	BER 801-2
- возбуждение	BER 801-3
	II группа I
	BER 601-4

При организации работ прошедших регистрацию станций радиоконтроля, а также для повышения эффективности работ этих станций одним из важных условий является правильное определение, выбор их места сооружения. При этом обязательно нужно принять во внимание нижеследующее.

Во-первых, станции необходимо установить так чтобы они охватывали всю территорию республики. Во-вторых, фотографическое смещение должно происходить

так, чтобы беспрепятственно принимались сигналы из всех точек, контролируемых территорий.

С точки зрения вопроса размещения, перемещения необходимо также более внимательно рассмотреть один вопрос. Так, отчет размещения пленгованных объектов зависит от качества пленга различных радиопленгационных станций. А для обеспечения качественного пленга определение места цели должно анализироваться на каждом этапе.

Анализ на радиопленгационных станциях осуществляется следующим образом:

- проверка совпадения сигнала контрольной станции с прямым сигналом на месте нахождения приемника;
- классификация нескольких пленгов одинаковой частоты;
- очистить отклонения от нормы;
- рассчитать среднюю оценку измерений;
- рассчитать отклонение о нормы в измерениях;

А анализ пленга на станциях радиоконтроля в основном осуществляется следующим образом:

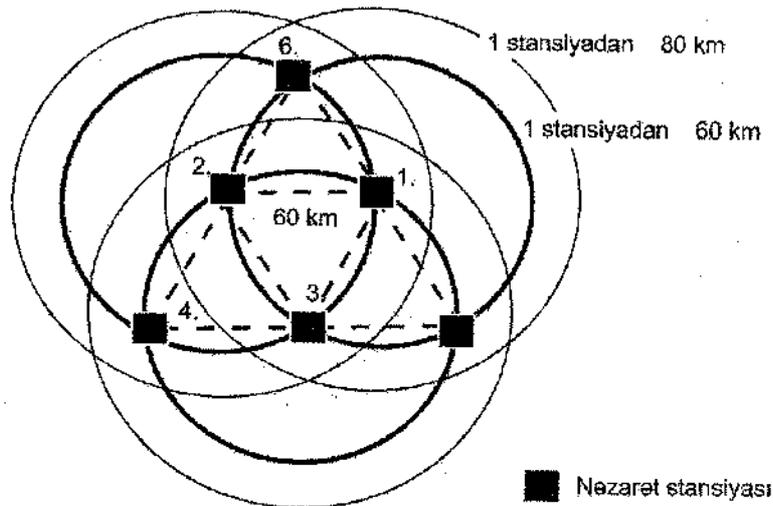
- расчет определения пленга места объекта пленгации;
- расчет места точки передачи;
- расчет неопределенного эллипса.

Качество пленга в определении места объекта и системе ручного регулирования зависит от работоспособности оператора, от того, как был проведен анализ. А при определении места автоматического регулирования эта работа осуществляется путем переводных сооружений.

Мы в своих исследованиях широко изучили практические и теоретические проблемы передатчиков автоматических пленгаторов имеющих пьезоэлектрические преобразователи.

В результате проведенных исследований мы достигли нижеследующих:

- разработали и подготовили структуру управления пьезоэлектрических преобразователей питающих ключи, управляющие временными и частотными импульсами.
- Получили алгоритмы, расценивающие изменение напряжения воздействующего на функцию времени и частоты.
- Нашли правило определяющее напряжение пьезоэлектрического элемента действующего на последний импульс тока.
- Пришли к выводу проведения пленгации в классе А автоматического режима с погрешностью не более 1% до 5% при использовании готовых устройств.

Конфигурация влияния прошедшей регистрацию станции радиоконтроля

Географическое местонахождение контрольных станций нижеследующее:

- Баку - 49°49' 26" E 40° 21' 4" N;
- Гянджа - 46°19' 55" E 40°37' 38" N;
- Кабала - 47° 45' 6" E 40° 52' 23" N;
- Губа - 48°33' 18" E 41° 19' 17" N
- Масаллы - 48°33' 9" E 39° 0' 43" N;
- Ширван - 48° 54' 45" E 39° 55' 43" N;
- Нахичевань - 45° 2' 0" E 39° 12' 0" N;

Так же нужно отметить, что во время исследований при определении мест этих станций согласно рекомендациям Международного Союза Электросвязи мы использовали модель Окамура-Хата. Модель распространения радиоволн (Окамура-Хата) это модель, учитывающая широкий спектр городских и горных условий.

Параметры этой модели в форме логарифмики:

$$L_p = K_1 - K_2 \log(f) + 13,82 \log(h_b + a(h_m)) - [44,9 - 6,55 \log(h)] \log(d) - K_0$$

f - ведущая частота (мегагерц)

h_b - высота антенны (метр)

h_m - высота антенны приемника (метр)

d - расстояние между базой станции и заказчиком (км)

Есть некоторые условия для этих параметров, где эта модель также оправдывает себя:

Коэффициенты $30 \text{ м} < h_b < 200 \text{ м}$; $1 \text{ м} < h_m < 10 \text{ м}$; $10 \text{ м} < d < 20 \text{ км}$ $d(h_m)$ и K_0 используются во время распространения радиоволн в горных или плотных городских условиях.

В особых случаях:

а $(h_m) = [1,1 \log(f) - 0,7]$ $h_m = [1,56 \log(f) - 0,8]$ – в горных местностях

а $(h_m) = 3,2 [\log(11,75h)]^2 - 4,97$ – в тесном городе и K_0 – в городе

$K_0 = 3$ dB- в тесном городе

Коэффициенты K_1 и K_2 используются учитывая диапазон частоты.

Для диапазона частоты $K_1 = 69,55$ $150 \text{ МГц} < f < 1000 \text{ МГц}$

Для диапазона частоты $K_1 = 46,3$ $1500 \text{ МГц} < f < 2000 \text{ МГц}$

Для диапазона частоты $K_2 = 26,16$ $150 \text{ МГц} < f < 1000 \text{ МГц}$

Для диапазона частоты $K_2 = 46,3$ $1500 \text{ МГц} < f < 2000 \text{ МГц}$

На рисунке показано местонахождение зарегистрированных станций радиоконтроля на территории Азербайджанской Республики.

Мы в своих исследованиях уделили особое внимание самой быстро развивающейся области спектра - микроволновым радиоизлучениям. Во время длительного исследования нами было установлено, что для осуществления контроля над микроволновой связью необходимо устранение двух проблем:

- Чаще использовать цифровые сигналы, несмотря на широкое использование аналогичной микроволновой связи. Для этого необходимо внедрение не кодированного оборудования.
- Широкое направление незарегистрированных передатчиков затрудняет их регистрацию.

На рисунке показан микроволновый контроль и блок-схема измерения.

Измерительное оборудование состоит из 2 частей. Он должен быть установлен на транспортном средстве.

Модульная система приема было подготовлена для приема сигналов из диапазона частоты 1000 МГц-40ГГц и состоит из нижеследующих компонентов:

Приемник с частотой 1-18 ГГц. Приемник может быть установлен и управляем вне блока антенны.

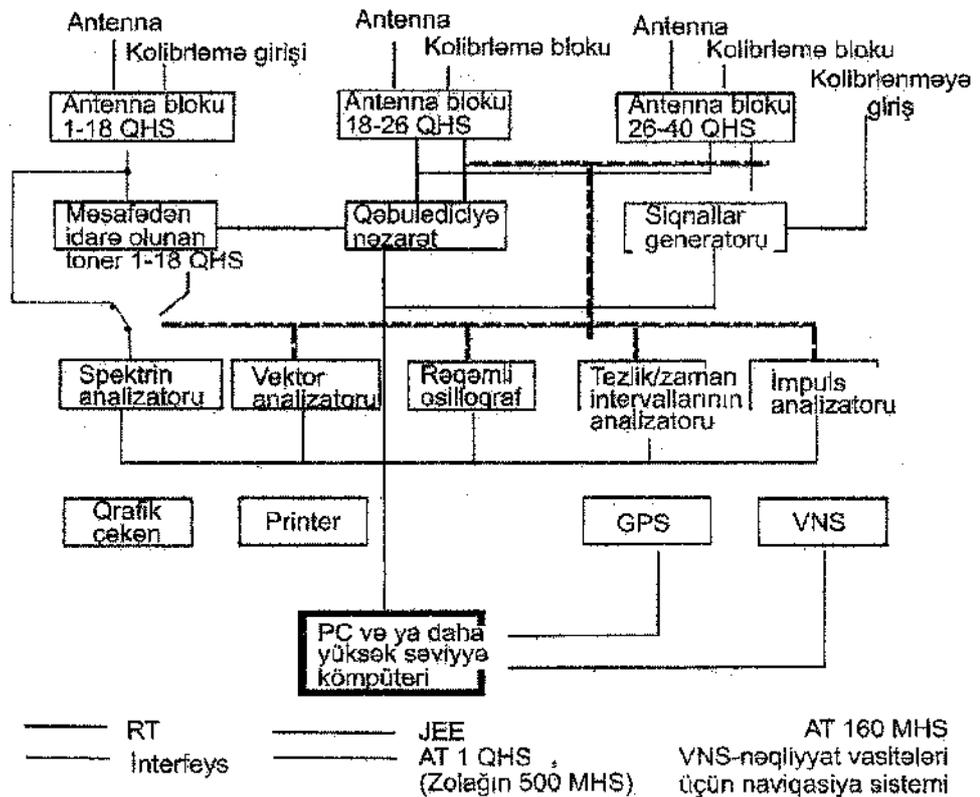
Приемник с частотой 18-28 ГГц. Приемник входит в блок антенны.

Приемник с частотой 26-40ГГц. Приемник может быть подключен к блоку антенны.

Анализатор присоединяется к радиочастотному блоку антенны или к выходу между частотной системы приема. Анализатор используется при анализе радиочастотного спектра.

К выходу системы приема соединяются:

- импульсный анализатор для точного измерения импульсов радиолокатора;
- 500 МГц-ый цифровой осциллограф для анализа периодически повторяющихся сигналов.

Полоса частоты анализатора времени и частоты составляет 110 МГц, а высота 250 сантиметров.

Для анализа сигнала расширенного спектра используют векторный анализатор сигналов (частотный диапазон 2 МГц-1,9 ГГц), точную цифровую демодуляцию амплитуды, частоты, фазы, узкополосные спектральные системы (300Гц-3МГц), степень высокого различения (0,001 Гц) и степень высокой частоты (0,1X10).

Генератор сигнала один из важных устройств системы, и служит для измерения силы, для создания ведущих сигналов синтезированных частотных спектров.

Характеристика генератора нижеследующая:

- спектрально чистый сигнализатор частоты;
- диапазон частоты -0,01-40 ГГц;
- частотный различитель – 1Гц;
- Динамический диапазон выходного уровня – от 90 до 16 Dbm;
- гармонии <20 dBs

Как видно генератор выполняет самую важную функцию, одну из необходимых задач для системы. В общем, у всех станций, входящих в широкий спектр сети радиосвязи, контрольных, измерительных станций, устройств, оборудования есть своя роль, функция и обязанности. Правильная организация работ каждого из них, выполнение задач, исследования, проводимые нами в целях повышения производительности, полученные научные результаты в целом дают широкую возможность для правильной организации, управления, регулирования, повышения качества системы.

Резюме

В статье изучается новая роль станций радиоконтроля, измерительных станций, устройств и многих оборудования в широком спектре сети радиосвязи. Также изучаются вопросы организации работы станций, пути еще большего повышения эффективности этих работ, пеленгация, измерительные работы, вопросы повышения их качества, анализ работ станций, способы анализа, размещение станций, условия выбора месторасположения и т.д., обсуждаются полученные результаты.

ELEKTRON POÇT SERVISİNDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI İLƏ YARANAN RİSKLƏR

Əli Tağıyev,

Ramin Hüseynov,

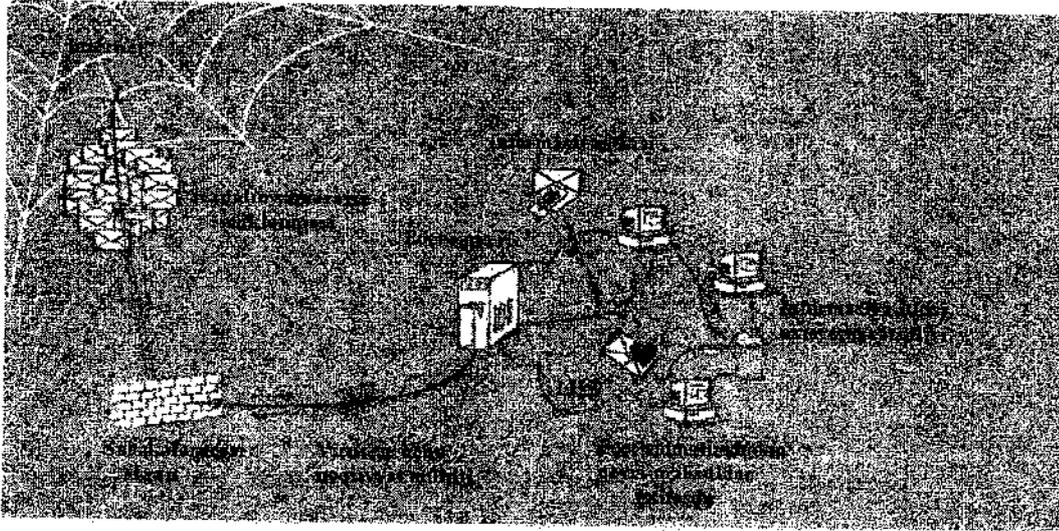
Azərbaycan Texniki Universiteti

Açar sözlər: elektron poçt, MIME standartı, şəbəkələrarası ekran, poçt serveri, informasiya itkisi, informasiya axtarışı, aralıq poçt serveri, resursların korlanması, elektron poçt arxivi, poçt müştərisi, bütövlük, adekvatlıq.

Elektron poçt çoxsaylı üstünlüklərə malikdir, lakin onun istifadə olunması ilə bağlı, məhz bu üstünlüklər səbəbindən əsas risklər yaranır. Məsələn, elektron poçtun hamı üçün əlçatan olması, onun bəzi üstünlüklərini çatışmazlıqlara çevirir, çünki istifadəsinin asanlıqı və nəzarətsizlik informasiyanın sızmasına, müxtəlif formatlı sənədlərin ötürülməsi isə virusların yayılmasına səbəb ola bilər.

Nəticə etibarilə istənilən bu risklərdən biri şirkət üçün ciddi fəsadlar törədə bilər. Bu isə iş effektivliyinin itirilməsi, informasiyalı sistemlərin xidmət keyfiyyətinin aşağı düşməsi, informasiyanın məxfiliyinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Bu problemə ciddi fikir verilməməsi biznes gəlirlərinin nəzərə cərpacaq dərəcədə azalmasına, bəzi hallarda isə qanunvericiliyin pozulmasına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmağa gətirib çıxarır.

MIME (*Multipurpose Internet Mail Extensions (elektron poçt xidmətinin çoxaspektli protokolu)*) standartının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, elektron poçtla müxtəlif formatlı böyük həcmli informasiyaların mübadiləsinə təşkil etmək mümkündür. Bu imkandan cinayətkarlar dərhal istifadə etməyə başladılar, çünki, onlar bu informasiyalarla yanaşı istədikləri virusları yaya bilirlər. Elektron poçtun üstünlükləri artıq təhlükəyə çevirilir. Belə ki, elektron poçt istənilən bəd niyyətli informasiyaların, o cümlədən kompyüter viruslarının yayılması üçün ideal mühit rolunu oynayır. Əgər elektron poçt üzərində lazımi nəzarət təmin olunmazsa, bu ciddi fəsadlara səbəb olar, hətta aradan qaldırılı bilməyən ziyanlar vura bilər. Bu cür risklərlə qarşılaşmamaq üçün "təhlükəli" məktubları blakirovka etmək və ya faylları antivirusla yoxlamaq olar. Təcrübədə müəyyən növ faylların blakirovka olunması daha optimal vasitə hesab olunur. Bunlar bir qayda olaraq exe., com., bat. fayllarıdır.

Şəkil 1. Mühafizə olunmayan poçt sistemində müxtəlif faktorların neqativ təsiri.

Korporativ şəbəkələr üçün ciddi təhlükə elektron poçtun "korlanması" ilə bağlı olan müxtəlif növlü hücumlardır. Bu ilk növbədə böyük həcmli elektron poçt məlumatlarının göndərilməsi və faylların çoxdəfəli arxivləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu faylların və arxivlərin açılmasına cəht sistemin "donmasına" səbəb ola bilər. Bu zaman həm "xidmətdən imtina", "poçt bombaları" kimi planlaşdırılmış hücumlar, həm də planlaşdırılmayan hücumlar eyni dərəcədə təhlükəlidir.

Elektron poçtun digər xüsusiyyəti onun hamı üçün əlçatan və istifadəsinin sadəliyidir. Buna, bu növ Internet xidmətinin geniş sürətdə tətbiqi və istifadə olunması səbəb olmuşdur. Sürətli inkişaf və poçt servisinin fəaliyyətində vahid qaydaların olmaması nəzarət olunmayan elektron poçtun istifadə olunmasına, bununla bağlı bir çox risklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

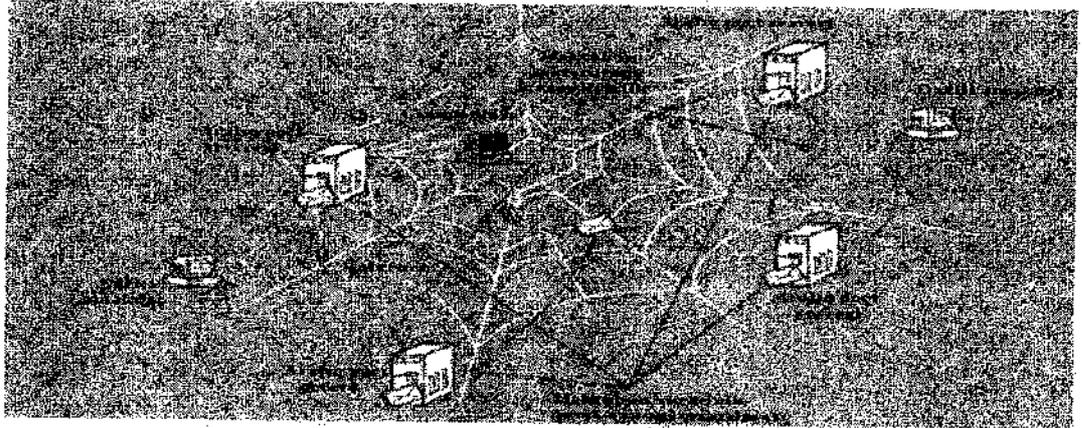
Poçt məlumatları üzərində nəzarətin olmaması, şirkət əməkdaşlarının elektron poçtdan şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı deyil, digər məqsədlər (video-faylların və qrafikaların mübadiləsi, şəxsi yazışmalar, şirkətin poçt resurslarından istifadə etməklə öz bizneslərinin yaradılması və s.) üçün istifadəsinə səbəb olur. Bu isə bütünlükdə şirkət üzrə əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur, çünki, əməkdaşların bu cür fəaliyyəti aşağıdakı fəsadların yaranmasına gətirib çıxarır:

- informasiya sisteminin işinin məhsuldarlığının azalması (qeyri-iş trafikinin həcmi-nin artması);
- ayrı-ayrı əməkdaşların işinin məhsuldarlığının azalması (iş vaxtının səmərəsiz itkisi);
- informasiya sistemi resurslarının "korlanması".

Bundan əlavə arzuolunmaz nəticələrə əməkdaşların iş fəaliyyətində poçt resurslarından səmərəsiz istifadə olunma da gətirib çıxara bilər. Bunun da əsas səbəbi şirkətdə elektron poçt sisteminin istifadə olunmasına reqlament qoyan qaydaların olmamasıdır. Poçt servisinin səmərəsiz istifadə olunması şirkətin əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə, əlavə maliyyə xərclərinin sərfiyyatına səbəb olur.

Bir qayda olaraq böyük həcmə malik olan qrafiki, video və səs fayllarının elektron məktublar vasitəsi ilə verilişi şəbəkənin həddən artıq yüklənməsinə və uyğun olaraq əlavə maliyyə xərclərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Tədqiqatlar göstərir ki, orta statistik şirkətin poçt resurslarının 30%-i gündəlik olaraq qrafiki, video və səs fayllarının göndərilməsinə sərf olunur. Belə hallarla qarşılaşmamaq üçün, yəni şirkətin vəsaitlərinə nəzərə çarpacaq dərəcədə qənaət etmək üçün məktubların çatdırılmasının yubadılmasından istifadə etmək olar ki, bu da şəbəkənin o qədər də yüklənmədiyi vaxtlarda (məsələn, gecə saatlarında, istirahət günlərində və s.) böyük həcmli informasiyaların verilməsinə imkan verir.

Elektron poçtun xüsusiyyətləri ilə bağlı olan digər bir problem ondan ibarətdir ki, arxivlərdə nəzarət olunmayan və praktiki olaraq silinməsi mümkün olmayan informasiyalar toplanır. Məlumatların ehtiyat sürətləri göndərici və alıcıların personal kompyuterlərində və ya onların işlədikləri şəbəkədə qala bilər. Əgər elektron poçt məlumatları kommersiya xidmətləri və ya internet üzərindən göndərilirsə, o zaman bu proses bir neçə serverdən keçməklə həyata keçiriləcək. Göndərici və alıcı arasında yaradılan "zəncirə" qoşulmuş hər bir server məlumatların sürətlərini öz arxivlərində saxlaya bilərlər. Hətta məlumat sürətlərinin silinməsi zamanı elə bir təminat yoxdur ki, bu məlumatlar hər hansı bir kompyüterin diskində və yz serverdə saxlanılmamış olsun. Hamı üçün ölçətan olan proqram təminatının köməyi ilə, hətta sırayı istifadəçi də silinmiş elektron poçt məlumatının yenidən bərpa olunmasını həyata keçirə bilər.

Şəkil 2. İnternet üzərindən elektron poçt məlumatlarının göndərilməsi zamanı yaranan problemlər.

Bütün bu xüsusiyyətlər, həmçinin elektron məlumatın nüsxəsinin çıxarılmasının sadəliyi və bu əməliyyata nəzarət olunmaması, ona gətirib çıxarır ki, əməkdaş anonim olaraq və heç bir icazə olmadan istənilən qədər korporativ informasiyanı həm daxilə yaya bilər, həm də şirkətdən kənara çıxara bilər. Bu zaman bu informasiyalar özlündə şirkətin xidməti informasiyalarını (müqavilələrin mətni, planlaşdırılan işlər haqqında məlumat və s.), parolları, sistem verilənləri, programların ilkin kodlarını və digər məxfi informasiyaları əks etdirə bilər. Bu işə nəticə etibarlı ilə məxfiliyin ciddi surətdə pozulmasına və şirkət üçün arzuolunmaz fəsadların yaranmasına səbəb olar.

Kağızlı əməkdaşlıqdan fərqli olaraq, elektron poçtu asanlıqla və bilərəkdən düzgün olmayan ünvanə göndərmək mümkündür. Bunun səbəbi ünvan kitablarından istifadə etmə bacarığının olmaması, alıcının ünvanının səhv göstərilməsi və ya informasiyanın məxfi olması halında təsadüfi olaraq bu informasiyanın böyük bir qrup istifadəçilərə göndərilməsi ola bilər.

Şəbəkədən məxfi informasiyaların sızmasının mühafizəsini təmin etmək üçün alıcılara nəzarət, ötürülən verilənlərin süzgəclənməsi həyata keçirmək və müxtəlif kateqoriyalı istifadəçilərin elektron poçt arxivlərinə girişini məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Elektron poçtun əsas fərqli cəhəti ona formal yanaşmanın olmasıdır (digər kommersiyalı kommunikasiyalarla müqayisədə). İlk növbədə əksər istifadəçilər elektron poçta müvəqqəti bir vasitə kimi baxırlar, yəni elektron poçta "oxudum və atdım" prinsipi ilə yanaşırlar. Bu cür yanaşma zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın silinmə riski mövcuddur. Bundan əlavə ciddi bir müştəri ilə yazışmaların itirilməsi də ola bilər. Bütün bu problemlər təşkilatda elektron poçt arxivinin yaradılması ilə həll edilir.

Şirkətin və onun əməkdaşlarının cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması ilə bağlı olan bir sahə-müəllif hüquqlarının pozulmasıdır. Bu hüquqlarla müdafiə olunan materiallar ya elektron poçt məlumatlarında, ya da qoşma fayllarda saxlanıla bilər. Bu materiallara qrafiki, audio, video və müxtəlif növ mətn informasiyaları, yəni elektron formada təsvir edilə bilən və kompyüter şəbəkələri ilə ötürülən istənilən informasiyaları aid etmək olar. Müəlliflərin və ya müəllif hüququ olan şəxslərin icazəsi olmadan bu materialların surətlərinin çıxarılması və yayılması qanun pozuntusu hesab olunur. Əgər şirkət müəllif hüquqları ilə qorunmuş poçt materiallarından buna səlahiyyəti olmayan əməkdaşların istifadə etməsi üçün şərait yaradırsa, o zaman şirkət müəllif hüquqlarını pozulmasına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər.

Elektron poçtun istifadə olunması ilə yaranan risklərdən mühafizə olunmaq üçün təşkilatlar uyğun tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Mühafizəyə kompleks yanaşma-təşkilati tədbirlərin uyğun texniki vəsaitlərin istifadəsi ilə yaradılması olmalıdır. Təşkilati tədbirlərə şirkətdə elektron poçtun istifadə olunma siyasətinin yaradılması və tətbiqi aiddir. Texniki vəsaitlər bu siyasətin yerinə yetirilməsini həm poçt trafikinin monitorinqi hesabına, həm

Bu cür texniki vəsaitlərə elektron poçtun tərkibinə nəzarət sistemi (content security software) adlanan xüsusi proqram təminatı aiddir. Bu sistemin funksiyalarına poçt trafi-kinə nəzarət və elektron poçt üzrə yazışmaların arxivə yerləşdirilməsi daxildir. Yaradıl-mış sisteme aşağıdakı tələblər qoyulur:

- mətn təhlilinin aparılması;
- ötürülən verilənlərin süzgeçlənməsi:
 - verilənlərin həcminə və ölçüsünə görə;
 - elektron poçt məlumatlarına edilən əlavələrə görə;
 - faylların növünə görə;
 - elektron poçtun ünvanına görə;
- poçt resurslarının istifadəsinə nəzarət və müxtəlif kateqoriyalı istifadəçilərin bu re-surslara girişinin məhdudlaşdırılması;
- cədvəl üzrə təxirə salınan elektron poçt məlumatlarının çatdırılması;
- tam funksiyalı elektron poçt arxivinə giriş.

Bu tələblərin yerinə yetirilməsi mühafizə vasitələrində müəyyən mexanizmlərin tət-biqi ilə təmin edilir. Bu mexanizmlərə aşağıdakılar aiddir:

- rekursiv dekompozisiya (elektron poçt məlumatlarının komponentlərə ayrılması və onların tərkibinin sonrakı təhlilinin aparılması üçün tətbiq edilən xüsusi alqoritm);
- mətn kodlarının evristik təyin olunması;
- fayl növünün siqnaturaya görə (ikinci və ya üçüncü mənaya görə) təyin edilməsi;
- elektron poçt arxivi üzrə tammətli axtarış.

Mühafizə vasitəsi-elektron poçtun tərkibinə nəzarət sistemi özlüyündə təhlükəsizli-yin təmin olunması ilə bağlı heç bir iş görmür. O, sadəcə yaranmış problemin həllində insana kömək edən "maşındır". Ona görə də bu "maşın" qarşısında təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsini qoymaq lazımdır. Bu o deməkdir ki, xüsusi qaydalar hazırlamaq la-zımdır ki, gələcəkdə bu qaydalar maşın dilinə çevrilsin. Bu qaydalar yığımı "elektron poçtdan istifadə siyasəti" adlanır.

Bir çox təşkilatlarda uzun illərdir ki, bu qaydalar yığımı artıq mövcuddur. Bəzi məh-dudiyətlər kimi onlar sistemin istifadəçilərinə müəyyən narahatlıqlar yaradır. Bu nara-hatlıqlardan sonra istifadəçi ya istifadədən imtina edir, ya da qoyulan qadağaları ötib keç-məyə çalışır. Ona görə də yerinə yetirilməsinə nəzarət üçün texniki vəsaitlərdən istifadə olunmayan bu cür siyasət təcridən öz qüvvəsini itirir.

Deməli elektron poçtun istifadə olunma siyasəti elektron poçtun istifadəsi ilə bağlı por-sesləri və onların fəaliyyətini reqlamentləşdirən və əməkdaşların təlimatlandırılmasına xidmət edən yazılı şəkildə olan sənədlər toplusudur. Bu sənədlər və təlimatlar hüquqi statusa malikdir və bir qayda olaraq müəssisə əməkdaşlarının təlimatlandırılması üçün təqdim olunur.

Elektron poçtun istifadə olunma siyasəti ümumi korporativ informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin vacib elementlərindən biridir. Bu siyasət aşağıdakı kriteriyalara uyğun olmalıdır:

- lokanik və bütün əməkdaşlar tərəfindən başa düşülən olmalı, yazılışın sadəliyi sənədi hüquqi statusunun itirilməsinə gətirib çıxarmamalıdır;
- şirkətin iqtisadi fəaliyyəti prosesində informasiya mühafizəsinin zəruriliyi ön plana çəkilməlidir;
- şirkət daxilində həyata keçirilən digər siyasətlərlə (maliyyə, iqtisadi, hüquqi və s. fəaliyyət sferaları ilə) razılaşdırılmalıdır.
- bir sənəd kimi qanuni qüvvəyə malik olmalıdır, yəni, müəssisənin idarə heyətinin bütün üzvləri tərəfindən imzalanmalı və yerinə yetirilməsi bütün detallarına qədər düşünülməlidir;
- ölkənin ali qanunvericiliyinə zidd olmamalıdır;
- bu siyasətin tələblərini pozan əməkdaşlar haqqında tədbirlər nəzərə alınmalıdır;
- informasiya mühafizəsi dərəcəsi ilə şirkətin əmək məhsuldarlığı arasındakı balans saxlanılmalıdır;
- şirkətin elektron poçtun istifadə olunması siyasətinin təmin olunması üzrə tədbirlər təyin olunmalıdır.

Bir qayda kimi, elektron poçtun istifadə olunması siyasətinə iki cür yanaşma mövcuddur: hüquqi təsdiq olunmuş sənəd kimi və siyasətin reallaşdırılması texnikasını şərh edən material kimi.

Sənəd kimi nələri əks etdirməlidir:

1. Elektron poçtun şirkətin mülkiyyəti olduğunu və yalnız işgüzar məqsədlər üçün istifadə olunmalı olduğunu göstərməlidir.
2. Korparativ elektron poçt sisteminin tətbiqi ali qanunvericiliyə və təhlükəsizlik siyasətinə zidd olmamalıdır.
3. Elektron poçtun istifadəsi və saxlanması üzrə tövsiyə və təlimatlar.
4. Şəxsi məqsədlər üçün elektron poçtun sui-istifadə olunması, məhkəmə və xidməti araşdırmalar zamanı əməkdaşların potensial məsuliyyət daşımaları haqqında xəbərdarlıq.
5. Əməkdaşların elektron poçtun istifadə olunması siyasəti ilə tanışlığı haqqında yazılı təminat.

Texniki nöqteyi-nəzərdən bu siyasət elektron poçtdan istifadə qaydalarını, daha doğrusu aşağıdakıları təyin edir:

Nəyə nəzarət olunur	Giriş, çıxış və daxili elektron poçt məlumatlarının hansına icazə verilməli və ya qadağan olunmalı.
Kimlərə paylanılır	Giriş və çıxış elektron poçt məlumatlarının ötürülməsi və alınması icazə verilən və ya qadağan edilən şəxslər.
Sistem necə reaksiya verir	Elektron poçtun istifadə qaydaları ilə təyin edilən kriteriyalara cavab verən və ya cavab verməyən bu və ya digər elektron poçt məlumatları ilə nə etməli?

Elektron poçtdan istifadə siyasətinin yerinə yetirilməsi üçün xüsusi vasitələr tələb olunur. Belə vasitələrə elektron poçtun tərkibinə nəzarət sistemi aid edilə bilər.

Elektron poçtun tərkibinə nəzarət sistemi, elektron poçtun istifadə olunma siyasətinin reallaşdırılması məqsədi ilə müxtəlif komponentlərə və struktura görə məktubun tərkibini təhlil etmək qabiliyyətinə malik olan proqram təminatıdır.

Bu sistemin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Tərkibin təhlili zamanı xüsusi hazırlanmış elektron məktublardan istifadə olunma siyasətinin tətbiqi.
2. Elektron məktubların "rekursiv dekompozisiyasının" reallaşdırılması imkanı.
3. Müxtəlif maskalanma üsullarından asılı olmayaraq faylların real formatlarının tanınma imkanı.
4. Elektron poçt məlumatlarının parametrlər çoxluğunun təhlili.
5. Elektron poçt arxivinə giriş.
6. Tərkibində qadağan olunmuş sözlərin və ifadələrin olub-olmamasını yoxlamaq üçün elektron poçt məlumatlarının və qoşmaların tərkibinin təhlili.

Elektron poçtun tərkibinə nəzarət sisteminin bütün kateqoriyalarının imkanları spektri kifayət qədər genişdir və istehsalçılardan asılı olaraq bu spektr nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişir. Lakin bütün sistemlərə ümumi tələblər qoyulur ki, onlar da poçt trafikinə nəzarətlə bağlı bütün məsələləri həll etməyə imkan verir.

Belə sistemlərə qoyulan ilk tələblərə bütövlük və adekvatlıq aid edilir.

Bütövlük-nəzarət sisteminin elektron poçt məlumatlarının daha dərinə yoxlanılması qabiliyyətidir. Bu o deməkdir ki, məktubun bütün komponentləri süzgəcdən keçirilməlidir. Bu zaman elektron məlumatın strukturuna daxil olan heç bir obyekt "diqqətdən kənar" qalmamalıdır. Məktublarda yoxlanılması şərti bütün problemləri, riskləri və təhlükələri nəzərə almalıdır.

Adekvatlıq-bütün qaydaların reallaşdırılması üçün lazım olan vasitələrə malik olmaqdır.

Digər ümumi tələblərə aşağıdakılar aid edilir:

Elektron poçtun mətn təhlili. Bu təhlil məxfi informasiyaların sızmasını aşkar etməyə və vaxtında qarşısını almağa imkan verir.

Elektron poçt məlumatlarının göndərici və alıcılarına nəzarət. Bu nəzarət poçt trafikinin süzgeçlənməsinə və bununla da şəbəkələrarası ekranların bəzi funksiyalarının reallaşdırılmasına imkan verir.

Elektron məktubların onları təşkil edən komponentlərə ayrılması. MIME başlıqlar, məktubun özü, qoşma fayllar və s.

Böyük ölçülü məlumatların gecikdirilməsi və ya blakirovkası. Bu, rabitə kanalının daha az yüklənməsi anına qədər davam edir. Böyük həcmli informasiyaların şəbəkədə sirkulyasiyası şəbəkənin həddən artıq yüklənməsinə səbəb olur. Blakirovka və ya verilişin dayandırılması bunun qarşısını alır.

Qrafiki, video və səs fayllarının tanınması. Bir qayda olaraq bu cür fayllar böyük ölçüyə malik olur və onların şəbəkədə sirkulyasiyası şəbəkə resurslarının məhsuldarlı-

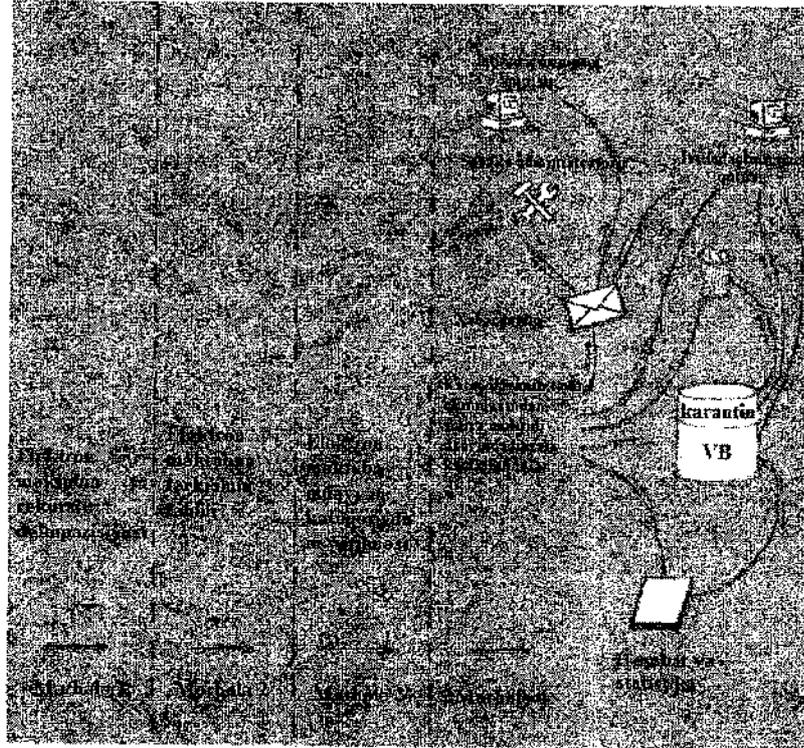
ğının itkisinə gətirib çıxarır. Ona görə də bu növ faylların tanınması və gecikdirilməsi iş effektivliyinin azalmasının qarşısını alır.

Sıxılmış/arkiv faylların emalı. Bu, sıxılmış faylların tərkibində qadağan olunmuş materialların olub-olmamasını yoxlamağa imkan verir.

Yerinə yetirilən faylların tanınması. Bir qayda olaraq bu cür fayllar böyük ölçüyə malik olur və nadir hallarda şirkətin kommersiya fəaliyyəti ilə əlaqəli olurlar. Bundan əlavə bu fayllar elektron poçt vasitəsi ilə göndərilən əsas virus mənbələridir. Ona görə də bu növ faylların tanınması və verilişinin gecikdirilməsi şirkətin iş effektivliyinin azalmasının qarşısını alır.

Tamfunksiyalı elektron poçt arxivinə giriş. Bu arxiv on-line rejimdə böyük həcmli elektron poçt məlumatlarının saxlanılmasını təmin etməlidir. Arxivdə saxlanılan informasiyalar əsasında şirkətin poçt axınının sonrakı təhlilini də həyata keçirmək, sistemin işini korreksiya etmək, münaqişələrin təhlilini aparmaq mümkündür.

Aşağıdakı şəkildə elektron poçtun tərkibinə nəzarət sisteminin işi təsvir olunmuşdur. Məlumatın emalı sxemi bir qayda olaraq, özündə aşağıdakı mərhələləri əks etdirir: elektron məktubun rekrusiv dekompozisiyası; elektron məktubun tərkibinin təhlili; elektron məktublarnın kateqoriyalara ayrılması; mənimsədilən kateqoriyaya görə məktub üzərində iş.

Şəkil 4. Elektron poçtun tərkibinə nəzarət sisteminə məlumatın emalı sxemi.

Xülasə

Məqalə, elektron poçtun istifadə olunması ilə bağlı müəssisə və təşkilatlarda yaranan biləcək risklərə, onların yaranma səbəblərinə və bu risklərin və təhlükələrin aradan qaldırılması üsullarına həsr olunmuşdur. Müəssisə və təşkilatlarda əməkdaşların bilərəkdən və ya bilməyərəkdan etdikləri hərəkətlər nəticəsində elektron poçt məlumatlarının korlanması, oğurlanması, məktublarda mətnlərinin dəyişdirilməsi və s. bu kimi problemlər işıqlandırılmışdır. Elektron poçt məlumatlarının mühafizəsi və təhlükəsizliyinin təmin olunması üsullarına baxılmış, elektron məktublarda tərkibinə nəzarət sisteminin yaradılması və təhlükəsizlik tədbirlərinin təsnifatı göstərilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Проскурин В.Г. и др. Программно-аппаратные средства обеспечения информационной безопасности. Защита в операционных системах. –М.: Радио и связь, 2000.
2. Программно-аппаратные средства обеспечения информационной безопасности. Защита программ и данных /Л.Ю.Белкин, О.О.Михальский, А.С. Першаков и др.- М.: Радио и связь, 1999.
3. Qasimov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyinin əsasları, Dərslik, Bakı, 2009
4. Зегжда П.Д. и др. Теория и практика обеспечения информационной безопасности. – М. Яхтмен, 1996.
5. Безруков Н.Н. Компьютерные вирусы. - М.: Наука, 1991.
6. Мостовой Д.Ю. Современные технологии борьбы с вирусами // Мир ПК. -№8. - 1993.

XİDMƏTLƏRİ İDARƏETMƏ SERVERİNDƏ TRANZAKSIYALARIN EMAL VAXTININ TƏYİN EDİLMƏSİ

Ramin Hüseynov, Əli Tuğiyev
Azərbaycan Texniki Universiteti

Açar sözlər: İdarəetmə sistemində tranzaksiyalar, birprosessorlu server, çoxprosessorlu tranzal serverlər, RAID texnologiyası, intellektual serverləri yaddaş lövhələri, sərflənən ümumi vaxtın variasiya əmsali

Xidmətləri idarəetmə sistemində tranzaksiyaların emalı prosesinə təsir göstərən amillərdən biri onların həmin sistemlərin növbələrində yaranan gecikmə müddətləridir. Bu təsirləri azaltmaq üçün xidmətləri idarəetmə qovşağı çoxprosessorlu hesablama sistemi bazasında qurulur. Fərz edək ki, birprosessorlu server vahid saniyədə B_{PB} sayda tranzaksiya emal etmək imkanına malikdir. İdarəetmə sisteminin məhsuldarlığını artırmaq üçün vahid saniyədə B_p sayda tranzaksiya emal edən K_{BS} sayda təkprosessorlu hesablama sisteminə ekvivalent sayılan çoxprosessorlu tranzal serverdən istifadə edilir [2]. Bu halda prosessorların serverdəki tələb olunan sayı aşağıdakı ifadə ilə təyin edilir [4]:

$$K_{BS} = B_p / B_{PB} \quad (1)$$

Əgər bir tranzaksiyanın təkprosessorlu hesablama sistemində emal müddətini q_{PB} ilə, onun çoxprosessorlu serverdə emal müddətini isə q_p ilə işarə etsək, həmin emal müddətləri aşağıdakı ifadələrlə təyin edilir:

$$q_{PB} = 1/B_{PB}, \quad q_p = 1/B_p \quad (2)$$

Onda bir tranzaksiyanın çoxprosessorlu serverdə emal müddəti bərabərdir:

$$q_p = q_{PB} / K_{BS} \quad (3)$$

haradaki K_{BS} və q_{PB} uyğun olaraq (2) və (3) ifadələri ilə hesablanırlar.

Fərz edək ki, intellektual x , xidmətinin təqdim edilməsi prosesində xidmətləri idarəetmə serverinin yaddaş lövhələrinə statistik verilənləri əvvəlcədən məlum olan $n_{B/x}$,

sayda yazı, n_{R_i} sayda isə oxu üçün müraciət olunur. Onda bir tranzaksiya üzrə n_w sayda yazı və n_r sayda isə oxu müraciətlərinin orta sayını uyğun olaraq aşağıdakı ifadələrlə təyin etmək olar [3]:

$$n_w = \sum_{i=1}^{M_x} n_{W_i} P_{x_i} / n_{TRC} \quad (4)$$

$$n_r = \sum_{i=1}^{M_x} n_{R_i} P_{x_i} / n_{TRC} \quad (5)$$

haradaki P_{x_i} və n_{TRC} uyğun olaraq (6) və (7) ifadələri ilə təyin edilir.

Sistemin yaddaşına müraciət proseslərinin məhsuldarlığını yüksəltmək üçün disk massivlərinin təşkili (Redundant Array of Independent Disks, RAID) texnologiyası tətbiq edilir. RAID texnologiyası «güzlü» yaddaş lövhələrindən paralel istifadə olunmasına imkan verir. Yaddaşa yazı prosesində müxtəlif lövhələrdə saxlanması üçün verilənlər bu lövhələrin sayı n_{GL} qədər hissələrə bölünür. Həmin verilənlərin yaddaşdan oxunması zamanı bu lövhələrin hamısına eyni bir vaxtda müraciət edilir, nəticədə oxu prosesinə sərf olunan müddət demək olar ki, n_{GL} dəfə azalır. Bu zaman bir tranzaksiya üzrə yaddaş lövhəsinə yazı və oxu müraciətlərinə sərf olunan q_L orta vaxtı bərabər olacaqdır [4]:

$$q_L = q_M (n_w + n_r / n_{GL}), \quad (6)$$

burada q_M - lövhə yaddaşına bir müraciət üçün sərf olunan vaxtdır (onun qiyməti xidmətləri idarəetmə serverinin texniki xarakteristikaları siyahısında göstərilir); n_w və n_r uyğun olaraq (4) və (5) ifadəsi ilə təyin edilir.

Onda, xidmətləri idarəetmə serverində hər bir tranzaksiyaya uyğun gələn verilənlərin emalına lövhə yaddaşına müraciətlər üçün sərf olunan q_L vaxt ilə tranzaksiyanın çoxprosessorlu hesablama sistemində q_p emalı müddətinin cəmi qədər vaxt sərf edilir (şək.1). Diaqramdan da göründüyü kimi idarəetmə serverində bir tranzaksiyaya xidmət vaxtı lövhə yaddaşına müraciətlərə və onların emalına sərf olunan vaxtların cəminə bərabərdir:

$$t_{PL} = q_p + q_L, \quad (7)$$

haradaki q_p və q_L uyğun olaraq (2) və (3) ifadələri ilə təyin edilir.

Cari xidmətin təqdim olunmasında xidmətləri idarəetmə sistemində API interfeysi ilə qoşulmuş intellektual serverlər iştirak etdiyi halda, onların fəallaşdırılması üçün törəmə tranzaksiyaların yerinə yetirilməsi müddəti intellektual xidmətə müraciəti reallaşdıran əsas tranzaksiyaların gecikməsinə səbəb olur. Bu serverlər ilə xidmətləri idarəetmə sistemi arasında informasiya mübadiləsi sistemi sonsuz növbəyə malik olan birkanallı kütləvi xidmət sistemi kimi təsvir edilir.

Fərz edək ki, intellektual serverləri fəallaşdıran tranzaksiyalar puasson seli yaradır, onlara xidmət etmə müddəti də eksponensial paylanma qanununa tabedir. Bu halda kütlə-

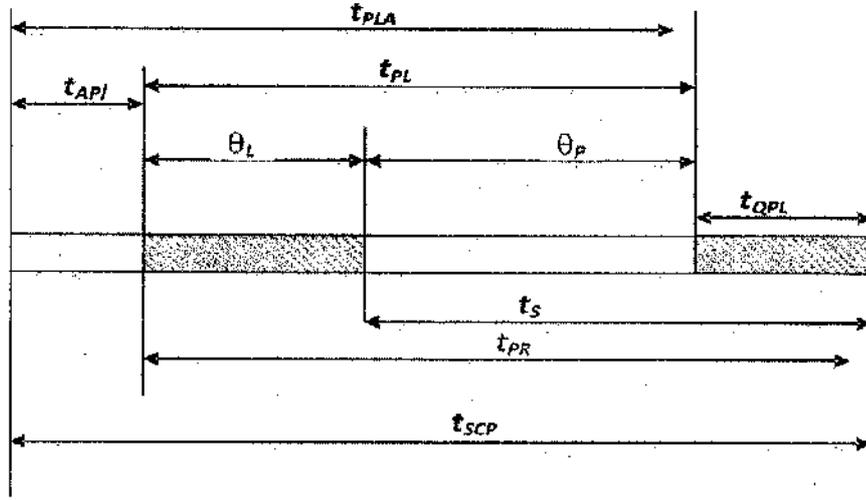
vi xidmət sisteminin $M/M/1/\infty$ modelini alırıq. Xidmətləri idarəetmə sistemində qoşulmuş hər bir i -ci intellektual serverin xidmətə intensivliyini μ_i -ilə işarə etsək, cari xidmətin təqdim olunmasında iştirak edən intellektual serverləri fəallaşdıran bir tranzaksiyanın yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$t_{API} = \sum_{i=1}^{M_S} \Lambda_{R_i} (\mu_i (\mu_i - \Lambda_{R_i})) , \quad (7)$$

burada M_S - cari xidmətin təqdim olunmasında iştirak edən intellektual serverlərin sayı, L_{TR} - (2) ifadəsi ilə hesablanır.

Beləliklə, xidmətləri idarəetmə sistemində bir tranzaksiyaya xidmət vaxtı bərabərdir: $t_{PLA} = t_{PL} + t_{API}$ (8)

burada t_{PL} və t_{API} uyğun olaraq (7) və (8) ifadələri ilə hesablanırlar.

Şəh. 1. Tranzaksiya emalının zaman diaqramı

Bir tranzaksiya üzrə yaddaş lövhəsinin yüklənmə əmsalı aşağıdakı ifadə ilə təyin edilir:

$$\rho_L = L_{TR} \cdot q_L , \quad (9)$$

burada L_{TR} və q_L uyğun olaraq (2) və (6) ifadələri ilə hesablanırlar.

Hər bir tranzaksiya ilə xidmətləri idarəetmə serverinin prosessorunun yüklənmə əmsalı bərabərdir:

$$\rho_P = L_{TR} \cdot q_P , \quad (10)$$

burada L_{TR} və q_P uyğun olaraq (2.) və (3) ifadələri ilə hesablanırlar.

Cari xidmətin təqdim olunmasında xidmətləri idarəetmə sistemində qoşulmuş heç olmazsa bir intellektual server iştirak edirsə ($M_S > 0$), bu serverləri fəallaşdıran törəmə tranzaksiyalar ilə xidmətləri idarəetmə sisteminin yüklənmə əmsalı bərabərdir:

$$R_{API} = L_{TR} \cdot t_{API} / M_S , \quad (11)$$

burada M_S - intellektual xidmətin təqdim olunmasında iştirak edən serverlərin sayı; L_{TR} və t_{API} uyğun olaraq (2) və (6) ifadələri ilə təyin edirlər.

Onda xidmətləri idarəetmə sisteminin hər bir tranzaksiya ilə ümumi yüklənmə əmsali bərabərdir:

$$R_{PLA} = \rho_P + \rho_L + R_{API} = L_{TR} \cdot \tau_L + L_{TR} \cdot \tau_P + L_{TR} \cdot t_{API} / M_S = \\ = L_{TR} \cdot (\tau_L + \tau_P) + t_{API} / M_S = L_{TR} (t_{PL} + t_{API} / M_S), \quad (12)$$

burada t_{PL} - (11) ifadəsi ilə təyin edilir.

Əgər (11) - (12) ifadələrini sifarişin prioritetli növbədə gözləmə müddətini təyin edən (2) ifadəsində nəzərə alsaq, onda hər bir tranzaksiya üzrə məlumatın xidmətləri idarəetmə serverində emal növbəsində orta gözləmə vaxtını alırıq:

$$t_{QPL} = R_{PLA} \cdot t_{PLA} (1 + \mathcal{G}_{PLA}^2) / (2(1 - R_{PLA})), \quad (13)$$

burada, \mathcal{G}_{PLA} - lövhə yaddaşına müraciətlərə, tranzaksiyaların emalına və serverlərin fəallaşdırılmasına sərf olunan ümumi vaxtın variasiya əmsalıdır (puasson seli üçün $\mathcal{G}_{PLA} = 1$ qəbul edilmişdir); t_{PLA} və R_{PLA} uyğun olaraq (11) və (12) ifadələri ilə təyin edirlər.

Beləliklə, xidmətləri idarəetmə sistemində müraciəti reallaşdıran bir tranzaksiyanın orta gecikmə vaxtı bərabərdir:

$$t_{SCP} = t_{PLA} + t_{QPL} \quad (14)$$

haradaki t_{PLA} və t_{QPL} uyğun olaraq (11) və (13) ifadələri ilə təyin edirlər.

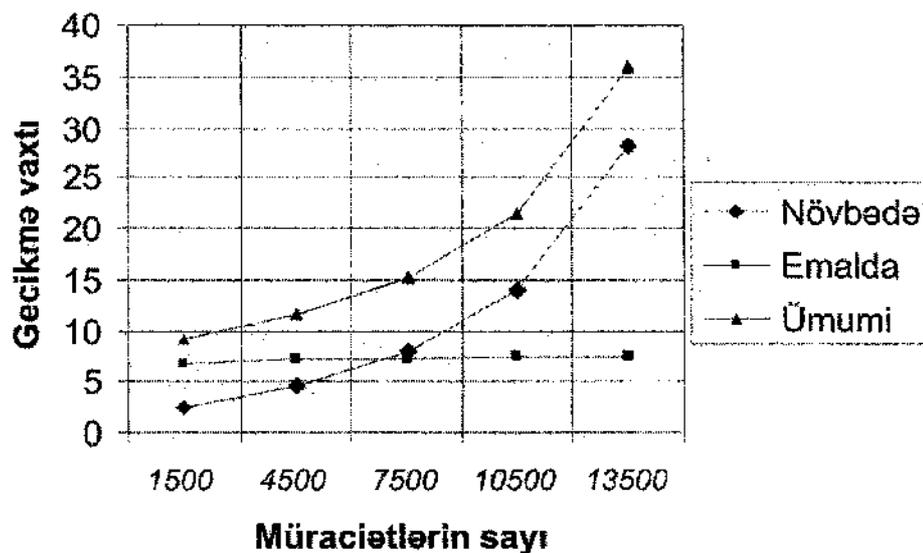
Hesabi eksperimentin nəticələrinə görə tranzaksiyanın xidmətləri idarəetmə sistemində orta gecikmə vaxtının rabitə seansları üzrə müraciətlərin sayından asılılıq qrafiki qurulmuşdur (şək.2.).

Bu asılılığın təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- müraciətlərin sayı artıqca, idarəetmə sistemində tranzaksiyanın gecikmə vaxtı növbədə və ümumi halda artır. Bu zaman tranzaksiyanın serverdəki emal müddəti isə dəyişməz qalır, tranzaksiyanın gecikmə vaxtının maksimum qiyməti ümumi halda, minimum qiyməti isə emal prosesində olur;
- xidmətləri idarəetmə serverində tranzaksiyanın emal üçün prosessorlardan birinin azad olmasını növbədə gözləmə vaxtı həmin sistemdə gecikmə vaxtının 25%-ni təşkil edir.
- müraciətlərin sayı 9 dəfə artıqca, tranzaksiyanın emal üçün prosessorların azad olmasını növbədə gözləmə vaxtı 12 dəfə, xidmətləri idarəetmə sistemində isə ümumi gecikmə vaxtı isə 3.9 dəfə artır. Bu zaman tranzaksiyanın növbədə gözləmə vaxtı 53% artaraq, onun sistemdə ümumi gecikmə vaxtının 78%-ni təşkil edir.

İntellektual üstqurum şəbəkələrinin xidmətləri idarəetmə sistemində istifadə olunan serverlərin prosessorlarının miqdarını və məhsuldarlığını, yaddaşa müraciət vaxtını, paralel istifadə olunan yaddaş lövhəsinin sayını artırmaqla intellektual xidmət müraciətlərini reallaşdıran tranzaksiyaların xidmətləri idarəetmə sistemində gecikmə vaxtının

artımının qarşısı alınır. Bunlar isə xidmətləri idarəetmə sisteminin texniki xarakteristikaları ilə tənzimlənir.

Şəh. 2. SCP serverində tranzaksiyanın gecikmə vaxtının müraciətlərin sayından asılılıq qrafiki

Xülasə

Məqalədə telekommunikasiya şəbəkələrində rabitə seanslarının təşkili zamanı gecikmələrin hesablanması üçün riyazi modellərin, hesablama metodlarının, alqoritmlərin və proqram təminatının işlənilib-hazırlanması öz əksini tapmışdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Абилов А. В. Сети связи и системы коммутации. Ижевск: ИЖГТУ, 2002, 315 с..
2. Абросимов Л. И. Методология анализа вероятностно-временных характеристик вычислительных сетей на основе аналитического моделирования. Москва.: МЭИ, 1996, 114 с.
3. Абросимов Л.И. Анализ и проектирование вычислительных сетей. М.: Изд-во МЭИ. 2000, 52 с
4. Азарнова Т.В., Каширина И.Л., Чернышова Г.Д. Методы оптимизации. – Воронеж: ВГУ, 2003, 86 с.
5. Барсков А.А. Интеллектуальные сети связи Teflin. Сети и системы связи, 2004, №2, с. 34-38.
6. Брусилковский С. А., Копылов Д. А., Конвергенция интеллектуальной сети и сети следующего поколения. IKS-ONLINE, 2004, №2, с.31-37.
7. Варакин Л.Е., Кучерявый А.Б., Соколов Н.А., Филюшин Ю.И. Интеллектуальная сеть: концепция и архитектура // Электросвязь, 1992, – №1, с. 24-31.
8. Вексельман М.И. Построение распределенной системы управления дополнительными услугами интеллектуальной сети связи. Информационные процессы, 2005, Том 5, №3, с. 23-31.
9. Волков А.Н., Кузин А.В. Сети и телекоммуникации. М: «Academia» · 2006, 352 с.

ВИДЫ ДЕНЕЖНЫХ ПЕРЕВОДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эльнур Нуралиев

*зам. начальник отдела пластиковые карты ООО «Азерпочт»
магистр Технического университета Азербайджана*

Ключевые слова: *«Азерпочт», денежные переводы, платежные услуги, финансовые услуги, переводы, клиент, оператор, уведомление, извещение, сообщение*

Введение. ООО «Азерпочт» Министерства Связи и Высоких Технологий Азербайджанской республики является крупной государственной организацией и одновременно официальным национальным почтовым оператором в Азербайджане. Оно предоставляет финансово-банковские услуги посредством свыше 1100 почтово-банковских подразделений, из которых более 80 процентов находится в сельской местности. ООО «Азерпочт» один из крупнейших работодателей в Азербайджане и сегодня имеет более чем 5200 работников. Ключевым фактором полученных успехов является строительство и укрепление человеческого капитала. ООО «Азерпочт» включает 74 административных отделений (почтовые филиалы и предприятия), посредством которых управляет более чем 1500 почтовыми отделениями, а также Центром Сортировки, Центром Технической поддержки, ассоциированными компаниями (такими как Предприятие Связи «Azereexpresspost», Компания «Azermatka» и предприятие Специальной Связи). С 16-го апреля 2010-го года ООО «Азерпочт» получило специальное разрешение (лицензию) на предоставление финансовых услуг. В связи с этим была усовершенствована нормативно-правовая база и юридическая административная форма преобразовалась в общество с ограниченной ответственностью. Состоялся переход в стандарты совместного управления и был сформирован совет директоров и внутренних комитетов. Все рабочие инстанции в головном офисе были полностью автоматизированы, а почтовые филиалы и отделения подключены в сеть. В результате глобальной компьютеризации количество компьюте-

ров, используемых в ООО «Азербайт» увеличилось до 2200 единиц. В эксплуатацию был введен усовершенствованный веб-сайт (www.azerpost.az). Постановка задачи. Для автоматизации всех служб и операций была разработана корпоративная централизованная информационная система, а с целью обеспечения информационной безопасности и непрерывного обслуживания в чрезвычайных ситуациях были построены серверные комнаты в головном офисе и резервные в городе Сумгаите.

В соответствии с Почтовым Законом, ЦБ выдал лицензию ООО «Азербайт» на предоставление следующих услуг:

- открытие и управление почтовыми счетами;
- денежные переводы;
- открытие корреспондентских счетов в финансовых учреждениях, а также в ЦБ;
- выдача платежей, включая дебетовые карты;
- проведение обмена валюты;
- инкассация денежных средств и других ценностей.

За последние 2 года основной фонд ООО «Азербайт» возрос на 100% и на 31 декабря 2013-го года основной фонд составил более чем 57 512 496 манат (в долларовом эквиваленте 73.34 млн. долларов США). На данный момент 48% от общего дохода приобретено в результате предоставляемых населению финансовых услуг.

С целью расширения дохода и улучшения финансовой устойчивости, в дополнение к традиционным почтовым услугам, таким как доставка письменной корреспонденции и посылок, было введено множество новых продуктов и услуг, к ним относятся:

- платежные услуги, включающие выплату пенсий и социальных пособий, прочие платежи государственных органов;
- сбор коммунальных платежей, сбор штрафов за автодорожные нарушения, наложенных дорожной полицией, и налоговые и бюджетные сборы Министерства Налогов и Государственного Социального Защитного Фонда.

Финансовые услуги, такие как открытие банковских счетов юридическим и физическим лицам, обмен валюты, выдача дебетовых карт, страхование автотранспорта и имущества, сбор платежей страховых компаний и банковских кредитов, согласно заключенным корпоративным договорам. В рамках национального проекта «Развитие финансовых услуг» Центральным банком Азербайджанской Республики согласно полученной лицензии на предоставление финансово-банковских услуг, в том числе и на услуги по международным де-

нежным переводам, были открыты корреспондентские счета в ряде зарубежных банков, таких как Citibank, Raiffeisen Zentralbank (RZB), Сбербанк. ООО «Азерпочт» заключила договора с Международными платежными Системами Вестерн Юнион, Золотая Корона, Contact, Monex, ИБА Экспресс, СМТ и сегодня производит прием и оплату денежных переводов этих систем. Наряду с внедрением вышеуказанных услуг были доработаны и усовершенствованы уже существующие услуги. Наглядным примером может служить международные денежные переводы и переводы внутри страны, осуществляемые посредством национальной почтово-банковской системы. ООО «Азерпочт» развивает свою инфраструктуру и в этой области. В Азербайджане услуга по пересылке денежных переводов развивается очень успешно. В данный момент наблюдается положительная динамика спроса на услуги денежных переводов, рост доверия клиентов к «цивилизованным» методам отправки денежных средств через различные системы денежных переводов. С 2012 по 2013 год количество переводов отправленных в национальной системе возросло на 395 565 единиц (34%) и составило 1 573 311 единиц. За этот же период сумма денежных переводов возросла на 69% - 87 307 132 манат (111,32 млн. дол. США). И выразилась в размере 214 558 030 манат (273,57 млн. дол. США). Сюда входят международные и внутренние почтовые переводы без открытия счета, переводы наличными на счет, со счета наличными (агентские переводы). Из них за 2013 г. на международные переводы приходится 1 031 803 манат (1,32 млн. долларов США), срок их прохождения - около 30 минут. Переводы наличными на счет составляют 329 430 транзакций на сумму 52 056 003 манат (66,38 млн. дол. США). С помощью именного модуля наличными на счет почта собирает платежи коммерческих организаций и кредиты ряда крупных банков Азербайджана. Оборот денежных средств посредством прочих систем денежных переводов, таких как Вестерн Юнион, Золотая Корона, Contact, Monex, ИБА Экспресс, «Caspian Money Transfer» составляет 5 921 441 манат (7,67 млн. дол. США). Сегодня в ООО «Азерпочт» все переводы без открытия счета внутри страны - это срочные переводы. Срочные переводы обеспечивают мгновенные прием и выплату денежных средств. Обслуживаемые клиенты - физические лица. Переводы, принимаются и выдаются только в национальной валюте, в режиме on-line. Время от момента приема перевода до его выдачи составляет 5-10 минут. При этом имеется возможность получения перевода в любом почтовом подразделении ООО «Азерпочт» по всей стране без ограничений. Также они могут быть адресными и доставляться на дом. Два последних момента являются неоспоримым преимуществом почты Азербайджана.

Порядок приема и выплаты срочных переводов:

Прием срочных переводов осуществляется в 800 почтовых отделениях ООО «Азерпочт», подключенных к почтово-банковской системе. Клиент подает работнику связи заполненный бланк заявления на перевод наличности и денежные средства. Оператор почтового отделения создает чек «Прием наличными» и заполняет в системе форму денежного перевода: сумму перевода, ФИО отправителя и получателя, подразделение доставки. Привязка перевода к подразделению доставки не производится, т.к. он может выплачиваться в любом автоматизированном почтовом отделении. Также в окне «дополнительные услуги» заполняется мобильный номер или электронный адрес получателя и отправителя денежного перевода. Оператор производит расчет с клиентом, закрывает чек и выдает один экземпляр кассового чека с контрольным номером перевода. После закрытия оператором кассового чека в течение 5 минут на мобильный номер клиента поступает сообщение о денежном переводе и возможности его получения в ближайшем почтовом отделении.

Существует три разновидности уведомления об отправке денежного перевода:

Уведомление телеграммой-при оплате денежного перевода в системе автоматически формируется телеграмма на доставку отправителю, о том, что высланный им перевод оплачен;

СМС - уведомление - при оплате денежного перевода в системе автоматически формируется СМС-сообщение на мобильный номер отправителя, о том, что высланный им перевод оплачен;

Уведомление по электронной почте - При оплате денежного перевода в системе автоматически формируется сообщение на электронный адрес отправителя, о том, что высланный им перевод оплачен;

Также существует три разновидности извещения о поступлении почтового денежного перевода:

Обычное - Извещение доставляется получателю на дом;

СМС-извещение-При оформлении денежного перевода в системе автоматически формируется СМС-сообщение на мобильный номер отправителя, о том, что на его имя поступил денежный перевод;

СМС-извещение-При оформлении денежного перевода в системе автоматически формируется СМС-сообщение на мобильный номер отправителя, о том, что на его имя поступил денежный перевод;

E-mail-извещение-При оформлении денежного перевода в системе автоматически формируется сообщение на электронный адрес получателя, о том, что на его имя поступил денежный перевод.

При неполучении перевода на мобильный номер отправителя также поступает сообщение с указанием причины невыплаты и предложение получить денежный перевод обратно. В почтово-банковской системе существует более упрощенная форма выдачи денежного перевода. Перевод оплачивается в любом почтовом отделении. Клиент может получить информацию от отправителя о переводе, при этом уникальный код перевода не обязателен: достаточно сообщить ФИО получателя или отправителя. Клиента также можно в течении 3-5 минут уведомить о поступлении перевода СМС-сообщением, электронным сообщением на e-маил или обычным почтовым извещением на адрес. Тарифы ООО «Азерпочт» на пересылку денежных переводов составляют от 0,8 до 5% в зависимости от суммы перевода. В перспективе ООО «Азерпочт» предполагает внедрить ряд новшеств, таких как отслеживание статуса транзакции в режиме online на сайте www.azerpost.az, обслуживание клиентов по индивидуальным картам, зачисление суммы перевода на банковскую платежную карту, оплата различных услуг, таких как мобильная связь, коммунальные услуги, погашение кредитов с помощью денежных переводов. Таким образом, одним из приоритетных задач в области денежных переводов также является внедрение новых удобных способов осуществления денежных переводов посредством мобильных (переводы с помощью мобильного телефона, где СИМ-карта и оператор-это счет и личный менеджер клиента) и Интернет-технологий.

Резюме

Məqalədə "Azərpoçt" MMC-nin rəsmi Milli poçt operatoru kimi fəaliyyətinin coxsaylı istiqamətlərindən biri - əhalidən pul baratlarının qəbulu, göndərilməsi, çatdırılması, bank maliyyə xidmətlərinin təşkili, göstərilməsi, onların növləri araşdırılır. Son iki ildə bu istiqamətdə görülən işlərin, əldə edilən nəticələrin, ayrı-ayrı faktlar və rəqəmlərin analizi verilir. Ən müasir metod və üsulların, texnologiyaların tətbiqinin səmərəliliyi, üstün cəhətləri göstərilir.

Ayrı-ayrı bank-maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığın sözü gedən istiqamətdəki işlərin təşkilindəki rolu və əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. Eləcə də pul baratlarının təcili göndərişlərinin qəbulu və ödənilməsi qaydalarından bəhs edilir.

Ədəbiyyat

1. Q.V.Bəylalayev «Poçt rabitəsinin təşkili», Bakı. «Elm» nəşriyyatı, 2006-cı il.
2. «Poçt rabitəsi qaydaları», «Azərpoçt», Bakı, 2006-cı il.
3. Б.П.Бутенко. Почтовая безопасность, издательство «Русслит», Москва, 1997 г.

SOSİOLOJİ MƏLUMATLARIN R PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNDƏ STATİSTİK ANALİZİ

Asya Əsgərova

*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyası İnzibati İdarəetmə fakültəsi, kompüter təhlikəsizliyi
magistr I kurs Rəhbər: f.r.e.d. Cəfərova H.Ə.*

Açar sözlər: R proqramlaşdırma dili, sosioloji məlumatların statistik analizi

Müasir dövrdə sosioloji məlumatların statistik analizində bir sıra müxtəlif proqram paketləri istifadə edilir. Son illərdə xüsusilə diqqət çəkən R proqramlaşdırma dili yaran-
dığı 1997-ci ildənfi bəri mütəxəssislər və tədqiqatçılar tərəfindən maraqla qarşılanan,
araşdırılan, inkişaf etdirilən və pulsuz olaraq yayımlan R proqramlaşdırma dili, bu gün
bir çox dünya ölkələrində iqtisadiyyatda, bank işində, maliyyə riyaziyyatında, sığorta
nəzəriyyəsində, xüsusən də sosial statistikada geniş istifadə olunur.

Məqalədə R proqramlaşdırma dili dilj/haqqında ümumi məlumat verilmiş, sosioloji
məlumatların statistik analizi zamanı R proqramlaşdırma dilinin üstünlükləri göstərilmiş,
R proqramlaşdırma dilinin kodları vasitəsilə 2000-2012-ci illərdə Əmək bazarının əsas
sosial-iqtisadi göstəriciləri olan "Əhalinin orta illik sayı" (min nəfər) ilə "İşsizlər" in (min
nəfər) statistik verilənlərinə əsasən xətti reqresiya modelləri və uyğun qrafiklər qurul-
muşdur.

1. R proqramlaşdırma dili haqqında ümumi məlumat

Hal-hazırda yaşadığımız həyatı sosioloji məlumatların statistik analizi olmadan təsəv-
vür etmək mümkün deyil. Bildiyimiz kimi, sosial hadisələrin mövcud vəziyyətinin və
inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənilməsi, sosioloji məlumatların toplanılması və onların
statistik analizi dövlətin və cəmiyyətin inkişaf üçün, zəmin yaradır, əlverişli şərtlər for-
malaşdırır. Müasir dövrdə sosioloji məlumatların statistik analizinin səmərəliliyi istifa-
də olunan vasitələrdən birbaşa surətdə asılıdır. Doğrudur sosioloji məlumatların statistik

analizini ənənəvi qaydada yalnız kağız və qələmdən istifadə etməklə də həyata keçirmək mümkündür, lakin bunu xüsusi alətlərin köməyi ilə daha çevik və daha effektiv yerinə yetirmək olar, bir çox hallarda isə kompüter texnologiyasından, o cümlədən müxtəlif statistik analiz proqram paketlərindən istifadə etmədən doğru nəticələr

əldə etmək ümumiyyətlə mümkün deyil. Belə statistik proqramlaşdırma dillərindən biri R proqramlaşdırma dilidir.

R proqramlaşdırma dili məlumatların statistik analizi və həmçinin qrafik təsviri məqsədilə GNU layihəsi çərçivəsində yaradılan və hal-hazırda bir çox dünya ölkələrində müxtəlif sahələrdə geniş istifadə edilən proqramlaşdırma dilidir. [2] Bu dil hesablama əməliyyatları üçün açıq koda malik olması, bir çox əməliyyat sistemlərində (Unix, Linux, FreeBSD, Windows, MacOS) istifadə oluna bilinməsi, rahat istifadəçi qrafiki interfeysinə malik olması eyni zamanda da əmr sətiri istifadə oluna bilməsi imkanına görə istifadəçilərin sevimlisidir. [1] Təsadüfi deyildir ki, R 2010-cu ildə ən yaxşı açıq proqram təminatı nominasiyası üzrə InfoWorld jurnalının qalibləri siyahısına düşmüşdür.

(<http://www.infoworld.com/d/open-source/bossie-awards-2010-the-best-open-source-software-the-year-115>)

R dili və mühiti R Foundation təşkilatı tərəfindən dəstəklənir və inkişaf etdirilir. 1993-cü ildə Yeni Zelandiyanın Auckland Universitetinin statistika fakültəsinin əməkdaşları Ayhek Ross (Ihaka Ross) və Robert Gentleman tərəfindən hazırlanmış bu dilin adı müəlliflərin adlarının baş hərfinə uyğun adlandırılmışdır. R dili S dilinə alternativ olaraq yaradılmışdır. Lakin bu dillər arasında əhəmiyyətli fərqlərə baxmayaraq S dilinin kodları R mühitində də işləyir. [1]

2. Sosioloji məlumatların statistik analizi zamanı R proqramlaşdırma dilinin üstünlükləri

Bu proqramlaşdırma dili vasitəsilə aktual olan bir sıra sosial məsələlərin statistik analizi (İnzibati - ərazi bölgüsü, əhəlinin sayı və tərkibi, əhəlinin təkrar istehsalının ümumi göstəriciləri, doğum, ölüm, nikah və boşanmalar, miqrasiya, iqtisadi və inzibati rayon və şəhərlər üzrə müxtəlif göstəricilər, dünya ölkələri üzrə demografik göstəricilər və s.) çox rahatlıqla yerinə yetirilə bilər. Funksional dil olan R dili kod yazmağı asanlaşdıran bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Əlverişli, hər bir sosioloji statistika mütəxəssisinin asanlıqla istifadə edə biləcəyi məlumatların analizi və qrafiki təqdimat funksiyaları diqqəti cəlb edir. [3] Sosioloji məlumatların analizi zamanı istifadə SPSS, SAT, STATA kimi statistik proqram paketlərindən fərqli olaraq R yalnız statistik proqram paketi deyil, statistik proqram yaratma mühitidir [4] Bununla əlaqədar R-in aşağıdakı diqqət çəkən xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik:

- Məlumatların aktiv emalı və saxlanması;
- Ardıcılıq, massiv və matrislərlə hesablamalar zamanı istifadə oluna bilən xüsusi

operatorlardan ibarətdir;

• Məlumatların analizi zamanı qrafiki təsvirə imkan verən əhəmiyyətli vasitələr mövcuddur;

• C və S proqramlaşdırma dilinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən əlverişli proqramlaşdırma mühiti; [5]

Bundan başqa işdə lazım olan faylların R mühitinə uyğunlaşa bilməsi üçün fərqli seçimlər var. Lazımı məlumat paketlərini yükləmək üçün isə müxtəlif

verilənlər bazalarından (MySQL, Access, Microsoft SQL Server, PostgreSQL, Oracle, IBM DB2) verilənləri almaq mümkündür. [2]

Bu dilin güclü tərəfləri:

• \

- Pulsuz olması;
- Obyektyönlü bir proqramlaşdırma dili olması;
- 2D, 3D və daha çox ölçülü qrafiki vasitələrə sahib olması;

2012-ci ilin fevral ayından Oracle Advanced Analytics şirkəti böyük məlumatlar bazası üzərində R dilinin imkanlarından istifadə etmək məqsədilə platformasına Oracle R Enterprise - yeni komponentin yaranmasına təminat vermişdir. [1]

3. R proqramlaşdırma dilində sosioloji məsələnin həlli

Hal-hazırda R özündə bir sıra müxtəlif tədqiqat metodlarını birləşdirir. Bunların sırasına xətti və qeyri xətti proqramlaşdırma, zaman sıralarının analizi, sinifləndirmə, klasterizasiya və s. daxildir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytından alınmış məlumata görə (<http://www.stat.gov.az/source/labour/>) 2000-2012-ci ilə qədər Əmək bazasının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri olan əhalinin orta illik sayı (min nəfər) ilə işsizlər (min nəfər) göstəriciləri arasında xətti rəqresiya asılılığına baxaq. Göstəricilərin cədvəli aşağıdakı şəkildədir:

	2000	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Əhalinin orta illik sayı (min nəfər)	8073.6	8309.2	8500.3	8609.6	8723.0	8838.5	8947.3	9054.3	9173.1	9295.8
İşsizlər (min nəfər)	514.7	400.9	317.8	291.2	281.1	262.2	260.2	258.3	250.9	243.1

Bu məsələni R-da həll etmək üçün ilk öncə verilənləri daxil edirik,

```
0is<-c(8073.6, 8309.2, 8500.3, 8609.6, 8723.0, 8838.5, 8947.3, 9054.3, 9173.1, 9295.8)
```

```
ISH<-c(514.7, 400.9, 317.8, 291.2, 281.1, 262.2, 260.2, 258.3, 250.9, 243.1)
```

R-da regressiya analizi üçün əsas sintaksis hissəsi

lm(Y ~ model)

təşkil edir. (<http://stat.ethz.ch/R-manual/R-patched/library/stats/html/lm.html>) Burada Y obyektidir, özündə asılı dəyişən saxlayır, model isə seçilmiş riyazi model üçün istifadə olunan formuldur. **lm ()** komandası modelin koefisientlərini təmin

edir. **OIS**- əhalinin orta illik sayı, **ISH**- işsizləri göstərir. Onda **lm(OIS ~ISH)** işarə edə bilərik.

```
> lm(OIS ~ISH)
```

```
Call:
```

```
lm(formula = OIS ~ ISH)
```

```
Coefficients:
```

```
(Intercept)    ISH
```

```
9990.100   -4.018
```

Növbəti mərhələlərdə rahatlıq üçün aşağıdakı işarəmələri apararaq **XETTI_MODEL <- lm(OIS~ISH)**

```
XETTI_MODEL
```

İndi biz bu obyektə digər bütün əməllər üçün argument kimi istifadə edə bilərik. Bizə lazım olan qrafikləri quraq

```
lm(formula = OIS ~ ISH)
```

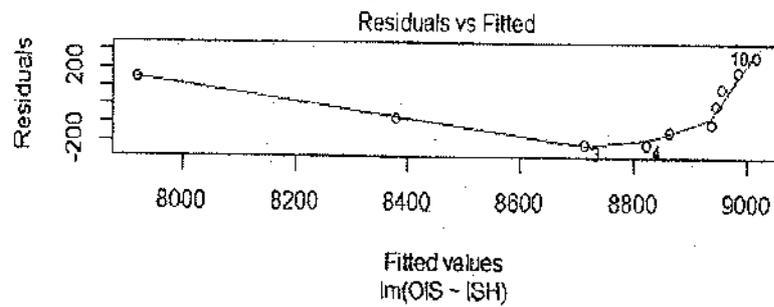
```
Coefficients:
```

```
(Intercept)    ISH
```

```
9990.100   -4.018
```

```
plot(XETTI_MODEL)
```

Bu əməliyyatı yerinə yetirsək aşağıdakı qrafik təsviri alarıq.

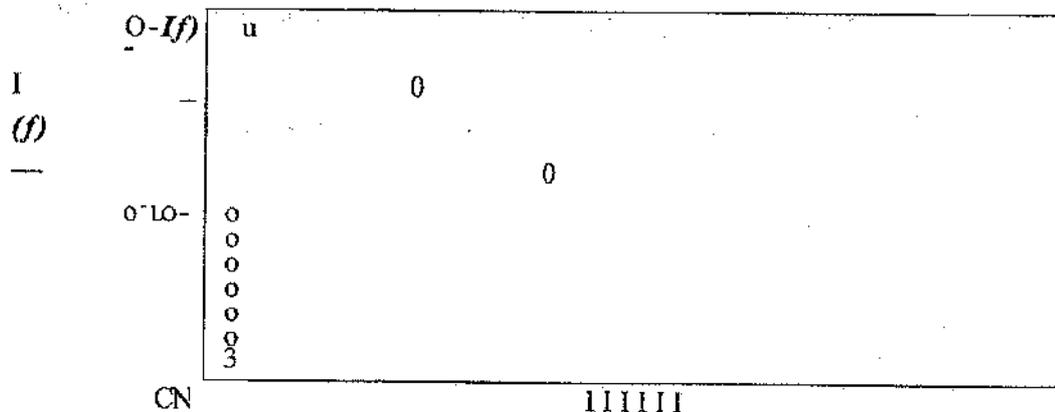

8000
8200
8400
8600
8800
9000

Fitted values lm(OIS - ISH)

Korelyasiya əmsalı cor(OISJSH)

[1] -0.8933367 plot(OISJSH)

8200 8400 8600 8800 9000 9200

OIS

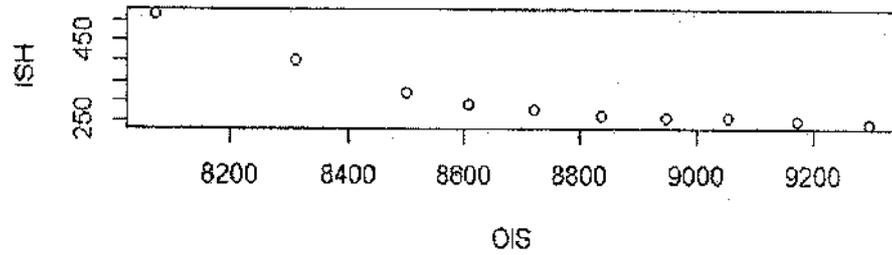
lines(lowess(OIS,ISH))

lines(OIS,fitted(XETTI_MODEL))

OIS

Daha sonra burada "Residuals" bölməsi vasitəsilə tətbiqi və nəzəri kəmiyyətlər arasındakı fərq tapılır. Modelin konfisentlərinin qiymətləndirilməsi və səhvlərin aşkarlanması üçün isə "Std error" bölməsi mövcuddur.

summary(XETTI_MODEL)


```
Call:
lm(formula = OIS ~ ISH)
Residuals:
Min   IQ   Median   3Q   Max  -212.96 -127.82 -33.78  139.08  282.42
Coefficients:
Estimate Std. Error t value Pr(>|t|)
(Intercept) 9990.1003  227.7305  43.868 8.05e-11 *** ISH -4.0178    0.7146
-5.623          0.000497 ***
Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1
Residual standard error: 184.7 on 8 degrees of freedom Multiple R-squared: 0.7981,
Adjusted R-squared: 0.7728 F-statistic: 31.61 on 1 and 8 DF, p-value: 0.000497
8200          8400          8600          8800          9000          9200
```

CHS

Regressiya təhlili vasitəsilə tapılan araşdırmalar göstərir ki, göstəricilər arasında tərs mütənəsb asılılıq mövcuddur. Bu isə Azərbaycanda düzgün siyasətin nəticəsidir, işsizliklə mübərizə tədbirlərinin doğru istiqamətdə aparılmasını göstərir.

Nəticə

Beləliklə, R akademik araşdırmalarla bərabər digər bir çox sahədə, xüsusilə sosioloji statistikada geniş istifadə oluna biləcək güclü bir proqramlaşdırma mühitidir. Günbəgün istifadəçi sayı artan bu proqrama Avropada böyük maraq var. R-in sosioloji statistika imkanlarının koorportiv istifadəçiləri sırasına Google, Facebook, Pfizer, Bank of America kimi dünya nəhəgləri daxildir.

1. <http://www.r-project.org/>
2. Cəfərova H., Əliyev R., "R proqramlaşdırma dilinin riyazi statistikanın elementlərinə tətbiqi", Bakı 2013
3. Braun W.j., Murdoch D.J., "A First course in statistical programming", Cambridge University press, England, 2007
4. Statistical Computing Group, "Very Basics of R (Windows)", Research Data Services, University of Pennsylvania, 2008
5. R Development Core Team, "R language definition", 2008

КОЛЛЕКТИВНЫЙ ДОГОВОР КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Вюсал Исмаилов

*Магистр Бакинский Государственный Университет, Юридический Факультет
Трудовое и Экологическое право*

Ключевые слова: коллективный договор, профсоюзы, реформы, предприятие.

Для всестороннего изучения института коллективного договора, прежде всего, требуется изучить, как происходило его становление и историческое развитие.

Экономический кризис 1900—1903 гг. усилил материальную необеспеченность рабочих. Вместе с тем в то время работодатель обладал полной свободой в выборе работников ввиду обильного предложения рабочей силы, а работник не располагал такой свободой (6, стр.13). В XIX в. создание и деятельность рабочей коалиции являлись преступлением. Тем не менее в коалициях рабочие видели фактор, который мог оказать решающее влияние на регулирование условий наемного труда: образование профсоюзов и свобода стачек, означавшая прекращение работы по соглашению между рабочими. Профсоюз являлся основной организационной формой рабочей коалиции, созданной для экономической борьбы с предпринимателями, и «только выполнение этой задачи или, по крайней мере, стремление к выполнению ее делает ту или иную организацию профессиональным союзом».

Профессиональные союзы в Российской империи возникли в 1905 году в момент подъема стачечного движения, и именно они должны были придать ему организованность и планомерность. Пока профессиональное движение рабочих не получило широкого распространения, коллективный договор часто заключался со стороны рабочих временной организацией «в виде особого выборного комитета для отстаивания определенных экономических требований» (4, стр.41). Зарождение коллективно-договорного режима относится к началу XX в. Законодательство и судебная практи-

ка Российской империи не признавали юридической силы коллективного договора. Требования рабочих, основанные на коллективном договоре, не обеспечивались даже формальной судебной защитой. Поэтому коллективные договоры, по словам Л. С. Таля, представляли «преимущественно теоретический интерес», так как роль коллективных договоров «в промышленной жизни» была ничтожна.

Добившись уступок по тем или иным вопросам, рабочие пытались закрепить определенные условия в договоре. Субъектами коллективного договора являлись рабочая коалиция и предприниматель (коалиция предпринимателей). В качестве рабочей коалиции могло выступать и временное объединение — группа рабочих. «Однако практика показала, что только выступление в качестве субъекта договора постоянных рабочих организаций — профессиональных союзов — обеспечивало широкое распространение коллективных договоров и соблюдение предпринимателями коллективно-договорных условий труда».

Коллективный договор устанавливал общие положения о порядке приема на работу, тарифах оплаты труда и иных условиях, которые должен был выполнять наниматель (объединение нанимателей), заключивший договор, по отношению к индивидуально не определенному кругу лиц. В этот круг включались работающие на данном предприятии члены профессионального союза, заключившего коллективный договор, а иногда и другие занятые на предприятии рабочие по профилю данного профсоюза, присоединившиеся к условиям договора. Эти соглашения носили различные названия. Немцы называли их тарифными договорами; англичане, французы, голландцы — коллективными. По мнению Л. С. Таля, второй термин точнее, но в России начала XX в. был более известным именно первый.

Первый коллективный договор в Российской империи был заключен между рабочими и нефтепромышленниками Баку в 1904 г. в результате стачки. Бастующие требовали 8-часового рабочего дня, увеличения заработной платы от 25 % до 50 %, еженедельного отдыха и т. д., и им удалось добиться победы по основным вопросам. Этот договор просуществовал недолго, но сыграл важную роль (З, стр. 11). В период революции 1905 г. было заключено несколько коллективных договоров на некоторых предприятиях других городов. По данным Л. И. Лесковой, в 1905—1907 гг. между предпринимателями и рабочими Петербурга, Москвы и других городов было заключено более 20 коллективных договоров, а в Одессе возникла первая камера примирительного разбирательства конфликтов между рабочими и предпринимателями. Тем не менее случаи заключения коллективных договоров оставались единичными и не получили юридического закрепления.

Законодательство о социальном обеспечении в Азербайджане начал формироваться в начале 20 в. Закон 1903 года «Об ответственности работодателей за несчастные случаи на производстве» и 1912 года «О страховании рабочих от несчаст-

ных случаев и болезней» явились первыми актами в этой области. 12 сентября 1917 года на конференции Бакинской организации РСДП(б) были приняты 5 пунктов, предусматривающих установление для рабочих 8 часового рабочего дня, урегулирование заработной платы в соответствии с ценами, претворения в жизнь всех необходимых мероприятий общественно-юридического характера для обеспечения рабочему классу нормальных условий для проживания.

28 мая 1918 года в Тбилиси была создана Азербайджанская Демократическая Республика. Учитывая тяжелый рабочий режим на социальное положение рабочих третье правительство начало проводить ряд мероприятий по увеличению заработной платы, пособий, оформлению трудовых отношений и др. Указом парламента от 21 января 1919 года для регулирования трудовых отношений и вопросов, связанных с ними, была создано Министерство Труда. 25 января 1919 года с целью защиты труда рабочих и улучшения бытовых условий Министерство Труда провело специальное совещание. На совещании было принято решение о создании особой комиссии из 19 человек, в которую вошли рабочие владельцы учреждений. 26 января Министерство решило внести некоторые поправки в условия коллективного договора.

20 апреля 1920 года Азербайджан вновь вошла в состав России. 30 октября 1922 года был принят «Кодекс законов о труде» ЗСФСР. В нем не содержалось упоминания о коллективных договорах, но говорилось о тарифных положениях, принимаемых по соглашению между профсоюзом и руководителем предприятия. По своему содержанию тарифные положения напоминали структуру и содержание коллективного договора.³⁸ Отныне коллективные договоры заключались не только на государственных, кооперативных и общественных предприятиях, но также на частных, концессионных и арендованных.

Статья 15 КЗоТ 1922 г. установила, что коллективный договор есть соглашение, заключаемое профессиональным союзом как представителем рабочих и служащих, с одной стороны, и нанимателем — с другой, «которое устанавливает условия труда и найма для отдельных предприятий, учреждений и хозяйств или группы таковых и определяет содержание будущих личных (трудовых) договоров найма». Согласно данной статье коллективный договор устанавливал общие нормы, регулирующие содержание индивидуальных трудовых правоотношений и обязательные для сторон трудового договора. Коллективный договор не является основанием для возникновения трудовых отношений между отдельными работниками и работодателями. Последние могли возникать только в результате заключения индивидуальных трудовых договоров. Но, не порождая индивидуальных отношений, коллективный договор служил основой, предопределяющей их содержание.

КЗоТ устанавливал условия, при наличии которых коллективные договоры получали юридическую силу: 1) договор должен был иметь форму письменного акта,

подписанного обеими сторонами; 2) после подписания сторонами договор в течение 14 дней должен был быть представлен на регистрацию в органы Народного комиссариата труда (ст. 21). Срок действия коллективного договора не мог превышать одного года, поскольку хозяйственная обстановка менялась очень быстро и условия коллективного договора могли оказаться не соответствующими ей (2, стр. 49).

На рубеже 1920—30-х годов КЗоТ «утратил свой первоначально прогрессивный характер: одни его нормы тихо скончались, будучи формально сохраненными в Кодексе (о коллективных договорах), другие отменялись...». Начиная с 1926 г. последовательно был издан ряд актов, направленных на государственное нормирование заработной платы, что повлекло за собой сужение нормативных условий в коллективных договорах. В 1933 г. было произведено последнее массовое перезаключение коллективных договоров, а начиная с 1934 г. коллективные договоры не перезаключались вплоть до 1947 г. Это явилось следствием усиления планового начала в экономике и централизованного регулирования заработной платы. 4 февраля 1947 г. Совет Министров СССР одобрил предложение ВЦСПС о возобновлении практики заключения коллективных договоров (5, стр.43).

Одним из основных рубежей в развитии коллективно-договорного регулирования стала хозяйственная реформа 1965 г. До этого локальное нормотворчество носило больше декларативный характер, что вполне объяснимо. С переходом же большого количества предприятий на самофинансирование и хозрасчет впервые государство предоставило хозяйствующим субъектам некоторую свободу производственной деятельности.

Экономические методы управления хозяйством нуждались в правовом обеспечении. Естественно, что каждый работник должен был заранее располагать информацией о своих субъективных правах на определенное поощрение по узаконенным нормам. Как следствие возникла необходимость в одновременном расширении правомочий хозяйственных и профсоюзных органов, а также рамок коллективно-договорного регулирования.

6 марта 1966 г. Совет Министров СССР и ВЦСПС принимают совместное постановление «О заключении коллективных договоров на предприятиях». Влияние проводимой в стране реформы непосредственно сказалось на содержании коллективных договоров: теперь коллективный договор состоял из двух частей — норм централизованных и норм локальных. В первой части формулировались основные положения по вопросам заработной платы и труда, установленные для предприятий в соответствии с действующим законодательством. Вторую часть составляли положения нормативного характера в области рабочего времени, времени отдыха, оплаты труда и материального стимулирования, что было принципиально новым явлением (1, стр.164).

15 июля 1970 г. Верховный Совет СССР принял Закон СССР «Об утверждении Основ законодательства СССР и союзных республик о труде», которые были введены в действие 1 января 1971 г. Вторая глава Основ была посвящена коллективному договору, который определялся как действенное средство «вовлечения рабочих и служащих в управление производством» (ст. 7).

В принятом в 1971 г. последнем КЗоТ ст. 7 определяла коллективный договор как соглашение, заключаемое фабричным, заводским, местным комитетом профессионального союза от имени коллектива рабочих и служащих с администрацией предприятия. Коллективный договор имел смешанную юридическую природу. С одной стороны, в нем устанавливались локальные нормативные положения об условиях труда и заработной платы, с другой — обязательства юридического характера. Расширяется нормативная часть коллективного договора, причем устанавливается правило, согласно которому коллективный договор должен состоять из двух видов норм: централизованных, которые находились под контролем и влиянием партийно-государственного аппарата, и локальных. Таким образом, вплоть до середины 1980-х годов «колдоговорная кампания становилась, по сути дела, завуалированным прикрытием работы государственно-бюрократической машины».

В период реформ М. С. Горбачева государство в 1987 г. решило вдохнуть жизнь в коллективный договор. «Положение о порядке заключения коллективных договоров», утвержденное Госкомтрудом СССР и Президиумом ВЦСПС 27 ноября 1987 г., отменило обязательную рассылку директивных писем, тем самым предоставив работникам самим определять содержание коллективного договора. Помимо этого, была отменена их государственная регистрация (7, стр.345).

18 октября 1991 года Азербайджанская Республика приобрела независимость. После этого периода она взяла курс капитализма. Хотя вплоть до крушения советского строя коллективные договоры не смогли стать действенным рычагом гармонизации интересов производства и человека труда, накопленный позитивный и негативный опыт должен учитываться в настоящее время, когда развитие коллективно-договорного регулирования в Азербайджане происходит в условиях возврата к рыночным отношениям и многообразию форм собственности. В связи с этим был принят новый трудовой кодекс Азербайджана, в который были включены новые статьи, отвечающим требованиям рыночных отношений в современных условиях. Коллективный договор находит свое место в новом кодексе в пятой главе. В этой главе устанавливаются общие правила подготовки и заключении коллективного договора, стороны, содержание, действие коллективного договора, внесение дополнений и изменений в коллективный договор, а также контроль над исполнением коллективного договора.

В настоящее время за соблюдением норм, касающихся коллективному договору, руководит Министерство Труда и Социальной Защиты населения Азербайджанской Республики. Сегодня данное министерство, на высоком уровне исполняющее ежегодно усиливающуюся социальную политику государства и старающаяся для улучшения благосостояния населения страны, успешно продолжает свою деятельность как государственная структура.

Список литературы:

1. *Акопова Е. М., Еремина С. Н.* Договоры о труде. Ростов н/Д, 1995.
2. *Акопова Е. М.* О порядке и практике заключения коллективных договоров // *Хозяйство и право*. М., 1989. № 7.
3. *Бакинская стачка 1904 года: Сборник документов / Сост. О. Н. Чадаева.* М., 1940.
4. *Курилов В. И.* Личность. Труд. Право. М., 1989.
5. *Кондратьев Р. И.* Сочетание централизованного и локального регулирования трудовых отношений. Львов, 1977. С.
6. *Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции: Документы и материалы / Под ред. П. Н. Валуева и др.* Баку, 1956.
7. *Спекторский Е. В.* Либерализм // *Опыт русского либерализма: Антология.* М., 1997.

Annotasiya:

Bu məqalə müstəqil hüququn sahəsi kimi kollektiv müqavilələrin inkişaf və oluşma tarixinə həsr edilmişdir. Kollektiv müqavilələrin bağlanması zəruri edən tarixi səbəblər öyrənilmişdir. Həmçinin bu məqalədə kollektiv müqavilələrin inkişaf və onların qanunvericilik normalarına daxil edilməsi prosesinə baxılmışdır. Bunlardan əlavə məqalədə kollektiv müqavilələrə aid qəbul edilmiş sonrakı qanunlarda gətirilmiş yeniliklərə baxılmışdır.

Annotation:

This article is devoted to history of development and formation of the collective agreement as independent legal institute. The historical reasons causing need of the conclusion of collective agreements are considered. And also processes of development of collective agreements, their inclusions in legislative norms are considered in article. Besides in this article the innovations brought in each subsequent adopted law, specifying for collective agreements.

Аннотация:

Эта статья посвящена истории развития и становление коллективного договора как самостоятельного правового института. Рассмотрены исторические причины, обуславливающие необходимости заключения коллективных договоров. А также в статье рассматриваются процесс развития коллективных договоров, включение их в законодательные нормы. Кроме того в статье указываются новшества, внесенные в каждый последующих принятых законах, касающихся коллективных договоров.

AZƏRBAYCAN OĞLUYAM

Ramazan Hüseynov

Mən bu yazımı əvvəl-axır qələmə alacağımı çoxdan bilirdim. Çünki peşə həvəsi, qəlbimdə bu insana qarşı qərar tutan hüduzsuz rəğbət və maraq, 15-16 il bundan öncə tanışdığım, ilk görüşümüzdəcə söz-söhbətimizin tutduğu, sıx ünsiyyət tapdığımız Oqtay Ramazan oğlu Hüseynov barədə təəssüratlarım, düşüncələrim, ürəyimə, yaddaşıma hopan duyğular aramsız körükləndirir, narın-narın alovlandırır.

Oqtay müəllimin dəfələrlə Rusiya Federasiyasının paytaxtı Moskvada Azərbaycan diasporu ilə bağlı demək olar ki, bütün ictimai-siyasi, mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirakını görmüşəm, müxtəlif mövzularda, istiqamətlərdə çıxışlarını dinləmişəm, bir çox həmvətənlərimizin bu ölkədə tale yüklü problemlərinin çölməsində, həllində yorulmaz fəaliyyətinin, savab əməllərinin, fədakarlıqlarının şahidi olmuşam.

Vaxtaşırı görüşlərimiz, saygılı dostluq münasibətlərimiz sayəsində xarakterinə az-çox bələd olduğum, taleyin qisməti, Allah vergisi, bacarığı, zəhmətsevərliyi, istedadı, mətin iradəsi, elinə-yurduna, xalqına bağlılığı ilə həyat yollarında inamla, uğurla addımlayan Oqtay müəllim haqqında söz demək məqamının nə vaxt çatdığını heç özüm də bilmədim. Sözün isə qərribə bir xisləti, hikməti var. Haçansa ağılında, ruhunda, duyğularında doğulan bir söz bir də görürsən içində formalaşmış, yoğrulmuş bişib olub bir yazı...

1966-cı il martın 23-ü idi. Anamız Azərbaycanın hər tərəfində, hər guşəsində olduğu kimi Saatlı bölgəsinin Nərimankənd camaatı da xalqımızın qədim, əziz bayramı – Novruz böyük məhəbbətlə, fərəhlə, sevinc dolu bir ovqatla keçirirdi. Bayram süfrələrinin novrağı, tərəvəti hələ pozulmamışdı. Bayram tonqallarının külü hələ soyumamışdı, al-əlvan bayram şamlarının közərtisi hələ getməmişdi, əlləri bayram xınası ilə bəzənmiş qız-gəlin qol götürüb oynayanda adamın gözü, könü xoşlanırdı. Baharın ilk müjdəçilərindən olan kövrək bənövşələr kol dibindən hələ təzə-təzə boylanır, ətirli nərgiz gülləri üzlerini yenidən oğrun-oğrun göstərirdilər. Bu gün Nərimankənddə də qonaq-qarasız bir ev çətin tapılırdı.

Həmin gün Nərimankəndin ədəb-ərkanlı, nüfuzlu, elimizin ulu adətlərini yetərincə qədərini bilib yaşadan ailələrinin birində, Ramazan kişiylə Biki xanımın ocağında isə ikiqat bayram idi. Tale bu ailəyə tükənməz sevinc, dördüncü övlad, yeni oğul payı bəxş etmişdi.

Ramazan kişi dünya görmüş bir kişi idi. Gözünü açandan işə-gücə başı qarışan, əkən-biçən, torpaqla, təsərrüfatla əlləşən, əlinin zəhməti ilə neçə nemət yetirib ha-

silə gətirən bir insan idi. Gənclik çağlarından əməksevər, halal çörək qazanan bir insan kimi tanınırdı. El arasında hörmət-izzət sahibi idi. Uzun illər kəndlərindəki kolxozda çalışıb, əhli-əyalının, yeddi övladının ruzisini gətirib, onları gözü-könlü tox böyüyürdü.

Oqtayın anası Bikə xanım da bir müddət kolxoz təsərrüfatında işləyib. Sonradan ailədə oğul-uşaq artdıqca, yığışib-oturub evində, saçını-birçəyini balalarının ağ günü üçün ağardıb, ömrü boyu yoruldu demədən çalışıb-vuruşub, tək balalarını oxusun, gələcəklərini qursun, ağ günə çıxsınlar deyə...

Qəhrəmanımız bu ailənin dördüncü övladı idi. Elə körpə çağlarından, kənd-kəsək arasında qoyun-quzu arxasınca getdiyi vaxtlardan «öz sözünü deməyə» can atardı. Yetərinə dəcəllik edər, yaşıdları arasında sözünün ötməsi üçün dava-dalaşdan da çəkinməzdi. Deyirdilər ki, bu uşağın gözündə qorxu yoxdur. Çayın dərin yerlərində çimir, ağacların lap kəlləsinə dırmaşır, dərədə-təpədə gəzib dolaşmaqdan yorulmurdu. Məktəbdə isə həmişə biliyinə, geniş dünya görünüşünə, zəngin mütaliəsinə, çalışqanlığına, hazırlıq səviyyəsinə görə fərqlənir, bütün dərslərindən yalnız «əla» qiymətlər alırdı. Məktəb illərində ən tələbkər müəllimlər belə Oqtayın bir qayda olaraq dərslərə hazırlıqlı gəlməsindən razılıq edir, onu nümunə göstərirdilər. Ədəb-ərkanına, zəkasına, kamalına, xarakterində özünü büruzə verən səmimiyyətinə, haqqpərəstliyinə, təvazökarlığına, xeyirxahlığına görə müəllimləri də, şagird yoldaşları da hər zaman Oqtayın xətrini əziz tuturdular. Bu yeniyetmə oğlan doğma tədris ocağında öz ictimai fəallığı, təşəbbüskarlığı ilə də seçilir, rayon üzrə məktəblilər arasında fənn olimpiadalarında, dama və şahmat yarışlarında ardıcıl iştirak edir, təqdirləyici uğurlar qazanırdı.

Oqtay Hüseynov 1983-cü ildə orta məktəbi bitirəndə sanki düyün düşmüş bir ovqat, duyğular içərisində idi. Səkkiz yaşından atasız böyümüş bu gənc bir tərəfdən qəlbində illərdən bəri qət etdiyi hüquqşunas olmaq arzusuna yetişməyə tələsir, digər tərəfdən isə, necə deyirlər bir böyük bacı-qardaşın güzəran, dərslərini çəkən anasının onu necə oxudacağını düşünürdü...

Bir məqamı da diqqətə yetirmək istəyirəm. Geniş Muğan çöllərində sığınmış adıdan adı bir kənddə qol-budaq atmış Oqtayın illər boyu könlündə pərveriş tapan, bal dadan arzular, ipə-sapa yatmayan xəyallar yurd salmışdı. Bu xəyallar, arzular Bakıdan başlayıb, Moskvada, İstanbulda, Londonda, Dehlidə, nə bilim dünyanın gözü olan neçə-neçə böyük şəhərlərində dolaşır, cövlan edirdi. Açığı, elə-belə yox, tanınmış, şöhrətli ali məktəblərdən birinin tələbəsi olmaq istəyirdi. Gündəlik həyatın tələbi, diqqəti isə yenə ön plana keçdi. Oqtay Hüseynov ordu sıralarına yollandı. Əsgərlik illərini Moskva vilayətində çəkdi. Bu müddətdə də intizamı, rəftarı, yüksək döyüş fəallığı ilə fərqlənirdi. Dəfələrlə fəxri firmanlara, təşəkkürlərə layiq görülməyi bu azərbaycanlı gənc mərdlik məktəbi olan əsgər həyatında da elinin, yurdunun başını ucaltdı.

Ordudan tərxis ərəfəsində isə hərbi hissə komandiri həmyerlimizə diqqətə layiq xasiyyətnamə ilə yanaşı, ali məktəbə daxil olmaq üçün göndəriş də verdi. 1987-ci ildə Oqtay Hüseynov sabiq Sovetlər İttifaqının ən nüfuzlu, adlı-sanlı ali məktəblərindən birinə

- Patris Lumumba adına Xalqlar Dostluğu Universitetinin «İqtisadiyyat və hüquq» fakültəsinə, hüquqşünaslıq ixtisası üzrə daxil oldu.

Ötən hər gününün romantik, unudulmaz xatirələri bütöv bir ömrə bəs edən tələbəlik illərinin ilk çağlarında Oqtay həyatındakı bu dəyişikliyə, bu reallığa, bu səadətə az qala inana bilmirdi. Yaxşı bilirdi ki, bu gerçəklik ondan dağlardan da azman daxili mütəşəkkillik, səfərbərlik tələb edir. Düşündürdü ki, elin, obanın, yaxının, doğmanın, ən başlacısı isə Bika ananın gözləri onun dalınca dikilib. Javan həmyerlimiz bu baxışlardakı nigarançılıq, həsrəti və sevgini uzaq Moskvadan apaydın görürdü. Və bu baxışlar onu daha yüksək fəaliyyətə, cəfakəşliyə, birə-beş çalışqanlığa səsləyirdi.

Dünyanın nə hikmətidirsə, çox zaman fəzilət, mənəvi ucalıq, mətinlik, çalışqanlıq əzmi diqqəti tez çəkir, bu keyfiyyətlər öz dəyərini tez alır. Oqtayın elə öz həyatını bu fikrə nümunə gətirmək olar. Tələbəliyin ilk aylarından onun fakültə tələbə şurasının sədri seçilmiş faktını göstərə bilərik. Yurddaşımız da yer üzünün neçə-neçə guşəsindən bu doğma ocağa yığılmış tələbə yoldaşlarının müəllimlərinin, dekanlığın ona göstərdikləri bu böyük inamını, etimadını tələbəliyin düz son günlərində layiqincə doğrultdu... İftixar hissi ilə onu da qeyd etmək istəyirəm ki, Qayana Respublikasının indiki prezidenti Çıxarat Baqdiyo bu vəzifədə həmvətənimizin müavini olub.

Oqtay Hüseynov oxuyub-öyrənməyi, biliklərə, öz seçdiyi ixtisasın dərinliklərinə kamil yiyələnməyi, yaşadığı ömrün ən böyük mətəmı sayırdı. Odur ki, o, inadla, iradə ilə çalışır, günlərinin çox hissəsini kitabxanalarda keçirir, elmi axtarışlar aparır, yeniliklərə vəqif olmağa səy göstərirdi. Çəkilən zəhmət də öz bəhrəsini verir, gənc soydaşımız smestrləri yaxşı və əla qiymətlərlə başa vurur, hər smestrdən sonra yüksək təqaüd yiyəsi olurdu.

Elmi araşdırmalara maraq da onu ciddi düşündürür tələbə həyatının çox mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Elə bu istək və həvəs Oqtayı birinci smestrdən həm fakültə, həm də Universitet Tələbə Elmi Şurasının üzvlüyünə yönəltdi. O beş il ərzində bu qurumların işində yaxından iştirak etdi, sanballı məqalələri, məruzələri, gərgin elmi yaradıcılığın bəhrələri olan fərəh doğuran müvəffəqiyyətlər qazandı. Joşğun həyat mövqeyi, yorulmaz həyat fəaliyyəti, görünür, Oqtayın daxilindən canından, qanından gəlirdi. Təhsil illərində nə qədər vaxt çatışmazlığı olsa da az-çox ələ düşən asudə saatlarını müxtəlif xarici dilləri, ərəb, yapon, ingilis dillərini öyrənməyə sərf edirdi. Bu kurslarda da yaxın yoldaşları, yeni dostları üzə çıxırdı. Həmin dostlardan biri hazırda Qazaxıstan Respublikasının baş naziri vəzifəsində çalışan Kərim Məsimovdur.

Tələbə dünyasında qəhrəmanımızın atdığı uğurlu addımlar, möhkəmləndikcə, yeni ictimai-siyasi mühit, beynəlmiləl münasibətlər onun həyata baxışlarını da zənginləşdirir, formalaşdırırdı. Qəlbindəki Vətən eşqi daha coşğun vüsət alırdı. Yurd sevgisi, doğma Azərbaycan barədə düşüncələr, yeni məzmun, yeni məna kəsb edirdi. Həmin dövrdə keçmiş sovet məkanında sərt, kommunist ab-havası az da olsa yumşalır, hakimiyyətin yuxarı eşalonlarında nisbi demokratik meyillər özünü büruzə verirdi. Moskvada təhsil alan vətənpərvər gənclər belə tarixi məqamlardan bacarıqla istifadə

edərək Moskva- Azərbaycan tələbə təşkilatının əsasını qoydular. Bu istiqamətdə yorulmaz fəaliyyət göstərən həmyerlilərimizdən biri də Oqtay Hüseynov idi. Bu tələbə təşkilatı ulu Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin ədəbiyyatının, adət-ənənələrinin, milli-mənəvi aləminin daha geniş tanınması məqsədilə rəngarəng mədəni-kütləvi tədbirlər, görüşlər keçirir, müxtəlif mövzularda sərgilər təşkil edirdilər. Bu tədbirlər hər dəfə onun iştirakçılarında yüksək təəssürat yaradırdı. Həm tədris uğurları, həm ictimai fəaliyyətləri, həm də sadəcə insani münasibətləri ilə sayğılar qazanan bu azərbaycanlı gəncin tələbə həyatı 1992-ci ildə sona yetir. Universiteti əla qiymətlərlə başa vuran Oqtay böyük elmi şüuranın qərarı ilə burada aspiranturada saxlanılır. O, «Xarici investisiyaların beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi» mövzusunda dissertasiya götürdü. Həmvətənimizin elmi rəhbəri isə dünya şöhrətli alim, bir çox beynəlxalq iqtisadi qurumlarda SSRİ-ni təmsil edən, 100-dən artıq elmlər namizədi və doktoru yetişdirmiş İqor Bilişenko idi. Aspirantura dövründə Oqtay Hüseynovun elmi-yaradıcılıq axtarışları daha məhsuldar xarakter aldı. O, öz elmi işində müstəqil Azərbaycan Respublikasının və nəhəng beynəlxalq şirkətlərlə bağladığı müqavilələrdən də ciddi bəhs edirdi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xalqımızın xoş gələcəyi, rifahı naminə bu sahədə gördüyü misilsiz işlərdən danışdı. 1994-cü ildə gənc aspirant bağlanmış əsrin kontraktı kimi xüsusi qiymət verilən «Bakı-Jeyhan neft kəmərinin elmi-hüquqi baxımdan ilk araşdırıcılardan biri kimi çıxış etdi. Bu müqavilənin çox mühüm iqtisadi, siyasi və hüquqi dəyərinin təhlilini verdi. Həmin mövzu ilə bağlı Oqtay Hüseynovun Rusiya Federasiyasının geniş tanınmış nəşr orqanlarından biri olan «Təsərrüfat və hüquq» jurnalının 1996-cı il 12-ci sayında çap olunmuş məqaləsi də yetərincə maraqla qarşılandı.

Elmi axtarışlara tükənməz həvəs və cəsarətli, ardıcıl ictimai-siyasi fəaliyyət Oqtayı zirvələrə istiqamətləndirən qoşa qanaddır desək, yanılmazdır. Bəzi faktlara və məqamlara diqqət yetirək. Hələ tələbə ikən o, Moskvada oxuyan azərbaycanlı şagirdlərin ali məktəblərə hazırladırmağa təşəbbüs etmiş, bu layihə getdikcə, ildən-ilə mükəmməlləşmiş, sözün əsl mənasında geniş xarakter almışdır. Artıq 25 ildən çoxdur ki, hər il on nəfərdən tutmuş 30 nəfərə qədər soydaşımız Oqtay müəllimin yanında hazırlıq kursları keçir, humanitar fənləri səylə öyrənir, nəticədə sevindirici nailiyyətlərə əldə edirlər. Oqtay müəllim iftixarla söyləyir ki, vaxtilə onun abituriyentləri olmuş həmyerlilərimiz arasında bu gün onlarca adlı-sanlı hüquqşünas, neçə-neçə yüksək rütbəli hüquq-mühafizə orqanı işçiləri var. Hazırda elə təkə Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində onun yanında hazırlıq kursları keçən 8 nəfər azərbaycanlı tələbə təhsil alır. Azərbaycanlı tələbələr arasında mokvalı yurddaşlarımızla yanaşı, Moskva vilayətinin müxtəlif guşələrindən hətta Həştərxandan, Belarusdan gələnlər də az olmur.

Oqtay müəllim, ürəkləri ömrün sabahına yönəlmiş min bir arzu ilə çırpınan həmvətənlərimiz olan cavanlara, yalnız elm, bilik öyrətməklə, onların hazırlıq səviyyəsinin yüksəlməsi ilə kifayətlənmir. Bu tanınmış alim, pedaqoq və ictimai xadim gənclərimizə xalqımızın zəngin keçmişini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini yüksək mənəvi keyfiyyət-

lərini unutmamağı, sevməyi, yaşatmağı tövsiyə edir. Onlara geniş mənada vətənpərvərlik dərsi keçir. Vətən qarşısında öz övladlıq borclarının ləyaqətlə yerinə yetirməyin vacibliyini xatırladır. Hər zaman da elə-yurda sədəqətdə, Vətən uğrunda misilsiz fədakarlıqda ölməz Heydər Əliyev şəxsiyyətini nümunə göstərir. Ulu öndərimizin Vətən, Azərbaycan naminə, ardıcıl, hüdudsuz fəaliyyətindən söhbət açır. Heydər Əliyev kursunu, daxili və xarici siyasətini layiqincə və yüksək peşəkarlıqla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin Vətənə olan sönməz məhəbbətindən, bu gün gördüyü nəhəng işlərdən, həyata keçirdiyi möhtəşəm iqtisadi-siyasi abadlıq, quruculuq tədbirlərindən danışır.

Belə bir deyim mənə çoxdan tanışdır. Zaman öz liderlərini özü yetirir. Oqtay Ramazan oğlu da zamanın yetişdirib cəmiyyət qarşısına çıxaran mükəmməl insanlardan biridir. Tarixən ata-baba torpaqlarımıza göz dikib tamah salan, fürsət düşdükcə öz himayədarlarına güvənib məkrli siyasət yeridən nankor qonşularımız, daşnaq ruhlu ermənilər ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında da yeni təcavüzkarlıq siyasəti həyata keçirməyə başladılar. Elimizin-xalqımızın istiqlaliyyət, milli azadlıq uğrunda şərəfli mübarizəsi də məhz bu dövrdən - 1988-ci ildən başlayır. Yurdumuzun bütün vətənsəvər övladları bu mücadiləyə qatılır, hər kəs bu yolda öz qüvvəsini əsirgəməirdi. Oqtay Hüseynovun mübariz xarakteri, təşkilatçılıq və liderlik qabiliyyəti də elə bu mürəkkəb vaxtlarda özünü daha qabarıq surətdə büruzə verdi. Ermənilərin Qarabağ torpaqlarının işğalına başladığı, əhalinin doğma ev-əşiklərindən didərgin düşdüyü bu çağlarda Oqtay Hüseynovun başçılığı ilə əsasən tələbə və əməkçi gənclərdən ibarət «Moskva-Azərbaycan» təşkilatı yaradıldı. Çox keçmədi ki, təşkilat yetərincə genişlənərək daha mübariz, mütəşəkkil quruma çevrildi. İndi onun tərkibində gənclərlə bəhəm görkəmli alimlər, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislər, görkəmli iş adamları birləşmişdi. Təşkilatın ilkin məqsədi keçmiş SSRİ-nin əlaqədar orqanlarının qəsdən yaratdığı informasiya blokadasını yarmaq, Qarabağ müharibəsinin əsil məhiyyətini, erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdikləri görünməmiş vəhşilikləri, Azərbaycan haqiqətlərini Rusiya ictimaiyyətinə, bir çox xalqların nümayəndələrinə çatdırmaq idi. Sonralar isə bu məram daha geniş, dolğun xarakter aldı, hərtərəfli fəaliyyət proqramına çevri ldi. Həmin günləri Oqtay müəllim belə xatırlayır.

- Təşkilatımızın fəalları daha çox Moskvanın ali məktəblərinə gedir, Qarabağ savaşının səbəblərini, köklərini ortaya qoyur, onları tarixi faktlarla, elmi dəlillərlə əsaslandırır, erməni riyakarlığının iç üzünü açan məruzələr edirdilər. 1989-cu il dekabrın 14-də AzərTAcın bir sıra qəzetlərdə çap etdirdiyi xəbərlərdə deyilirdi ki, Ermənistandan Azərbaycana gələn avtomobillərdə külli miqdarda müxtəlif silahlar və raket qurğuları tutulub. Sabahı gün isə SSRİ Ali Sovetinin növbəti sessiyası keçiriləcəkdi. Burada Azərbaycandan Yerevana gedən qatarların SSRİ Daxili Qoşunları tərəfindən müşayiət olunması barədə qanun layihəsi müzakirə edilib qəbul olunmalı idi. Təşkilatımızın üzvləri çox qısa müddət ərzində həmin xəbər dərc edilmiş qəzetləri SSRİ Ali Sovetinin əksər deputatlarına təqdim etdi. SSRİ Ali Sovetinin iclasında iştirak edən M.Qorbaçov və bu məsələ ilə maraqlanan

deputatlar həmin qanun layihəsinin keçməyəcəyini bilərək onu gündəlikdən çıxardılar. Bu bizim cəmiyyətin yaddaqalan uğurlarından biridir.

1990-cı il 20 yanvar hadisələrində bu görünməmiş ədalətsizlikdən, dəhşətli hadisədən kədərlənmiş, sarsılmış minlərlə yurddaşımız Azərbaycanın Rusiyadakı daimi nümayəndəliyinə axışırdı. Həmin gün Rusiya paytaxtında fəaliyyət göstərən bir «sıra milli» vətənpərvər ictimai qurumlarla birgə Moskva Azərbaycan cəmiyyəti də hərəkatın düzgün idarə edilməsi, onları səhih, geniş məlumatlandırmaq, çaxnaşmaya, provokasiyaya yol verməmək məqsədilə Moskva İctimai Təşkilatlar Komitəsini yaratdı. 50 mindən artıq azərbaycanlının iştirakçısı olduğu etiraz yürüşü təşkil etdik. Daimi nümayəndəliyin binasından Ostankono qülləsinə qədər keçirilən yürüşdə çıxış edənlər bu qanlı qırğını qətiyyətlə pislədi, onu törədənlərin mühakiməsini tələb etdi. Bu çətin, mürəkkəb məqamlarda ümummilli liderimiz Heydər Əliyev də burada xalqın içində, hərəkatın mərkəzində idi. Ulu öndərimizin daimi nümayəndəliyə gəlməsi, onlarla, xarici jurnalistin bu hadisələrlə daha ciddi maraqlanmağa təkan verdi. Heydər Əliyevin etiraz aksiyasında hiddətli çıxışı olduqca böyük maraq doğururdu. Ümummilli liderimiz ölkə rəhbərliyini kəskin tənqid atəşinə tutub onu cinayətkar adlandırdı. Bu cəsarətli çıxış ürəkləri törədilmiş amansızlıqdan od tutub yanan adamları ruhlandırdı. Onları mübarizəyə səfərbər etdi, sanki camaatın qəlbinə soyuq su səpdi.

Rusiyada məşhur Birlik ictimai təşkilatının (hazırda Vahid Rusiya) adlanır «təsis» olunmasında Moskva Azərbaycan cəmiyyəti də yaxından iştirak edib. «Birlik» partiyasının 1999-cu il parlament seçkilərindəki qələbəsində Oqtay Hüseynovun rəhbərlik etdiyi təşkilat da öz köməyini əsirgəmədi, öz sözünü deməyə çalışdı. Bir müddət sonra isə Vladimir Putinin Rusiya Federasiyasının prezidentliyinə namizədliyinin təsdiqlənməsinə dəstək məqsədilə Moskvada Ümumrusiya Azərbaycanlılar Konqresinin Mərkəzi Qərargahı yaradıldı. Haqqında söhbət açdığımız soydaşımız bu qurumun da meydana gəlməsində, onun işgüzar mexanizminin hazırlanmasında ciddi əmək sərf etdi. 2000-ci ilin martın 18-də Konqresin məşhur Prezident Otel»də Vladimir Putini dəstəkləyən qurultayı keçirildi. Bu mühüm ictimai-siyasi hadisə ilə bağlı Rusiyanın bütün televiziya kanalları və bir çox digər informasiya vasitələri geniş məlumat verdi. Diqqətəlayiq bir cəhət də odur ki, martın 26-da V.Putin bu dəstəyə görə Azərbaycan Respublikasının prezidenti ulu öndərimiz Heydər Əliyevə öz dərin təşəkkürünü bildirdi.

Oqtay Hüseynov öz həyatını ictimai fəaliyyətdən ayrı saymır. Bu barədə söz düşəndi deyir ki, elin dədə-babadan qalmış məlum bir misalı var: birlik, yekdillik olan yerdə ruzi-bərəkət də boldur, çəkici zindana elliklə vuranda səsi də bərk çıxır, səmərəsi də yüksək olur. Həmyerlilərimizin qürbət diyardakı qayğı və problemləri ilə maraqlanması, onlara müəyyən köməklilər göstərməsi azərbaycanlılar arasında əlaqələrin genişlənməsi, daha səmimi münasibətlər bərqərar olunması, eyni zamanda vətəndaş hüquqlarının qorunması, hüquqi biliklərinin yüksəldilməsi, bu insanın sanki yaşama kredosudur.

2000-ci ildən Moskva «Azərbaycan» cəmiyyətinin orqanı olan «Azərbaycan diasporu» qəzetinin birinci nömrəsi işiq üzü gördü. Qəzet ilk sayından oxucular arasında fərəh

hissi, bayram əhval-ruhiyyəsi doğurdu. Dərc edilən yazıların məzmunu, mövzu rəngarəngliyi, məqalələrin ruhu, səmimiyyəti, çağırış ahəngi, dedikcə geniş əhatəli elanlar, fotosəkillərin yaratdığı ovqat, poliqrafiya əlvanlığı, yüksək çap keyfiyyəti həmvətənlərimizin böyük məmnunluğuna səbəb olurdu. Bununla yanaşı qəzetin səhifələrində diasporumuzun sabahı, onun daha da möhkəmləndirilməsi, mütəşəkkil xarakter alması ilə bağlı məqalələr, nəzəri – problematik, analitik səpgili materiallarda ona geniş oxucu məhəbbəti qazandırır. Bu gün də «Azərbaycan diasporu» qəzetinin oxucularla hər görüşü səmimi, yadda qalan olur. onlara zəngin təəssüratlar bəxş edir.

Şübhəsiz ki, belə həyat və fəaliyyət tərzii böyük zəhmət, həm də vaxt bahasına başa gəlir. Lakin Oqtay müəllim öz işini hər zaman sönməz həvəslə, möhkəm səbatla və ardıcıl surətdə davam etdirir, onu da genişləndirir.

Rusiya Xalqlar Dostluğu Universitetinin dosenti, hüquq elmləri namizədi Oqtay Hüseynov tələbələrə beynəlxalq hüquqi əsaslarını tədris etməklə yanaşı, hazırda Moskva «Azərbaycan» cəmiyyətinin sədri, Rusiya Qafqaz xalqları konqresinin təsis edildiyi vaxtlardan onun həmsədri, «Bizim Rusiya» adlı RF-da milli hərəkatları birləşdirən ictimai təşkilatın sədrinin birinci müavini. Artıq uzun illərdir ki, fəal ictimai xadim kimi tanınan Oqtay müəllim 2009-cu ildə əsas qoyulmuş «Dünya azərbaycanlıları təşkilatının idarə heyətinin üzvü», 2011-ci ildə bu qurumun Brüsseldəki iclasında icraiyyə komitəsinin sədri seçilmişdir.

27 ildən bəri Rusiya paytaxtında yaşayan. həm seçdiyi sənətə, ictimai mövqeyinə, fəaliyyətinə görə və sadəcə müasir ziyalı kimi bu möhtəşəm şəhərdə saysız-hesabsız əlaqələri, tanışları, dostları olan hüquqşünas alim Oqtay Hüseynov vaxtaşırı Bakıya gəlməyi, qohum-qardaşa baş çəkməyi, gənclik dostları ilə görüşməyi, xeyirdə-şərdə iştirak etməyi vacib sayır. Çox zaman da övladlarını özü ilə gətirir. Onları Bakını az qala addım-addım gəzdirib ölkəmizin baş şəhərinin küçələri, meydanları, xiyabanları, əsrarəngiz gözəllikləri ilə tanış etməyi çox sevir və bundan böyük fərəh hiss duyur. İstəyir ki, yurdumuzun və onun paytaxtının özünəməxsus hüsnü, xarakteri, ətri ciyərparalarının da yaddaşında ömürlük iz salsın, onlar da anamız Azərbaycanı azman, tükənməz bir məhəbbətlə sevbə bilsinlər.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Oqtay müəllim dörd övlad atasıdır. Hələ tələbəlik illərində ürəyində tutmuşdu ki, oğlu olsa adını yer üzünün ən dahi şəxsiyyətlərindən biri hesab etdiyi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin şərəfinə Heydər qoysun. Tale bu insanı niyyətinə yetirdi. İndi Heydər 16 yaş var. Orta məktəb şagirdidir. O, öz təhsili, əməlləri ilə çalışır ki, bu ada layiq olsun. Elə Fidan, Bikə, Tural da bu ailəyə, ocağa nəhayətsiz sevinc, səadət, həyata, sabaha məhəbbət işığı saçır...

Bu da Oqtay müəllim haqqında demək istədiklərim. Bilirdim ki, əvvəl-axır bu yazını yazacağım. O da aydın idi ki, peşə fəhmi məni istəyimə xilaf çıxmağa qoymayacaq. Amma görəsən sözün, sözlümün gücünü çatdırdım, 15-16 il bundan əvvəl tanıdığım bu insan, Azərbaycan oğlu barədə düşündüklərimi ifadə etsin.

Nizami Rəhmanlı
Moskva-Bakı

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ALMAN FAŞİSTLƏRİNƏ QARŞI DÖYÜŞLƏRDƏ QƏHRƏMANLIQLARI

M.A. Hüseynov

AML-nin Ağcabədi filialının dosenti

Sovet döyüşçülərinin böyük fədakarlığına baxmayaraq, müharibənin ilk aylarında komandanlığın ciddi səhvləri üzündən baş vermiş geriləmələri rus zabitləri özlərinə haqq qazandırmaq üçün milli, xüsusən istehza ilə «yoldaş» adlandırdıqları türk xalqlarından olan əsgərlərin bacarıqsızlığının, qorxaqlığının nəticəsi kimi qələmə verməyə çalışdılar. Lakin tarix bu iddiaların əsassız olduğunu sübut etdi.

Mənlərlə azərbaycanlı oğlan və qız faşizmə qarşı əldə silah cəbhələrdə mərdliklə vuruşurdular. Müharibənin ilk günlərindən bir çox azərbaycanlı döyüşçü əsgəri rəşadətli ilə fərqlənmişdi. Faşist işğalçıların hücumundan bir aydan artıq müddətdə mərdliklə müdafiə olunan, düşməne böyük tələfat verən Brest qalasının qəhrəman döyüşçüləri arasında 44 nəfər azərbaycanlı vardı. 1941-ci ilin oktyabr-dekabr aylarında Moskvaya lap yaxınlaşmış faşist qoşunları ilə döyüşlərdə əsgəri rəşadətine görə tank bölməsinin komandiri Həzi Aslanov «Qırmızı Ulduz» ordeni ilə təltif edildi. Qvardiya baş serjanti, pulemyotçu İdris Vəliyev Borodino çölündə faşistlərlə döyüşdə təkbaşına 50-dən çox düşmən əsgərini məhv etdi. Kiçik leytenant İsrail Məmmədov Novqorod yaxınlığında Pustinka kəndi uğrunda döyüşdə böyük qəhrəmanlıq göstərdi və Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüş ilk azərbaycanlı oldu. Hərbi təyyarəçi leytenant Hüseynbəla Əliyev Leningrad göylərində düşmənin təyyarəsini vurub salmışdı. Son döyüşdə O, daha iki alman təyyarəsini məhv etmiş, 17 ağır yara almasına baxmayaraq, öz təyyarəsini sağ-salamat yerə endirə bilmişdi.

Sovet ordusunun 1941-ci ilin axırlarında Moskva ətrafında böyük qələbəsi, Leningradın qəhrəman müdafiəsi alman faşistlərinin "ıldırımsürətli müharibə planı"nı pozdu. Hitler ordusunun məğlubedilməzliyi haqqında əfsanə puç oldu. 1942-ci il yanvarın 2-də ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ daxil olmaqla 26 dövlət faşist blokunu darmadağın etmək üçün öz hərbi və iqtisadi ehtiyatlarını birləşdirmək haqqında bəyannamə imzaladı, anti-faşist koalisiyası yarandı və getdikcə möhkəmləndi.

Düşmən hələ güclü idi. Bu dəfə faşistlər alman-sovet cəbhəsinin cənub istiqamətində hücumla başladılar. Onlar 1942-ci il mayın əvvəllərində Kerçi, Sevastopolu, Xarkovu ələ keçirib Volqaya doğru irəlilədilər. «Edelveys» planına görə faşistlər Xarkovu tutduqdan sonra Qafqaza hücum edib zəngin neft, digər strateji xammal mənbələri, sənaye və kənd təsərrüfatı rayonunu ələ keçirmək, Bəsrə-İran-Xəzər yolu ilə müttəfiqlərin yardımından SSRİ-ni məhrum etmək, Yaxın və Orta Şərqi istilasına yol açmaq istəyirdilər. Bunun üçün general-feldmarşal Listin komandanlığı ilə "A" ordu qrupu yaradılmışdı. Onun I tank ordusu (komandanı general-polkovnik Kleyst idi) sentyabrın 6-da Qroznı-Mahaçqala-Bakı istiqamətində hücum edib sentyabrın 25-də Bakını tutmalı idi.

Faşist qoşunları iyulun 25-də Don çayını keçib cənuba doğru hücumla başladılar və avqustda Krasnodarı, Stavropolu Maykopu tutdular. Vəziyyət son dərəcə ağır idi. ABS və İngiltərə SSRİ ilə faşizmə qarşı bir koalisiyada olmalarına baxmayaraq, Cənubi Qafqazı, xüsusən Azərbaycanı ondan almaq istəyirdilər. Onların "Vilvet" planına görə Sovet ordusu Qafqazdan çıxarılıb Stalingrad cəbhəsinə aparılmalı, burada isə almanlara qarşı 20 hərbi hava eskadrası və Böyük Britaniyanın 10-cu ordusundan ibarət amerika-İngilis hərbi hissələri vuruşmalı idi.

Azərbaycan əhalisinin Sovet ordusu arxasından almanlarla əməkdaşlıq edəcəyindən ehtiyat edən SSRİ rəhbərliyi azərbaycanlıların Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana köçürülməsi planını hazırlamışdı. Lakin respublika rəhbərliyi, xüsusən M.C.Bağirov Stalini inandıra bildi ki, azərbaycanlıların Azərbaycandan köçürülməsi nə iqtisadi, nə də siyasi baxımdan qələbəyə xidmət edə bilməz, bu, respublikada neft və pambıq kimi strateji məhsulların istehsalını azaldır, orduda vuruşan azərbaycanlı əsgərlərə pozucu təsir göstərir. 1941-ci ilin oktyabrında köçürmə məsələləri üzrə dövlət komitəsinin rəhbəri A.Mikoyanın xüsusi söyləri ilə Bakının minalanıb, təhlükə yaranarsa darmadağın edilməsini nəzərdə tutan xüsusi əməliyyat planı da tərtib olunmuşdu.

Sovet ordusunun cəbhələrdəki müvəffəqiyyətləri bu planların pozulmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

Ali Baş Komandanlıq Zaqafqaziya respublikalarında, o cümlədən Azərbaycan SSR-də 1942-ci il sentyabrın 9-da hərbi vəziyyət elan etdi. Bakı müdafiə rayonu yaradıldı. Müdafiə-istehlak tikintisinə başlandı. Şəhər ətrafında səngərlər qazıldı, müdafiə xətləri uzaqyuran toplarla və tanklarla möhkəmləndirildi. Bakının müdafiəsi 10-cu atıcı briqadaya, hərbi-hava məktəbinə və Bakı dairəsi hava hücumundan müdafiə qoşunlarına tapşırıldı. Qırıcı təyyarəçilərin və zenitçilərin sayıqlığı sayəsində faşistlərin 1942-ci ildə 71, 1943-cü ildə isə 3 dəfə Bakı səmalarına soxulmaq cəhdi baş tutmadı. Düşmənin 96 təyyarəsi vurulub salındı. Samur çayı üzərindəki strateji əhəmiyyətli körpü də dəfələrlə edilən hava hücumlarından müvəffəqiyyətlə müdafiə edildi. Cənubi Qafqaz cəbhəsi döyüşçüləri arasında 66,1 min nəfər azərbaycanlı vardı. Azərbaycanlı döyüşçülərin cəbhələr boyu daha çox səpələnməsi ölkə rəhbərliyinin bu xalqa tam arxayın olmamasının təzahürü idi. Lakin Qafqaz döyüşlərində azərbaycanlılar faşistlərə qarşı mərdliklə vuruşdular. Mozdoku tutmuş düşmən ciddi müqavimətə rast gəlib hücum istiqamətini dəyişdi,

Bakıya deyil, Nalçık və Orconikidzeyə doğru yeridi. Mozdok rayonunda döyüşən 402, 416 və 223-cü Azərbaycan diviziyaları 44-cü Sovet ordusunun əsas zərbə qüvvəsinə daxil idi. 77-ci diviziya isə müdafiə əməliyyatlarında iştirak edirdi. Mayor Akim Abbasovun komandirlik etdiyi 833-cü polk Mozdok uğrunda döyüşlərdə böyük igidlik göstərdi, düşmənin 30 hücumunu dəf etdi, 36 tankını yandırdı.

1942-ci il oktyabrın əvvəllərində Sovet ordusu Orconikidze yaxınlığında faşistlərin əsas qüvvələrini darmadağın edib onları şimala doğru qovdu. Bakını işğal etmək üçün Parisdən bu cəbhəyə gətirilmiş 23-cü tank diviziyası, "Branden-burq" polku və Alp diviziyası kimi seçmə hərbi hissələr də məhv edildi.

Şimali Qafqazda Sovet ordusunun əks hücumunda, şəhər və kəndlərin faşist işğalçılarından azad edilməsində 77, 223, 271, 402 və 416-cı Azərbaycan diviziyalarının döyüşçüləri böyük əsgəri hünər göstərdilər. 77-ci diviziya Kerç, Taman yarımadası, Novorossiysk, Mozdok, Mineralniye Vodi, Stavropol, Lebedi və Rostov şəhərlərinin və başqa yaşayış məntəqələrinin faşistlərdən azad olunmasında iştirak etdi. 402-ci diviziya Mozdok rayonunda on yaşayış məntəqəsini düşməndən təmizlədi, faşistlərin çoxlu texnika və canlı qüvvəsini məhv etdi. Bu diviziya ağır döyüşlərdə şəxsi heyətinin bir hissəsini itirdiyi üçün 416-cı diviziyaya birləşdirildi. Dekabrın əvvəllərində 416-cı diviziya Novo-Lediyov və Kapustino yaşayış məntəqələrini faşistlərdən azad etdi. 1943-cü ilin yanvar-aprel aylarında bu diviziya Mozdok, Qrafskoe Linilin, Stavropol və Armaviri, habelə Azov dənizi sahillərini düşməndən təmizləməkdə fəal rol oynadı. 18-ci ordunun əsgəri Qafur Məmmədov Tuapse uğrunda döyüşlərdə igidlik göstərdi, bir döyüşdə 13 faşist əsgərini məhv etdi, həyatı bahasına komandirini ölümdən qurtardı. Ölümündən sonra ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Döyüşlərdə göstərdiyi əsgəri rəşadətə görə 43-cü atıcı briqadanın vzvod komandiri İdris Süleymanov da bu ada layiq görüldü.

Faşist ordularının Qafqazda darmadağın edilməsi ölkənin cənub rayonlarını, o cümlədən Azərbaycanı, ilk növbədə Bakını faşist istilası təhlükəsindən qurtardı, düşmənin bu rayonla, habelə Yaxın və Orta Şərqlə bağlı planlarını pozdu.

Azərbaycanlılar Stalinqrad döyüşlərində də mərdliklə vuruşdular. İki ay ərzində Baçoğlan Abbasovun snayperlər qrupu üç minə qədər düşmən əsgəri və zabitini məhv etdi. Döyüşlərdən birində igid komandir qəhrəmanlıqla həlak oldu.

Sovet ordusu 1942-ci ilin qışında əks-hücum keçib faşist qoşunlarını mühasirəyə saldı. Döyüşlərdə podpolkovnik Həzi Aslanovun 55-ci əlahiddə tank polku böyük qəhrəmanlıq göstərdi. Həzi Aslanova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Stalinqrad ətrafında 1943-cü ilin fevralında alman-faşist ordusu tamamilə darmadağın edildi. Sovet ordusu həmin il ölkənin işğal olunmuş ərazisinin yarısını geri qaytardı. Dünyanın bütün ölkələrində antifaşist hərəkat gücləndi. Faşist bloku daxilində böhran dərinləşdi. İtaliyada faşist rejimi dağıldı və bu ölkə müharibədən çıxdı. Antihitler koalisiyası isə, əksinə, getdikcə güclənirdi. Müttəfiqlərin 1943-cü ilin noyabrında keçirdiyi Tehran konfransında faşist Almaniyasına qarşı Avropada ikinci cəbhə açmaq haqqında qərar qəbul edildi.

Sovet ordusunun Qafqaz və Stalinqrada döyüşlərində parlaq qələbəsi müharibənin gedişində əsaslı dönüşün başlanğıcını qoydu. 1943-cü ilin yayında Sovet ordusunun yeni qüvvətli hücumu başlandı. Bütün cəbhələrdə azərbaycanlı döyüşçülər fədakarlıqla vuruşurdular. Oryol şəhəri üzərində qələbə bayrağını ilk dəfə serjant H.Əjdərov qaldırdı. Oryol-Belqorod rayonunda leytenant M.Bağirov, Dnepr uğrunda vuruşmalarda M.Məhərrəmov, S.Kazımov, Kerç körfəzinin keçilməsində M.Quliyev böyük igidliklər göstərdilər.

Hərbi təyyarəçilərdən A.Quliyev, Z.Seyidməmmədova döyüş xidmətləri ilə fərqləndilər. 416-cı diviziya 1943-cü il avqustun 30-da Taqonroq şəhərinin azad edilməsində böyük qəhrəmanlıq göstərdi və Ali Baş Komandanlığın əmri ilə ona fəxri "Taqonroq diviziyası" adı verildi. Bu diviziya oktyabr ayında Melitopolun faşistlərdən azad edilməsində fərqləndi və "Qırmızı Bayraq" ordeni ilə təltif olundu. Sentyabrın əvvəllərində 271-ci diviziya "Donetsk" əməliyyatında fəal iştirak etdi, göstərdiyi rəşadətə görə ona fəxri "Qorlovka diviziyası" adı verildi.

1944-cü ildə Sovet ordusunun mühtüm qələbələri nəticəsində SSRİ ərazisi faşist işğalçılarından tamamilə azad edildi. Həmin il 416-cı Azərbaycan diviziyası 5-ci zərbə ordusunun tərkibində Dneprin keçilməsində, Nikolayev və Kişinyov şəhərlərinin azad olunmasında iştirak etdi. Odessa şəhərinin azad olunmasında fərqləndiyinə görə o, ikinci dərəcəli Suvorov ordeni ilə təltif edildi. 1944-cü il aprelin 13-də 77-ci Azərbaycan diviziyasının döyüşçüləri Simferopolun düşməndən təmizlənməsində böyük igidlik göstərdilər, hissəyə fəxri "Simferopol diviziyası" adı verildi. Bu diviziya Sapun-Qara yüksəkliyinin alınmasında göstərdiyi rəşadətə görə ikinci Suvorov ordeni ilə təltif edildi. 1944-cü ilin yayında 77-ci diviziya Pribaltika cəbhəsinə göndərildi, Pribaltika respublikalarının, Şərqi Prussiyanın faşistlərdən azad olunmasında iştirak etdi.

General-mayor Həzi Aslanovun komandanlıq etdiyi 35-cı qvardiya tank briqadasının döyüşçüləri 1944-cü il iyunun 23-30-da böyük igidlik göstərərək Berezna çayını keçib Pleşenits şəhərini, daha sonra 80 yaşayış məntəqəsini faşistlərdən təmizlədi, düşmənin çoxlu texnikasını və canlı qüvvəsini sıradan çıxartdı. 3-cü Belarusiya cəbhəsi əsas qüvvələrinin müvəffəqiyyətli hücumu üçün əlverişli şərait yaratdı. Cəbhə komandanlığı Həzi Aslanovun ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülməsinə təqdimat verdi. Lakin ona ikinci dəfə qəhrəman adı ölümündən 47 il sonra verildi.

Həzi Aslanovun tank briqadası Pribaltikanın azad olunmasında fəal iştirak etdi. Ölkənin rəhbərliyi, xüsusən ordudakı erməni rəhbərlər azərbaycanlılar içərisindən bacarıqlı sərkərdələrin çıxmasını narahatlıqla qarşılayırdılar. Həzi Aslanov 1945-ci il yanvarın 24-də döyüş əməliyyatları getməyən bir yerdə, çox müəmmal şəkildə ölümcül yaralanaraq həlak oldu.

223-cü Azərbaycan diviziyası Ukraynanın cənub rayonlarının, Kişinyovun azad olunmasında, Yassi-Kişinyov əməliyyatında fərqləndi.

Müharibə illərində əsir düşmüş, faşist hərbi əsir düşərgələrinə salınmış azərbaycanlıların bir hissəsi faşizmə qarşı mübarizəni davam etdirir, qaçıb partizan dəstələrinə qoşulurdu. Ələkbər Əliyev 1941-ci ildə Belarusiyanın Belotsk rayonunda partizan dəstəsinin

təşkilində fəal iştirak etmişdi. 1942-ci ildən o, "Dyadya Kolya" partizan birləşməsində dəstə qərargahının rəisi, 1944-cü ildən Suvorov adına partizan dəstəsinin komandiri olmuşdu. Dəstə tez-tez faşist qarnizonuna hücum edirdi. Partizanlar düşmənin 11 hərbi eşalonunu, 3 təyyarəsini partlatmış, Berlin -cəbhə telefon xəttini 28 dəfə kəşmiş, yüzlərlə faşisti məhv etmiş, Almaniya aparılan 4 mindən çox sovet adamını əsirlikdən qurtarmışdı. Kapitan İsmayıl Əliyev 1942-ci ilin oktyabrından Kalinin vilayətində fəaliyyət göstərən partizan briqadasının qərargah rəisi idi. 50 nəfər azərbaycanlı hərbi əsir zabit Məmməd Əliyevin başçılığı ilə 1943-cü ilin sentyabrında faşist düşərgəsindən qaçaraq Krimda xüsusi 8 saylı Azərbaycan partizan dəstəsi yaratmışdı. Həmin ilin payızında daha 400 nəfər azərbaycanlı əsirlikdən qaçıb Ukrayna meşələrində Şors adına partizan dəstəsi təşkil etmişdi. 1944-cü ildə A.Məhərrəmov və H.Narəiazovun başçılıq etdikləri Uritski adına partizan dəstəsi ilə birlikdə Karpatda Dobşina kəndi yaxınlığında faşistlərin təyyarə meydanına qəfil hücum etmiş, düşmənin 21 hərbi təyyarəsini, 70-dək zabit və əsgərini sıradan çıxarmışdı.

1944-cü ildə bu partizan dəstələri başqa partizan hissələri ilə birləşdi, Ukrayna, Çexoslovakiya, Macarıstan və Polşada faşistlərə qarşı mübarizədə fəal iştirak etdi. Onlar düşmən arxasında 11 min km döyüş yolu keçdi 2,5 mindən çox faşist əsgər və zabitini, düşmənin 32 təyyarəsini, 50-dən çox eşalonunu məhv etdi, onlarla körpünü, dəmiryol xətlərini sıradan çıxartdı. S.A.Kovpakın məşhur partizan oğlusunda B.Dadaşov, A.Əliyev cəsur döyüşçülər kimi tanınmışdılar. Ukrayna partizan dəstələrində 500, Belarusiya partizan dəstələrində isə 100-dən çox azərbaycanlı döyüşçü igidliyə görə təltif olunmuşdu.

Faşizmə qarşı Avropa xalqlarının partizan müharibəsində də azərbaycanlılar iştirak etmişdilər. Zabitlər Hadı Qiyasbəyov və Mirzəxan Məmmədovun başçılıq etdikləri azərbaycanlı əsirlər 1942-ci ilin yazında Polşanın Edlin şəhərindəki hərbi əsir düşərgəsində gizli antifaşist təşkilat yaratmışdılar. Payızda bu təşkilatın köməyi ilə zabitlər Z.Zeynalov və H.Novruzovun rəhbərliyi ilə bir qrup əsir qaçıb Polşa partizanlarına qoşulmuşdu. Hitlerçilər 1943-cü ilin əvvəllərində bu təşkilatın izinə düşə bildilər. H.Qayıbov bir dəstə əsir ilə qaçıb cəbhə xəttini keçərək Sovet ordusu hissələrinə qoşula bildi. Ələ keçənlərin bir hissəsi Fransadakı ölüm düşərgələrinə göndərildi. Gizli təşkilat Rodez şəhərindəki ölüm düşərgəsində də fəaliyyətini M.Məmmədovun rəhbərliyi ilə davam etdirdi.

Təkcə 1944-cü ilin mart-aprel aylarında bu düşərgədən 200 əsirnin qaçırılması təşkil olunur. Həmin ilin baharında gizli təşkilat Fransa Müqavimət hərəkatı rəhbərliyi ilə əlaqə yaradır. Avqustun 15-də üsyan qaldırıb fransız partizanlarına köməyi ilə düşərgəni məhv etmək planlaşdırılmışdı. Lakin üsyan başlayacaq vaxtdan bir neçə saat əvvəl faşistlər xəbərdar olmuş və üsyanın qarşısı alınmışdı. Gizli təşkilatın rəhbərləri tapılıb güllələnməyə məhkum edildilər. Lakin onlar əsirləri güllələnməyə aparən nəzarətçilərə hücum etdilər. Vuruşda 5 nəfər, o cümlədən M.Məmmədov öldürüldü, qalanları isə qaçıb partizanlara qoşuldular. Fransadakı hərbi əsir düşərgələrindən qaçmış azərbaycanlı döyüşçülər 1-ci sovet partizan polkuna daxil oldular və Fransanın Ro-dez, Larzak, Kursak, Mond, Nim

və başqa şəhərlərinin, onlarla kəndlərinin faşistlərdən azad edilməsində fəal iştirak etdilər. Ə.Cəbrayilov, A.Abdullayev, X.Hacıyev, R.Rzayev və başqaları Fransa Müqavimət hərəkatında mühüm rol oynadılar.

1942-ci ilin noyabr ayında Fransada faşistlərin ölüm düşərgəsindən qaçıb partizanlara qoşulmuş Əhmədiyyə Cəbrayilov "Armed Mişel" adı ilə bu ölkənin azadlıq hərəkatında fəal iştirak etmiş, şəxsi igidliyə görə parada əsgərə generaldan irəlində getmək kimi şərəfli hülqə verən yüksək mükafat - "Hərbi medalla" təltif olunmuşdu.

Yüzlərlə azərbaycanlı döyüşçü İtaliya və Yuqoslaviyanın azadlığı uğrunda partizan hərəkatında fəal iştirak etmişdi. Onların böyük bir dəstəsi Yuqoslaviya Xalq Azadlıq ordusu IX korpusunun tərkibində 9 ay döyüşmüş sovet partizan batalyonunda vuruşurdu. Bu döyüşçülərdən 50 nəfəri rəşadətine görə Yuqoslaviyanın orden və medalları ilə təltif olunmuşdu.

1942-ci ilin avqustunda ağır yaralanaraq əsir düşmüş, almanların təşkil etdiyi milli Azərbaycan legionuna daxil olmuş, lakin tezliklə faşistlərin əsil niyyətini başa düşərək qaçıb Yuqoslaviya partizanlarına qoşulmuş cəsur kəşfiyyatçı Mehdi Hüseynzadə -məşhur əfsanəvi "Mixaylo" düşməne qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparırdı. Yuqoslaviya Xalq Azadlıq ordusu diversiya qrupuna rəhbərlik edən M.Hüseynzadə və onun dəstəsinə daxil olan T.Əliyev, M.Seyidov, A.Məmmədov, D.İsmayılov və başqaları sloven partizanları ilə birlikdə faşistlərə böyük itkilər verdilər, müxtəlif əməliyyatlarda mindən çox alman zabitini məhv etdilər. Faşistlər Mixaylonun başına 400 min lirə mükafat ayırmışdılar. 1944-cü ilin noyabrında o, növbəti əməliyyat zamanı mühasirəyə düşdü və ələ keçməsin deyə, özünü öldürdü. 1957-ci ildə ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Faşist hərbi düşərgələrindən qaçmış əsirlərin İtaliyada təşkil etdiyi partizan dəstələrindən birinə Ə.Babayev rəhbərlik edirdi. Şimali İtaliyanın faşizmdən azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə V.Hüseynov, A.Mirzəyev, Ş.Məcidov və başqaları fərqlənmişdilər. Cəsur pulemyotçu Vilayət Hüseynov İtaliya faşistlərinin başçısı Mussolinini həbs edən partizanlar arasında olmuşdu.

Leytenant Hacıbəyov Çexoslovakiyada "Oraq və çəkiç" adlı partizan dəstəsinin təşkilində və fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdi. Almaniyada Veymar ətrafındakı "Buchen-vald" ölüm düşərgəsində fəaliyyət göstərən gizli antifaşist təşkilatın fəal üzvlərindən biri də gənc azərbaycanlı Əkbər Ağayev idi. Ələ keçdikdə faşistlər onu ağır işgəncələrlə öldürdülər. "Mauthausen", "Dahau" və başqa faşist ölüm düşərgələrində də əsirlərin gizli antifaşist təşkilatlarında azərbaycanlılar fəal iş aparırdılar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mədətov. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945-ci illər). Bakı 1965.
2. Azərbaycan SSR Böyük Vətən müharibəsi illərində - 1941-1945, I Hissə Bakı 1976.
3. Q.Orucov Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində. Bakı 1984.
4. İsmayılov S. Azərbaycan Moskva uğrunda döyüşlərdə. Bakı 1991.
5. Q.Mədətov.Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadə. Bakı 1976.

SOSIOLOGIYA

**QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA
İNSAN AMİLİ PROBLEMİNİN
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

Fəridə Mikaylova

AMİ-nin Ağcabədi filialının baş müəllimi

Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesində insan amilinin öyrənilməsi həm təbiət, həm də humanitar elmlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətimizdə baş verən iqtisadi inkişaf, istehsalatda yeni texnologiyaların tətbiqi, təhsil, səhiyyə sosial təminat sisteminin durmadan təkmilləşdirilməsi zərurəti insana aid problemlərin köklü şəkildə işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Dünyəvi dövlət quruculuğunu həyata keçirən Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu getdikcə artır və geostrateji əhəmiyyəti yüksəlir. Dünyada gedən qloballaşma prosesində respublikamız yaxından iştirak edir.

BMT-nin təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin sentyabr ayında Nyu-York şəhərində keçirilən «Müilliyin Forumu»nda iştirak edən mərhum prezidentimiz Heydər Əliyev insan amilində qloballaşmanın rolundan bəhs edərək demişdir: «Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır.» Bu mürəkkəb və heç də bir mənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin davamlı inkişafının, bütövlüynün və idarəetmə sistemlərinin sabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəlməsinə kömək etməlidir.

Sosialoji tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda insan amilinin inkişaf perspektivləri yüksəkdir. Respublikamızın zəngin təbii resurslara və intelktual potensiala malik olması ölkədə davamlı insan inkişafına nail olmağa zəmanət verir. Həmçinin respublikamız yüksək efmi potensiala və bir sıra elm sahələri üzrə dünyada qabaqcıl mövqeyə malikdir. Bununla əlaqədar yerli və xarici ekspertlər hazırki şəraitdə Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə edərək, insan amilinin inkişafı üçün respublikamızda yüksək potensialın olduğunu göstərirlər.

Respublikamızda insan inkişafı ilə əlaqədar irəliləyiş hər il nəşr olunan «Azərbaycan respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat»da da göstərilir. Bu hesabatlarda göstəriləyinə görə son illərdə respublikamızda insan inkişafı indekslərinin dinamik artımı

hiss olunmaqdadır. İnsan inkişafı indeksinə görə, dünya ölkələri arasında Azərbaycan 1999-cu ildə 110-cu, 2000-ci ildə 90-cı, 2001-ci ildə isə 79-cu yerdə olmuşdur. Davamlı inkişafa xidmət edən faktorlardan biri də mənəvi-psixoloji amillərin formalaşmasıdır. Müasir cəmiyyətin inkişafı «həyat səviyyəsi», «insan potensialı», «insan kapitalı», «insan resursları» kimi anlayışların yaranmasına təkan vermişdir. İnsanın həyat fəaliyyəti prosesinin idarə edilməsi problemi insan potensialının qorunması və inkişafı sahəsində global siyasətin qarşısında duran əsas vəzifələrindən biridir. Davamlı insan inkişafının əsas sosioloji göstəricilərindən biri cəmiyyətdə insan hüquqlarının praktiki cəhətdən bərqərar olmasıdır. İnsan hüquqlar şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində onun hüquqlarının təzahürüdür. Tarixi faktlar sübut edir ki, öz hüquqlarını dərk edən vaxtdan insanlar həmişə zülmə və sosial ədalətsizliyə qarşı etirazlarını bildirmişlər. Sosialoji baxımdan insan hüquqları - insanın mülkiyyətidir, onun mühüm nailiyyətidir, adamların təbiətə, cəmiyyətə, dövlətə və bir-birinə münasibətini ifadə edən həyatı tələbatdır.

İnsan hüquqları və azadlıqları haqqında Beynəlxalq sənədləri rəhbər tutan Azərbaycan Respublikasında son illərdə hüquq və ədalətə söykənən, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına zəmanət verən qanunvericilik bazasının əsası qoyulmuş və onun təkmilləşdirilməsi hazırda davam edir.

Ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji problemlərin həll edilməsi davamlı insan inkişafı üçün vacib amillərdən biridir. Azərbaycanda davamlı insan inkişafını təmin etmək məqsədilə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsinin hüquqi bazası yaradılmışdır.

Qlobalaşma prosesində insan inkişafını təmin etmək üçün, hər şeydən əvvəl, onun sosial tələblərini ödəmək və insanların sosial problemlərini həll etmək vacibdir. Sosial siyasətin əsas məqsədi cəmiyyətin sosial mühitinin, ayrı-ayrı fərdlərini və sosial qrupların tələblərinin təmin edilməsi, daha dəqiq desək insanların maddi və mənəvi tələblərinin ödənilməsinə ifadə edən sosial tərəqqiyə nail olunmasıdır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra (1991-ci ildən) ölkəmizdə sosial problemlərin kəskinləşməsi daha da artmışdır. Ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, iqtisadi islahatların aparılması, köhnə sosial-iqtisadi mexanizmlərin aradan qaldırılması sosial problemlərin kəskin şəkildə artmasına zəmin yaratmışdır. Həmçinin torpaqlarımızın 20 %-nin ermənilər tərəfindən işğalı və 1 milyondan çox soydaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi ölkənin sosial problemlərini daha da gərginləşdirmişdir.

Davamlı insan inkişafı probleminin getdikcə aktuallaşdığını nəzərə alan respublika rəhbərliyi son illərdə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə ciddi tədbirlər görmüşdür. Bu tədbirlərdən biri Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2 mart 2001-ci il 636 sayılı sərəncamına əsasən "Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nın hazırlanmasıdır. Ümummilli li-

der Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 25 oktyabr 2002-ci il tarixdə bu proqramın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfrans keçirilmişdi.

Nəhayət, Azərbaycan Respublikası prezidentinin təşəbbüsü ilə Respublika Nazirlər Kabineti "Azərbaycan Davamlı insan inkişafı strategiyası"nın hazırlanması haqqında 30 oktyabr 2001-ci il tarixli 198 sayılı sərəncam imzalamışdır. Yuxarıda göstərilən direktiv sənədlər davamlı insan inkişafının strateji istiqamətlərin hazırlanmasında mühüm hüquqi və metodoloji baza rolunu oynayır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi prezident İlham Əliyev hazırki qloballaşma şəraitində davamlı insan inkişafı konsepsiyasını daim təkmilləşdirir, respublikamızda şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün münbit şərait yaradılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat. Bakı. 2002-ci il.
2. Yoxsulluğun azaldılması üzrə Dövlət Proqramı. Bakı. 2001
3. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları. Bakı. 1998-ci il.
4. Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu, I hissə. Bakı. 2002-ci il.
5. S. Hüseynov. "Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri". Bakı. 2003-cü il.

DİLCİLİK

ŞUMERLƏRİN AZƏRBAYCAN-TÜRK MƏKANINDA İZLƏRİ VƏ SÖZLƏRİ

Əli Əliyev

AMI-nin Ağcabədi filialının baş müəllimi, f.ü.f.d., Pedagoji fakültənin dekanı

Dilərə Musayeva

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisası üzrə əyani şöbənin (AƏ-201) ikinci kurs tələbəsi

Xalqımızın əcdadlarının milli mənəvi dəyərlərinin, dünya mədəniyyətinin beşiyi sayılan, şumer mədəniyyətinə söykənməsi məsələsinin aşkarlanması bu mövzunun aktuallığının əsasını təşkil edir.

Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, indiki Ərəbistan yarımadası və Afrika sərhədlərində olan ərazilər qədim türk torpaqları olmuşdur. Həmin ərazilərdə e.ə. IV-II minilliklərdə şumerlər yaşamışlar. Şumerlər İkiçayarasının (Dəclə və Fərat çayları) sakinləridirlər.

“Qədim Şumeristan Azərbaycana bilavasitə bitişik olub. Türk ellərinin heç biri şumerlərlə belə coğrafi yaxınlığa malik olmayıb. Odur ki, şumer dilinin sözləri müasir türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dili ilə səsleşir.” (1,12.)

Şumer dilində olan sözlərin tipoloji, genoloji təhlili, leksik mənə anlamı və semantik çalarları başqa türk dillərinə nisbətə daha çox Azərbaycan –türk dilinə uyğun gəlir. Qədim şumer dövründə işlənən sözlər bu gün dilimizdə bir səs dəyişikliyinə belə uğramadan işlənir və eyni mənə anlamını bildirir.

Məsələn: Adam, baba, amin, dib, dur, qor, iy (cəhrə iyi), yer, xış, fəraş (tez), tava, par (od), yaz (maq), qut (qüvvə), saray, de, deş, qur, Şuşa (şəhər), Alar (Biləsuvar da Alar kəndi), Allar (Cəlilabadda Allar kəndi), qal (maq), şal, saman, kiş və s.

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, dil ailələrindən təcridə mövcud olsun. Odur ki, şumer dili də aqlyunativ (iltisəqi) dillər qrupuna daxildir. Dil faktları, inam, inanc, adət-ənənə, elmi-fəlsəfi, etik-estetik təfəkkür paralelləri tam əsas verir deyək ki, müasir Azərbaycan-türk millətinin ulu əcdadları qədim “Avesta”-nı yaradanlar və şumerlərdir. Bunu dünyaya bəyan edən Azərbaycan alimlərindən Tofiq Hacıyev, Aydın Məmmədov, Elməddin

Əlibəyzadə, Əjdər Fərzəli, Ağamusa Axundov, Firudun Cəlilov, Əlisa Nicat, İsmayıl Vəliyev, Qara Məşədiyev, Nizami Cəfərov, Tofiq Əhmədov, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Vəli Həbiboglu və başqaları olmuşlar.

Türk alimi Əhməd Cavad sübut etmişdir ki, yeddi min yaşı olan "Avesta"nın yarandığı məkan Azərbaycandır.

"Norveç xalqının dahi oğlu Tur Heyerdal dünyaya sübut etdi ki, Şumer və Qəbus-tan mədəniyyətləri eyni mədəniyyətdir və e.ə. VI-IV minilliklərdə Şumerin çiçəkləndiyi dövrdə Qafqazın şərqində, indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan yerli-xalq aserlər (yəni: Azərlər!) adlanıb." (1,35)

Dünya alimlərindən Q.Vinkler, D.Q.Redder, M.Belitski, F.Qommel, S.N.Kramer və başqaları şumerlərin türkdilli olduqlarını etiraf etmişlər. Azərbaycan alimləri Elməddin Əlibəyzadə və Əjdər Fərzəli inandırıcı dəlillərlə şumer türklərinin şumer azərbaycanlıları olduqlarını sübut etmişlər.

"Məşhur türk dilçisi professor Osman Nədim Tuna iyirmi ildən artıq şumer-türk dillərinin əlaqələri üzərində araşdırmalar apardıqdan sonra bu dildə 168-dən çox türk mənşəli sözün olduğunu sübut etmişdir.(6,55)

"Avesta", Şumer və Azərbaycan dilində işlənən aşağıdakı müqayisəyə diqqət yetirək:

"Avesta" dilində	Şumer dili	Müasir Azərbaycan dili
Ari-təmiz,	Ari-təmiz,	Ari-təmiz
An-ana,	An-ana,	Ana
Aq-ağ	Aq-ağ	Ağ
Ada-adam,	Adam,	Adam
Baqa-ğa, bəy	Baqa-bəy	Bəy
Uruk	Uruk	Uruk-turuk və.s

Misallardan da gördüyü kimi altı-yeddi min il ərzində bu günümüzə müqayisədə cüzi fonetik dəyişiklik olsa da, heç bir məna dəyişikliyi yoxdur. Buradan aydın olur ki, "Avesta", Şumer və Azərbaycan dilində sözlərin müştərəqliyi dillərin ilkin başlanğıcdan, ana dildən, ulu dildən törəndiyi bir daha sübut edir. Bu ilkin və ulu dil "Avesta"nın dilidir, Şumer-Azərbaycan Türk dilidir.

Dil mədəniyyətinin tarixi bəşəriyyətin tarixi qədər qədimdir. Hər bir xalqın milli mənliliyi onun dilində əks olunur. Xalqın ictimai-iqtisadi, elmi-fəlsəfi, etik-estetik tərəkürünün daşıyıcısı olan dil haqqında Firudun Köçərli belə demişdir; "Ana südü bədənin mayası olduğu kimi, ana dili də ruhun qidasıdır, millətin mənəvi diriliyidir". Doğrudan da, yer üzündən silinmiş xalqlar və millətləri mənən yaşadan onun dilidir. Belə xalqlardan biri də şumerlərdir. Şumerlər xalq, millət kimi formalaşmış ehtə bir milli mədəniyyətə sahib olmuşlar ki, bu gün onlar yer üzündən silinib yox olsalar da, şumer sivilizasiyasının xəzinəsindən dünya xalqları mənbə kimi istifadə etmiş, özünü küləşdirmişlər. Bu barədə Xaqani Ədəboğlu "Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri" əsərində belə yazmışdır: "Şumer

ərazilərindən tapılmış mədəni abidələr çoxdur və bu tarixi araşdırmaq üçün yetərlidir. Nineviyadan 25 min, Arraphadan 4 min, Tel Şəmsaradan 150, Aşşurdan 700, Nippurdan 720, Babil, Borsippa, Sippar kimi arxeoloji məkanlardan 10 min, Maridən 20 min sənəd aşkar edilib. Bu əsərlər, sənədlər Qərb tərəfindən zəbt olunub və müxtəlif muzeylərdə yerləşdirilib. Bu sənədlərin çox az qismini əsasən rəvayət və əfsanələri açıqlayıblar. Ehtimallara görə, XVIII-XIX-XX əsrlərdə xristian Avropanın sürətli inkişafına Şumer sivilizasiyasının Şərqdən gizlədilmiş hissəsi təkan verib və bu gün də Avropa bu sivilizasiya qaynaqlarından yararlanmaqdadır.” (2,62)

Müasir dilimizdə şumerlərlə bağlı anlam və etnosları yaşadan onomastik vahidlər yüzlərlədir. Bu onomastik vahidlər sırasında dünyanın ünvan dili, danışan sözləri sayılan toponimlər bələdçi eksponatlardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq; Türkoloji ədəbi-nəzəri ədəbiyyatlarda patsinak (paçınak), baçnak, peçenek, beçene formalarında adına rast gəldiyimiz türk tayfası olan peçeneqlərin bir hissəsi kəngər adlanırlar. Ağdam və Bərdə rayonlarında olan Kəngərli kəndləri Kəngər tayfalarının adını müasir dilimizdə yaşadan toponimdir. Kəngər adına daha qədim dövrlərdə, yəni eramızdan 6 min il əvvəl şumer əsrində rast gəlirik. “Ölkənin Şumer hissəsinin adı ki.en.qi. şəklində yazıldığından bəlli olur ki şumerlər özlərini kenger adlandırmışlar”. Həmçinin “Fərat və Dəcə çaylarının vadilərində yaşayan xalqlar 5-6 min il bundan əvvəl “Qarabaşlılar” (Şumercə saq-giqa) adlanırdı” (7,83).

Rus mənbələrində peçeneqlərin bir hissəsi, yəni kəngərlər “Qarabörklü” adlanırdı. Müqayisə etdikdə gördük ki, şumerlər özlərini kenger (qarabaşlı) adlandırır, XI-XII əsrlərdə peçeneqlərin bir qolu kəngər (Qarabörklü) adlanır. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Qazan xanın :-Qara başın qurban sənə - deməsindən anlaşılır ki, onun nəslı “Qarabaşlı” adlanırmış. (Qara burada uca mənasındadır)

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, peçeneqlər Qafqaz Albaniyasının, Türk Oğuz yurdunun qədim yerli sakinləridir və əcdadları isə şumer türk tayfaları olmuşlar.Şumer türk tayfalarından biri də kiş tayfasıdır. Kiş etnosunu yaşadan kiş toponimləri Azərbaycan türk məkanında bu gün də qalmaqdadır. “**Kiş nə deməkdir?!**”

Xalq arasında bəd bir xəstəlikdən, şikəstlikdən danışılarkən hamı qulaqlarını dartıb kiş-kiş deyər əllərini yelləyirlər. Sanki bununla şər qüvvələri qovmuş olurlar. Demək, kiş nəyisə qovmaq məqamında söylənir. Vaxtilə insanlar şər qüvvələri dəf etməkdə aciz olmuşlar. Odur ki, mənim zənnimcə, güclü sayılan və şər qüvvələrə qarşı mübarizədə qalib gələnlərə kiş-i demişlər. Kişi adam güclü ərən, igid kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrümüzdə Şəki rayonunda Kiş kəndi, Kiş çayı vardır.Kiş kəndi elə bir qorxulu yerdə salınmışdır ki, dağlardan axan güclü sel kəndi yuyub apara bilər. Kiş çayı dəfələrlə tüğyan etmiş, qarşısına nə keçmişsə yuyub aparılmışdır. Xalq bu adı ona görə vermişdir ki, şər qüvvəni qova bilsin, kiş deməklə şər qüvvələri yox etmiş olsun.

Laçın rayonunda Kiş dağı vardır. Xalq arasında bu dağa Keş dağı deyirdilər. Keş dağı

müqəddəs dağ sayılırdı, burada qədim dövrlərdə zəyərekdən yağ çıxarırmışlar. (Zərb zəyərekdən yağ çıxarar deyimi bu gün də işlənir) Dünya görmüş nənə və babalardan öyrənmişdim ki, bu dağa ona görə Kiş və yaxud Keş adı veriblər ki, bu dağ dərd azaldır, şər qüvvələri qovur. Odur ki, kimin ağır dərdi olanda, dərmini bu dağa söyləyərmiş və kiş-kiş deyib, dağdan imdad diləyərmiş. Ona görə də bu dağa Kiş dağı deyiblər ki, şər qüvvələri qovsun, dərmləri yox etsin.

Bağır adlı bir kişinin oğlu ölür. Bağır kişi dərmlərini unutmaq üçün bu dağa çıxıb lola (lola bayatı mənasında işlənən sözdür) söylərmiş, odur ki, Bağır kişiyyə xalq arasında Lola Bağır deyərmişlər. Bu gün həmin kişinin kəndi Lolabağırılı adlanır. Bağır şəxs adı Alban dövrünə aiddir. Kiş sözü isə daha qədim dövrə Şumer//Şumer dövrünə aid anlama malik sözdür.(10,66.)

Laçın rayonunda Qarakeşiş adlanan kənd var idi. Qarakeşiş adlandırılan bu kənd əsəfində Qarakeş kəndidir. Bu kənddə də kişilər məskunlaşdığı üçün kənd Qarakiş kəndi adlanmışdır. Tələffüzdə isə Qarakeş kimi özünə ünvan qazanmışdır. Hal-hazırda bu kəndin adını dəyişib rəsmi sənədlərdə Qarakeçdi yazırlar, lakin bu kəndin adı Qarakiş və yaxud Qarakeş olmalıdır. Bu toponimlər kis, kiş və yaxud keş adları ilə bəlli olan etnosun adı ilə bağlıdır.

Yuxarıda verilmiş şərhlər xalq etimologiyası əsasında söylənilmişdir. Xalq deyimi, duyumu və anlamına dirşəklənib fikir söyləməklə yanaşı, elmi araşdırma, müqayisəli elmi nəticələr əldə etməkdə elmə əsaslanmaq ən optimal variantdır. Bu isə etimoloji araşdırmanın başlıca amili kimi bizi real həqiqətə qovuşdurur. Elmi ədəbiyyatlardan öyrənirik: "Şumerlər İkiçayarasının sakinləri idi. Onlar burada e.ə. iv minillikdə məskunlaşmışdılar. Son vaxtlar Şumer dilində bir çox türk mənşəli sözlərin olduğu aşkarlanıb. Şumerdə mövcud olmuş dövlətlər sülalərin adı ilə tanınırdı. Bunlardan birincisi Kiş sülalə dövlətidir. Kişdən sonra Uruq şəhər dövlətinin yüksəlişi başlanmışdır."(7,5).

Burada diqqəti cəlb edən Kiş sülaləsidir. Bu sülalənin adı Laçın rayonunda Kiş dağının, Şəkiddə Kiş kəndinin və Kiş çayının adlarında özünü qoruyub saxlamışdır. Kiş adı altı min illik tarixi yaddaşı təsdiq edən sənəd kimi tarixin möhür eksponatına çevrilmişdir. Odur ki, biz Azərbaycan ərazisində əcdadlarımızın e.ə. iv minillikdə bu ərazilərin sahibi olmasının şahidi oluruq.

Kiş adlı qalaların, hətta vilayətin olması barədə məlumatlar vardır. Tədqiqatçı alim filologiya elmləri doktoru İlhami Cəfərsoylunun araşdırmalarındakı məlumatlardan bir neçəsinə diqqət yetirək: "Orta Asiyadan Anadoluyadək neçə Kiş qalası var. Onlar tarixi qaynaqlarda Keş, Qiş, Kiş adıyla göstərilib.

Orta əsrlərdə Səmərqənd yaxınlığında Kiş adlı qala vardı.(Əbdürrəşid əl-Bakuvi, 1992,s. 129)

Kiş adlı ikinci qala isə yurdumuzda idi. "Gülüstani-İrəmdə verilən bilgiyə görə Kiş

Şəki xanlığında həm qala, həm də çayın adı olmuşdur. "Əhsənüt-təvarix"də Kiş Şəkiddə bir qala kimi göstərilmişdir. "Şəki tarixi"nin müəllifləri isə həm Kiş adlı qalanın, həm də kəndin olduğunu göstərirlər.

Kiş qalası haqqında ilk bilgilərdən biri "Alban tarixi"ndədir. Kitabda iki yerdə onun adı çəkilir. O yerdə ki, kilsə tikilməsindən söhbət gedir, o, tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Məlumdur ki, xristianların kiçik icmalarından biri Uti vilayətində Qiş kəndinin yaxınlığındakı bataqlıq yerdə yaşayırdı (Alban tarixi, 1993, s. 31, 32). Qafqazda ilk kilsə həmin yerdə tikilmişdi.

Başqa bir yerdə göstərilir ki, Ağvan ölkəsi 15 vilayətə bölünür. Onlardan biri eyni adlı şəhərdə Qisdir (История Арван, 1861, с. 362). Bu bilgi bizim üçün qiymətlidir. Ona görə ki, orada Kişin etnotoponim olduğu aydın görünür. Əgər eranın IV əsrində Kiş vilayət və vilayətin baş şəhəri imişsə, deməli, o, daxili müstəqilliyini qoruyub saxlayan etnos olub.

Kişlilər yalnız Qafqazda yox, Orta Asiyada, Altayda və Qərbi Sibirə də yaşamış və mənbələrdə bir türk boyu kimi göstərilmişdir.

Səfəvilərin zamanında Kiş qalası mühüm müdafiə qalası idi. A. Bakıxanov yazır: Şah Təhmasib 1661-ci ildə Şəki vilayətinin Kiş qalasını tutdu.

XII əsr gürcü salnamələrində həm Kiş qalasının, həm də Kiş tayfasının adı çəkilir. Tiflis arxivlərində saxlanan XVIII yüzil farsdilli sənədlərdə kişlilərin türk olduğu və türk dilində danışdığı öz əksini tapmışdır (Пырицдзе, 1965, 12, 19 və 23 sayılı sənədlər).

Buradan görünür ki, kişilər Şəkinin yaxınlığında—Gürcüstanın şərq və Azərbaycanın qərb sınırları arasında yaşamışlar. XX əsrin ilk illərində Qaradağ mahalında üç Kiş kəndinin qeydə alınması (Дорожная карта. Петроград, 1917) göstərir ki, onlar yalnız Albaniyanın sakinləri deyillər.

Kiş adının paralellərinə Şumer yazılarında təsadüf edirik." (9, 126-128)

Qədim Şumer dünyasından bu gün bizə bəlli olan ədəbi incilər Şumer-Azərbaycan türk ədəbi mühitini şərtləndirir. lakin mifik təsəvvürlər, ağılar atalar sözləri və zərb-məsələlər, müdrik kəlamlar, təmsil bədii yaradıcılıq növü, hekayə yaradıcılığı, dastan yaradıcılığı Şumer-Azərbaycan türk mənəvi qohumluğunu sübut edir. Ona görə də bu nəticəyə gəlirik ki, əcdadlarımız sayılan etnoslardan biri də şumer dünyasından süzülüb gələn kiş etnosu kişilərdir. Yaşadıqları əraziləri və tikdikləri qalaları öz adları ilə adlandırmaqla öz izlərini qoymuşlar və demək istəmişlər ki,

Bu qala bizim qala,
Tikdik ki, bizim qala,
Tikmədim özüm qalam.
Tikdim ki, izim qala.

"Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri" kitabının müəllifi f.e.d. professor Nazim Hüseynli "Ön söz"də Şumer dili ilə türk dillərinin paralelliyini aşağıdakı prinsiplər əsasında şərh etmişdir:

1. Tarixilik və məntiqilik.
2. Mədəniyyətlərarası paralellik.
3. Sivilizasiya və dilin paralelliyi.
4. Etnodünyagörüşlərin oxşarlığı və adların paralelliyi.
5. Dillərin leksikon ənənələri arasında genetik paralellik.(11,19.)

Müəllif yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında şumer dili ilə türk dillərinin paralelliyini geniş aspektdə şərh edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: "Təhlilimiz göstərir ki, hər bir etnosun yaratdığı adlar onun kamilliyini, hansı etnosla qohumluq əlaqələri olduğunu göstərən başlıca amillərdəndir. Adın izləri ilə hansı məkanda rastlaşırıqsa, deməli, orada həmin etnosun izi vardır. Məsələn, şumerlərdəki Kiş, Laqaş, Dilmun, Şəhur, Susa adlarının Azərbaycan ərazilərində qarşılıqlarına misal olaraq Şəkida Kiş kəndini, İsmayılıda Lahic, Ağsuda Dilman, Naxçıvanda Şəhur, Qarabağda Şuşa adlarını göstərmək kifayətdir. Bununla yanaşı, onu da qeyd edək ki, şumerlərin öz adları Kienqeridir. Kəngərli formasında bu adla Azərbaycanın cənub hissəsində, Naxçıvan ərazisində və Türkmənistan bölgəsində nəsil, yer adları kimi rastlaşırıq.

Dediklərimizi ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmiş oluruq ki, şumerlər və türklər arasında sivilizasiya, linqvistik ənənələr və etnodünyagörüşü parametrlərinə uyğun olaraq genetik qohumluq əlaqələri mövcuddur və onlar eyni soy-kökə malikdirlər."(5,32.)

Bu sitatda diqqəti cəlb edən anımlardan biri də şumerlərin Azərbaycan türk məkanının bütün ərazilərində (Şəkida, İsmayılıda, Ağsuda, Naxçıvanda, Qarabağda) izlərinə və sözlərinə rast gəlməyimizdir.

"Bilqamis" dastanında mif, adət-ənənə, deyim-duyum, inanc, alqış-qarğış, ümumiyyətə, Azərbaycan türk millətinin həyatının bütün sahələrinə aid yanaşmaların şumerlərlə eyniyyət təşkil etməsi 6 min il bizim eradan əvvəl mövcud olmuş sirlərin üstünü açır və Azərbaycan türklərinin mənəvi dəyərlərinin ən qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləyir. "Bilqamis" dastanında Azərbaycan türk dünyası ilə müvazilik təşkil edən məqamlara diqqət yetirək:

"Bilqamis" dastanında yazılmışdır:

"Müdrikliyə yetişmiş, dünyanı dərk eləmiş

Bir insan haqqındadır bizim bu dastanımız.

O hər sirri bilərdi, o hər şeyi görərdi

Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi

Uzun yollar dolaşmış, yorulub əldən düşdü

Başına gələnləri sal bir qayaya döydü

Sonra hasara alıb, adını Uruk qoydu" (5,9)

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından oxuyuruq:

"O kişi oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu.

Gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləyərdi. Allah onun könlünə ilham verirdi" (12,172)

Hər iki dastandan verilmiş nümunədən aydın olur ki, müdrikliyə yetişmiş, kamil bilici insan, dürü xəbərlər söyləyən, hər sirri bilən hər şeyə ad verən Bilqamis və Dədə-Qorqud ədəbi qəhrəmanları biri-birini tamamlayan və müxtəlif zamanlarda eyni etnosların təfəkkür süzgecindən süzülüb tarixə qovuşan, mənəvi dünyamızın daşıyıcılarıdır. Belə misallar yüzlərcədir. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, Şumer Azərbaycan paralelində ərazi yaxınlığı, dil müstərikliyi, mif, adət-ənənə eyniliyi, folklorumuzda mövzu, deyim-duyum, inanc, alqış-qarğış ümumiyyətlə, xalqımızın həyatının bütün sahələrinə aid yanaşmaların müvaziliyi dünyaya bəyan edir: Şumer Azərbaycan etnik birliyi və eyniliyi Azərbaycan türk millətinin qədimliyini, yüksək mədəniyyət sahibi olduğunu qeyri-şərtsiz təsdiqləyir və şumer türk etnoslarının Azərbaycan-türk məkanının sahibləri olduğunu bəyan edir.

Ədəbiyyat

1. Əjdər Fərzəli Qorqud. Dədə Qorqud sözü, Bakı, 1999.
2. Xaqani Ədəboğlu. Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri, Bakı, 2006.
3. Elməddin Əlibəyzaadə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər), Bakı, 2009.
4. Qədim Şərqi ədəbiyyatı müntəxabatı, Bakı, 2007.
5. Bilqamis dastanı, Bakı, 1999.
6. Cəlil Nağıyev. Qədim Şərqi ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2004.
7. Ayna uşaq ensiklopediyası "Tarix keçmişdən gələcəyə", Bakı, 2004.
8. Moisey Kalankatukfu. Albaniya tarixi, Bakı, 1993.
9. İlhami Cəfərsöylü. Sibirdə Təbriz şəhəri, Bakı, 2005.
10. Əli Əliyev. Laçın--Qədim Oğuz yurdu, Bakı, 2009.
11. Nazim Hüseynli, Lələ Məmmədova. Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri, Bakı, 2012.
12. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 2004.

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İNNOVATİV USULLAR

*G.İ. İsmayilzadə
AzDİA magistrı*

Açar sözlər: istehsal müəssisələri, korporativ informasiya sistemləri, idarəetmə sistemi, MRP, MRP II, ERP, APS sistemlər.

Giriş.

Müasir dövrdə müəssisələrin səmərəli, sabit fəaliyyət göstərməsində onun informasiya sistemləri (İS) mühüm rol oynayır. Çünki İS müəssisənin işi haqqında məlumatlardan və hesablardan operativ qaydada faydalı informasiya hasil edərək bunları idarəetmə orqanına göndərməklə müəssisəyə əhəmiyyətli dərəcədə gəlir gətirə bilər. İdarəetmə əməyinin yüngülləşməsi, məqsədliliyi, çevikliyi və effektivliyi informasiya sistemləri tətbiq olunması sayəsində formalaşmışdır ki, bu da artıq vaxt itkisinin qarşısının alınmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə İS-in tətbiq olunması idarəediciyə operativ qərar qəbul etməyə imkan verməsi ilə yanaşı, həmçinin iş otağını tərk etmədən hər şeyə nəzarət etməyə də şərait yaradır. Məsələn, böyük bir sahəsi olan istehsal müəssisəsinin ayrı-ayrı sexlərini gəzmək əvəzinə, kompüter texnikası və telekommunikasiya sistemləri vasitəsilə bu funksiyanı yerinə yetirə bilər.

Lakin yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı informasiya idarəetmə üçün zəruridir, kafi deyil [4]. Çünki informasiya idarəetmə sistemində müəyyən operativ qərarların qəbul edilməsi üçün vasitə rolunda çıxış edərək idarəetmənin doğru, düzgün və dolğun faktlara əsaslanmasına zəmin yaradır. Qərar verməni isə idarəetmədə başlıca faktor hesab olunan idarəedici reallaşdırır.

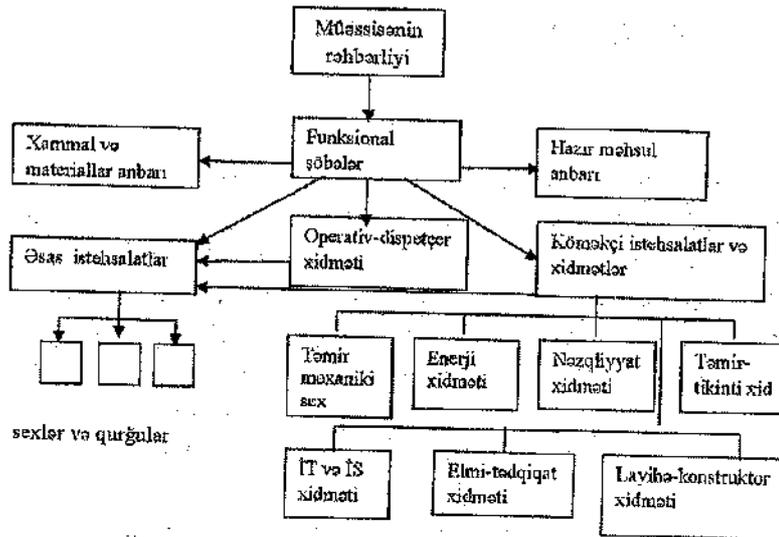
İnformasiya haqqında deyilənləri korporativ informasiya sistemlərinə (KİS) də şamil etmək olar. Belə ki, KİS də müəssisənin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərmir. Bu sistem idarəetmə məsələlərinin həllini təmin edən olaqəli və müəyyən məqsədə yönəlmiş

İdarəetmə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi prosesini asanlaşdırır və dolayısı ilə müəssisənin gəlir əldə etməsinə effektiv təsir göstərir.

Beləliklə, KİS informasiyanın toplanılmasını, təhlil edilməsini, çatışmayan informasiyaların yenidən axtarılmasını, saxlanılmasını, işlənilməsini və müvafiq qəbulədiçiyə göndərilməsini təmin edərək, müəssisələrdə və bütünlükdə idarəetmənin səmərəli təşkilini təmin edir.

İstehsal müəssisələri.

İstehsal müəssisəsi ayrıca istehsal korporasiyası olub, müəyyən plan tapşırığı əsasında sənaye məhsulu istehsal edir və istehsalat – texniki, təşkilati, iqtisadi bütövlüklə xarakterizə olunur [1]. Sənayenin bir bölməsi olan müəssisə bütöv bir istehsalat prosesini tamamlamaq üçün kadrlara, xammal- materiala, texniki və maliyyə resurslarına sahib olur. İstehsal prosesinin effektiv həyata keçirilməsi bu resursların müəssisənin müvafiq bölmələrində səmərəli şəkildə idarə və emal olunması ilə əlaqədardır. İstehsal müəssisələrinin bölmələri isə aşağıdakı strukturda öz əksini tapır (Şəkil 1.).

Şəkil 1. İstehsal müəssisələrinin ümumi strukturu

Yuxarıda göstərilən bölmələrin idarə olunması müəssisənin idarəetmə sistemi adlanır və müvafiq olaraq 3 səviyyədə təsnifləşdirilir: 1) müəssisənin bütövlükdə idarə edilməsi; 2) sexlərin idarə edilməsi; 3) qurğuların idarə olunması. Bir başqa klassifikasiyaya görə, yəni həll olunan məsələlərin əhatə olunma meyarına görə isə idarəetmə texniki-iqtisadi idarəetmə, operativ-istehsalat idarəetmə və texnoloji idarəetmə kimi təsnifləşdirilir.

Göstərilən bu strukturu idarə edən və bəzi məsələlərin həllini təmin edən idarəetmə menecerlərini məsuliyyət səviyyələrinə görə 3 qrupa ayırırlar: yuxarı, orta və aşağı. Yuxarı səviyyənin menecerləri resursları paylayır və planlaşdırılmış gəlirin alınması nöqtəyi nəzərdən istehsalatın səmərəliliyinə nəzarət etməklə texniki-iqtisadi məsələlərin həllini bütövlükdə müəssisə səviyyəsində həyata keçirirlər. Orta səviyyənin menecerləri isə həm yuxarı səviyyə menecerlərinin həyata keçirdiyi texniki-iqtisadi idarəetməni həyata keçirirlər, həm də yalnız bu səviyyə üçün səciyyəvi olan müəssisələrin və sexlərin operativ-istehsalat idarə edilməsini reallaşdırırlar. Baş verən istehsalat proseslərinə operativ reaksiya vermək bu səviyyənin başlıca məqsədidir. Texnoloji xətlər və qurğular üzrə texniki-iqtisadi və operativ-istehsalat məsələləri isə aşağı səviyyə menecerləri tərəfindən həll olunur. Beləliklə, qeyd olunanlardan aydın olur ki, idarəolunan obyekt və idarəedici subyekt bir-birindən kənarında, ayrı-ayrılıqda effektiv təsirə malik ola bilməz. Yalnız bunların sistemli şəkildə əlaqələndirilməsi ilə idarəetmənin səmərəli təşkili mümkündür.

Korporativ informasiya sistemləri (KİS)

Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini artıran vasitələrdən bir digəri isə İS –dir. İS – müəyyən sahədə məsələlərin həllini təmin edən qərarların qəbul edilməsi üçün informasiyanın toplanması, saxlanması, axtarışı, emalı və istifadəçilərə çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə texniki, proqram, linqvistik, metodoloji və təşkilati vasitələrdən ibarət kompleksdir [2]. Müasir İS –də informasiyanın emal olunması üçün kompüterlərdən istifadə olunur. Ancaq İS –in qurulması ideyası və prinsipləri kompüterin yaranmasından öncə məlum idi, sadəcə olaraq kompüterlərin, kommunikasiya vasitələrinin və bunlar əsasında qurulan informasiya texnologiyalarının yaranması İS –in imkanlarını xeyli genişləndirdi.

İS –nin həm tətbiq sahəsinə görə təsnifatında [6], həm də miqyasına görə təsnifatında [2], KİS öz təyinatına uyğun mənə ifadə edir. Lakin bu klassifikasiyanın müxtəlifliyinə baxmayaraq, KİS -ə bu təsnifat əlamətlərini özündə saxlayan ümumi bir tərif vermək olar: KİS – müəssisənin əraziyə görə səpələnmiş bölmələrinin, filiallarının və ofislərinin funksiyalarını avtomatlaşdırmaq üçün kompüter şəbəkəsi əsasında qurulmuş İS –dir.

KİS struktur baxımından iki hissədən ibarətdir: təminedicisi hissə və funksional hissə. Təminedicisi hissə özündə texniki, riyazi, proqram, informasiya, təşkilati və hüquqi təminat altisistemlərini saxlamaqla müəssisənin kompüter infrastrukturunu əhatə edərək KİS –in struktur tərəfini əks etdirir. KİS müəssisənin bölmələrini, filiallarını və ofislərini informasiya ilə təmin etmək üçün mərkəzləşdirilmiş kommunikasiya sistemləri əsasında qurulur.

Funksional hissə isə təminedicisi hissənin əsasında hazırlanır və müəssisədə yerinə yetiriləcək funksiyaların avtomatlaşdırılmış şəkildə reallaşmasını təmin edir. Bu hissənin

hazırlanması bir qədər qəliz və ziddiyyətli olur, çünki ayrı –ayrı mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır. Lakin buna baxmayaraq bu hissə mütəxəssəslərin fəaliyyəti üçün olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki bütövlükdə texnoloji infrastruktur müəssisənin funksiyalarını reallaşdırmağa yönəlmişdir.

KİS struktur baxımında 2 hissədən ibarət olsa da, bunlar arasında kəskin sərhəd yoxdur, yəni bu hissələr müəyyən mənada bir birindən asılıdırlar. Belə ki, təminedicilərin hissə lazımı funksionallıq olmadığından funksional hissə ilə tamamlanır, funksional hissənin fəaliyyət göstərməsi üçün isə təminedicilərin hissənin olması şərtidir.

Beləliklə, fikirlərimizi ümumiləşdirəcəyə olsaq, belə nəticəyə gələrik ki, müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədilə tətbiq olunan KİS –in yaradılması üçün onun fundamental hissəsi sayılan təminedicilərin hissənin – kompüter infrastrukturasının qurulmasından başlamaq, daha sonrasında onu funksional hissə ilə tamamlamaq məsləhətlidir.

KİS –in müəssisələrin idarə olunmasında tətbiq olunması

KİS müəssisənin gəlirlərini birbaşa artırır. O, verilənlərin sürətli emalını həyata keçirərək və keyfiyyətini artıraraq qərarların qəbul edilməsi üçün faydalı informasiyanın vaxtında idarəetmə heyətinə çatdırılmasını təmin edir və bunun nəticəsində də dolaylı yolla gəlirləri artırmış olur. Odur ki, KİS –in strukturunu, imkanlarını və ondan düzgün istifadə qaydalarını bilmək onun tətbiq prosesinin düzgün reallaşdırmasına zəmin yaradır. Bu sistemlərin yaradılması üçün mühüm şərt müəssisənin əsas fəaliyyət sahələrini – istehsalat, maliyyə, material resursları, alış, satış – xarakterizə edən verilənləri inteqrasiya etmək və onlar arasında əlaqələri təmin etməkdir [1]. Rəhbərlik əldə olunan informasiya vasitəsilə müəssisənin fəaliyyətini operativ olaraq planlaşdırma bilər.

Müəssisədə rəhbər işçilərə müəyyən formada təsvir olunan informasiyanın tam və dəqiq vaxtında çatdırılmasını, idarəetmənin müxtəlif səviyyələri üçün vahid informasiya bazasının yaradılmasını, verilənlərin qeydiyyatının və emalının sadələşdirilməsini, verilənlərin təkrar qeydiyyatının aradan qaldırılmasını, əmək məsrəflərinin idarəetmə sisteminin bütün iştirakçıları arasında bərabər bölüşdürülməsi və bununla da əmək sərfinin minimallaşdırılmasını KİS –in tətbiqində əsas məqsəd kimi göstərə bilərik.

KİS –nin seçimini həyata keçirən zaman yuxarıda sadalanan məqsədləri və məsələnin qoyuluşunu əsas meyar kimi nəzərdə saxlamaq lazımdır. Bu sistemlərin tətbiqi müəssisədə hər hansı bir layihənin idarə edilməsində vacib amillərdən biridir. Tətbiq, sınaq mərhələsindən sistemin istismara qəbul edilməsi barədə sifarişçi tərəfindən təsdiq edilmiş aktla rəsmiləşdirməyə qədər bir yol keçir. Lakin iş bununla da tamamlanmır, belə ki, tədarükçü firma ilə sifarişçi birgə KİS –i müəyyən müddət ərzində müşayiət edirlər, bu müşayiət nəticəsində ya KİS alınır, ya da müşayiət üçün əlavə müqavilə bağlanır.

İstehsalın idarə olunmasında MRP, MRP II, ERP, APS sistemlər

Mürəkkəb və çoxnomenklaturalı istehsalat prosesini reallaşdıran müəssisələrdə istehsalat programına uyğun material resurslarının hesablanması əziyyət tələb edən məsələdir. Digər bir çətinlik isə lazım olan məhsulla sifarişçini vaxtında təmin

etməkdir. MRP (Material Requirement Planning – Material tələbatlarının planlaşdırılması) bu məsələləri həll edən ilk sistemdir. Daha sonra isə istehsalatın yalnız bir sahəsinin məsələlərinin avtomatlaşdırılmasından bütün funksiyalarını əhatə edən inteqrallaşdırılmış sistemlərin hazırlanmasına ehtiyac yarandı ki, bunun nəticəsində də MRP II (Manufacturing Resource Planning – İstehsalat resurslarının planlaşdırılması) adı ilə tanınan sistemlər yarandı [7].

MRP II sistemlər istehsalat resurslarının səmərəli idarə olunması məqsədi ilə tətbiq olunan bir konsepsiyadır və onun iş prinsipi “Əgər ..., onda...” sintaksisinə əsaslanır. Bu sistem bir sıra funksiyaları reallaşdıran alt sistemlərdən təşkil olunmuşdur ki, bunlar da aşağıdakıları əhatə edir:

- Biznes planlaşdırma (Business Planning - BP);
- Müəssisənin əməliyyatlarının və satışın planlaşdırılması (Sales and Operation Planning - S&OP);
- İstehsalın planlaşdırılması (Production Planning - PP);
- Məhsul buraxılışı üzrə qrafikin qurulması (Master Production Scheduling - MPS);
- Material ehtiyaclarının planlaşdırılması (Material Requirements Planning - MRP);
- İstehsal potensialının planlaşdırılması (Capacity Requirements Planning - CRP);
- İstehsalatın operativ idarə olunması üçün sex səviyyəsində iş cədvəllərinin tərtib edilməsi və “düz vaxtında” tipli axın istehsal sistemləri.

MRP II sistemlərinin bu alt sistemlərdən təşkil olunması istehsalatın planlaşdırılmasının bütün əsas funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verir. Lakin istehsalın xarakterindən aılı olaraq bu modullar dəstindən bəziləri istifadə olunur. Bu sistemin üstün cəhəti odur ki, onların modulları izafi deyil, yəni onların əsasında yeni nəsil sistemlər hazırlana bilər.

Uzun bir müddəti əhatə edən dövr ərzində MRP II sistemlərinin tətbiq olunması bir tərəfdən istehsal prosesinin səmərəli təşkil olunmasını təmin edir, digər tərəfdən isə bu sistemin tətbiq olunması ilə belə həll olunması mümkün olmayan – müəssisənin idarəedilməsi sistemlərinin ancaq mövcud sifarişlərə yönəlməsi nəticəsində uzunmüddətli qərarlar qəbul edilməsini çətinləşməsi, məhsulun layihələndirilməsi və quraşdırılması sistemləri ilə inteqrasiyanın zəifliyi, idarəetmə sisteminin xərclərin idarə edilməsi funksiyaları ilə kifayət qədər əhatələnməməsi və maliyyənin, kadrların idarəedilməsi prosesləri ilə inteqrasiyanın olmaması – məsələlər yeni bir sistemin hazırlanmasına zəmin yaratdı. ERP (Enterprise Resource Planning – Müəssisə Resurslarının planlaşdırılması) adlanan

bu sistemlər əsasən maliyyə informasiyası ilə işləyərək böyük korporasiyaların idarəetmə məsələlərinin həllini təmin edirlər. Bu məsələlərin həlli isə resursların alınmasını, məhsulun hazırlanmasını, hazır məhlul nəqli və müştərilərin sifarişini üçün aparılan bütün hazırlıqları əhatə edir [3].

ERP sistemlərinə tələbatın proqnozlaşdırılması, layihələrin idarə edilməsi, xərclərin idarə edilməsi, məhsulunun tərkibinin idarə edilməsi, texnoloji informasiyanın emalı kimi funksional alt sistemlər də əlavə edilir. ERP –in struktura birbaşa və ya dolay yolla müəyyən verilən əsasında kadrların idarə edilməsi və müəssisələrin maliyyəsinin idarə edilməsi alt sistemləri də əlavə edilir.

İstehsalın idarə olunmasında tətbiq olunan sistemlərin, konsepsiyaların və vasitələrin inkişafı APS (Advanced Planning and Scheduling – İnkişaf etmiş idarəetmə sistemləri) kimi tanınan daha bir sistemin ərsəyə gəlməsinə səbəb oldu. APS sistemi ERP sistemində olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədi ilə yaradılmışdır. Bu sistemlər qarşılıqlı əlaqəli dörd mərhələnin - istehsal həlqəsinin planlaşdırılması, müəssisələrin fəaliyyətinin planlaşdırılması, istehsalat qrafikinə qurulması, verilən vədlərin qiymətləndirilməsi – vəhdətindən ibarət olur. Adətən sadalanan mərhələlərin hər birində planlaşdırma-ya eyni prizmadan baxılır, giriş – çıxış verilənləri və qoyulan məhdudiyyətlər isə təbii olaraq dəyişir.

Sistemin *istehsalat həlqəsinin planlaşdırılması* mərhələsində həm müəssisə daxili, həm də müəssisə xarici olan lazımi faktorları nəzərə alınır. Məsələn, xarici faktor kimi rəqib müəssisələrin gücləri, istehlakçıların istehsal olunan mala tələbatı və s. qeyd oluna bilər. Sistemin bu səviyyəsində istehsal planının müəyyən məhdudluqlar daxilində müxtəlif variantlarının hazırlanması məqsəd kimi qarşıya qoyulur.

Bazarın və ya fərdi istehlakçıların tələbatlarını ödəmək üçün biznes – planların, istehsalat güclərinin və material resurslarının optimallaşdırılması isə sistemin *müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırılması* səviyyəsinin məqsədidir.

İstehsalat qrafikinə qurulması alt sistemi təqvim planlaşdırmasını müəssisənin daha əvvəldən hazırlanmış iş planı zəminində mümkün material resurslarına, istehsalat gücləri və istehsalatın gedişi haqqında verilənlərə əsasən reallaşdırır. Bu səviyyədə isə əsas məqsəd sifarişlərə vaxtında əməl edilməsidir.

Sonuncu modul olan verilən vədlərin qiymətləndirilməsi əvvəlki üç altsistemin fəaliyyətinin təminatı vasitəsidir. Yəni əvvəlki modularda reallaşdırılan planlaşdırmaların və qurulan qrafiklərin vəd edilən nəticəni verib verməməsi bu səviyyədə yoxlanılır. Bunun üçün isə istehsalat təqvim planındakı informasiyadan və plana daxil edilməmiş tələb olunan resurslar haqqında informasiyalardan istifadə olunur.

Əgər bu modulun qiymətləndirilməsi nəticəsində tarazlıq olmadığı aşkar olunarsa bu zaman istehsalatın istehsal həcminə görə bərabərləşdirilməsi adlanan “Toyoto” modelini tətbiq etmək məqsədə uyğun olardı. İstehsalatın istehsal həcminə görə bərabərləşdiril-

məsi, istehsal prosesi dayandırılmadan istehlakçıların tələbatları dəyişdikdə, bu tələbatların həcmi dəyişmədən onların ödənilməsi nəzərdə tutulur [8]. Bunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tələbatdan asılı olaraq məhsul çeşidlərini istehsal həcmi dəyişmədən məhsulun istehsalı ilə ardıcılıqla təşkil olunmalıdır ki, istehsal prosesi dayandırılmasın. Bu istehsalın dəqiq təyin olunması adlanır və “Kanban” sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman isə istehsal müddətinin azaldılması zəruri haldır.

Beləliklə, APS yuxarıda göstərilən modullardan təşkil olunmuşlar və onlar istehsalatın idarə olunması üçün istifadə olunan digər mövcud sistemlər ilə birləşdirilirlər. Hazırda bir çox yaradıcı firmalar ERP tipli sistemlərinə APS modullarını daxil edərək istehsalın daha səmərəli təşkilini həyata keçirirlər.

Sənəd dövriyyəsinin səmərəli təşkili

Istehsalat prosesinin idarə edilməsində istifadə olunan sənədlərin çoxluğu onların müəssisənin ayrı – ayrı funksional bölmələrində bir – birindən əlaqəsiz şəkildə təhlili və istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Bəzi hallarda sənədlər ayrılıqda hər bir struktur bölmənin tələbləri nəzərə alınmaqla hazırlanır və onlar bu bölmənin həddləri ilə sərhədlənir.

Belə halların qarşısının alınması üçün isə sənədlərin sayının optimallaşdırılmasını və sənəd dövriyyəsinin səmərəli təşkilini tələb edir ki, bu da idarəetmə prosesinin avtomatlaşdırılması yolu ilə öz həllini tapır [5]. Bu isə, sənəd dövriyyəsi sisteminin qaydaya salınması, sənəd sayının və onlarda əks olunan göstəricilərin minimuma endirilməsi, sənədləri həm formalarına həm də hansı funksional bölmədə istifadə olunmasına görə eyniləşdirilməsi, vahid plan, daha səmərəli müasir informasiya daşıyıcılarından istifadə edilməsi kimi addımlarla reallaşır.

Beləliklə, sənəd dövriyyəsinin səmərəli təşkili idarəetmənin səmərəli sistemində uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Yalnız düzgün təşkil olunmuş sənədlər toplusu müəssisədə baş vermiş proseslərlə əlaqədar olan göstəriciləri əks etdirə bilər.

Nəticə

Bütün bu qeyd olunanları ümumiləşdirsək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həqiqətən də istehsal müəssisələrinin idarə olunması üçün innovativ üsulların tətbiq olunması istehsalın səmərəliliyini təşkili reallaşdırmaqla iqtisadi səmərəliliyi təmin edir. Müəssisələrdə bu metod, konsepsiya və sistemlərin tətbiq olunması

- Ümumi istehsal prosesində əmək tutumunun azalmasına, bunun nəticəsində isə məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə və əmək məhsuldarlığının artmasına;
- Yararsız məhsulun azalmasına və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bunun hesabına satış həcminin artmasına;

- İstehsal resurslarına qənaət olunmasına;
- Sifarişlərin yerinə yetirilmə müddətinin azaldılmasına;
- İnnovativ vasitələr tətbiq olunmasına qədər həll edilməsi mümkün olmayan məsələlərin öz həllərini tapması ilə istehsalın və satışın səmərəliliyinin yüksəlməsinə;
- İS tətbiq edildikdən sonra mənəvi cəhətdən köhnəlmiş avadanlıqların satışı ilə gəlirin əldə edilməsinə;
- Bazarda yaranmış vəziyyətin dəqiq və operativ təhlil edilməsinə və bazar konyukturasını proqnozlaşdırılmasına, bunun əsasında isə müəssisə üçün daha effektiv seçim edilməsinə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. S.Q. Kərimov, İnformasiya sistemləri. Bakı: Elm, 2008
2. S.Q. Kərimov, İdarəetmənin informasiya texnologiyaları və korporativ informasiya sistemləri. Bakı, 2010
3. А. Е. Сатунина, Л. А. Сысоева. Управление проектом корпоративной информационной системы предприятия. Москва: "Финансы и статистика", 2009 – 352с.
4. М.Ə. Axundov, Müəssisə iqtisadı. Bakı, 2002
5. T.Q. Əliyev, İnformasiyanın iqtisadiyyatı. Bakı, 2011
6. N.D. Verdiyev, İnformasiya iqtisadiyyatı. Bakı, 2011
7. Баронов.В.В. и др., Автоматизация управления предприятием. Москва: "Инфра", 2000 – 230с.
8. Albert Tağıyev. Müəssisələrin idarə edilməsi (qabaqcıl dünya təcrübəsindən). I hissə, Bakı: "Gənclik", 2003

Иновационные методы управления производством

Эффективное функционирование предприятия принципов его управления, методов и систем зависит от целого ряда факторов. Имея это в виду, эта статья посвящена, этим принципам, демонстрации методов и посвящена исследованию применяемых в деятельности предприятия корпоративных информационных систем для обеспечения эффективного воздействия. Кроме того, в статье также отражены используемые «продвинутых систем управления», MRP, MRP II, новые идеи и методы в ERP для эффективно производства предприятия

Ключевые слова: системы управления, корпоративной информационной системы, управление системы, системы MRP, MRP II, ERP, APS.

The innovative method in management corporations productive

Corporations productive activity depends on management principles, methods, systems and such like factors. There upon, this article have been devoted to the showing of this principles, methods and investigating of corporative information systems' effective influences to activity of corporation. In addition, in the article also have been illustrated the new ideas and method in MRP, MRP II, ERP, APS for organizing efficiently production.

Key words: corporation productive, corporative information systems, management systems, MRP, MRP II, ERP, APS systems.

Xülasə

Müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərməsi onun idarəetmə prinsipləri, metodları və sistemləri kimi bir sıra amillərdən asılıdır. Bunu nəzərə alaraq, məqalə həmin bu prinsiplərin, metodların göstərilməsinə və tətbiq olunan korporativ informasiya sistemlərinin müəssisənin fəaliyyətinə göstərdiyi effektiv təsirlərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bununla yanaşı məqalədə həmçinin, istehsalın səmərəli təşkil olunması üçün istifadə olunan "inkışaf etmiş idarəetmə sistemləri", MRP, MRP II, ERP-də yeni ideyalar və metodlar da öz əksini tapmışdır.

ELM KORİFEYLƏRİ

Ağaxan Ağabəyli - 110

O, YENİ MƏKTƏB YARATDI

XX əsr Azərbaycan elminin, heyvandarlıq elmi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də professor Ağaxan Ələsgər oğlu Ağabəylidir. O, ötən əsrin iyirminci illərinin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda heyvandarlıq elmi fikrinin formalaşmasında, inkişaf etdirilməsində, bu sahənin yeni istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində müstəsna xidmətlər göstərmiş, özünün elmi məktəbini yaratmışdır.

Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyasının müxbir üzvü, professor Ağaxan Ağabəyli Azərbaycan camışçılıq elmi məktəbinin banisidir. O, öz yaradıcılığı ilə heyvandarlığın, xüsusən də camışçılığın, elmi-nəzəri, təcrübə əsaslarını möhkəmləndirmiş, yeni elmi təməllərini qoymuşdur.

Professor Ağaxan Ağabəylinin çoxşaxəli elmi yaradıcılığı, elmi irsi təkcə Azərbaycan, keçmiş İttifaq ölkələri deyil, bütövlükdə dünya heyvandarlıq elminin ən dəyərli, ən zəngin səhifələrindən, dünya elmi ictimaiyyəti tərəfindən tədqiq edilən, öyrənilən, müraciət olunan ən qiymətli məxəzlərdəndir. Onun, bir elm adamı, insan kimi, həyatı və fəaliyyəti, yaradıcılığı təkcə həmkarları, tələbələri, ardıcılları üçün deyil, ümumən, bütün nəsillər üçün bir nümunədir, örnəkdir.

Professor Ağaxan Ağabəyli 1904-cü ildə Salyan rayonunun Kürqaraqaşlı kəndində anadan olub. O, ailənin sonbeşiyi, 9-cu övladı idi. Ağaxan müəllim Muğanda sayılan-seçilən qədim nəslə, Ağabəylərə mənsubdur. Bunların da kökü çox qədimlərə, Cığatay tayfalarına gedib çıxır. Bu nəslin nümayəndələri I Şah Abbas Səfəvinin sarayında qulluq etmişlər. Bu dövrdə onlardan birinə, Arslan bəyə, şahın fərmanına əsasən, Muğanda torpaq sahələri bəxş edilir. Arslan bəyin törəmələrindən olan Cığatay bəy Salyanın ən tanınmış mülkədarlarından sayılırdı. Cığatay bəyin oğlu İsmayıl bəy Ağaxan Ağabəylinin ulu ba-

bası Ağabəydir. Ağa bəyin oğlu Soltan bəy isə Ağaxan müəllimin babasıdır. Soltan bəy dövrünün ən qabaqcıl ziyalılarından idi. XIX əsrin ikinci yarısında o, alim, şair, rəssam kimi tanınırdı. Soltan bəy həm də məşhur xəttat idi. Onun gözəl xəttlə üzünü köçürüb müxtəlif naxışlarla bəzək vurduğu, müqəddəs kitabımızın, "Qurani-Kərim" in nüsxələri müxtəlif muzeylərdə, əlyazma saxlanclarında qorunur. Ağaxan müəllimin atası Ələsgər Soltan oğlu da öz dövrünün tanınmış ziyalılarından, imkanlı adamlarından sayılırdı. O, təhsilə, maarifə çox yüksək qiymət verirdi.

Ələsgər kişinin ocağında böyüyən uşaqlarda oxumağa çox böyük həvəs, maraq vardı. Amma, Ağaxanda bu həvəs daha çox idi. Burada bir haşiyəyə çıxmaq yerinə düşərdi. Ötən əsrin 20-ci illərində Sovet hökumətinin bəy, xan nəslinə qənim kəsildiyi bir vaxtda karyera qurmaq, irəliləmək, qeyri-mümkün idi. Odur ki, Ağaxan müəllimin rəsmi sənədlərində kəndli-xarrat ailəsində doğulduğu göstərilirdi.

Ağaxan 1929-cu ildə orta məktəbi bitirir. Həmin ildə də Azərbaycan Dövlət Politeknik İnstitutunun kənd təsərrüfatı fakültəsinə daxil olur. O burada məşhur sovet alimi, professor Nikolay Dmitryeviç Potyomkindən dərslər alır. Bu dərslər çox maraqlı keçərmiş. N.D.Potyomkin tələbələrinə nəzəri biliklər verməklə yanaşı, keçirdiyi təcrübələrdə onlara praktiki məsələləri də aydınlaşdırır, əyani surətdə göstərərmiş. Təsərrüfatlarda damazlıq işlərinin qurulması ilə bilavasitə tanış edərmiş.

Belə bir şəraitdə Ağaxan Ağabəylidə elmə, elmi araşdırmalara böyük həvəs yaranır. O, tələbə elmi dərnəklərində yaxından iştirak edir. İnstitutda kənd təsərrüfatına aid Azərbaycan dilində terminlərin hazırlanmasında fəallıq göstərir. Bir sözlə, onun elmi araşdırmalarının ilk təməli burada qoyulur.

Ağaxan Ağabəyli 1925-1926-cı illərdə tələbə elmi dərnəklərinin xətti ilə Moskva və Leningrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərlərinə, Ukraynaya, Ümumittifaq Hibridləşdirmə və İqlimləşdirmə İnstitutuna göndərilir. O, bu elm ocaqlarında ingilis qoyun cinslərinin ətilik, yunluq məhsuldarlığını öyrənməyə, tədqiq etməyə başlayır. Professor N.D.Potyomkinin elmi rəhbərliyi ilə araşdırmalar aparır.

Ağaxan Ağabəyli 1930-cu ildə Moskvadakı Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunun aspiranturasına daxil olur. O, "Ləzgi cinsli qoyunlar və onların merinoslarla çarpazlaşdırılmasının nəticələri" mövzusunda dissertasiya işi üzərində işləməyə başlayır. 1932-ci ildə aspiranturayı bitirir.

Aspiranturada oxuduğu illərdə elmi ekspedisiyaların tərkibində Smolensk, Moskva vilayətlərində, Belarusiyada, Zaqafqaziya respublikasında ezamiyyətdə olur. Yerli iribuynuzlu qaramal cinslərinin "Şvis" cinsləri ilə çarpazlaşdırılmasının nəticələrini öyrənmişdir. Gəldiyi elmi qənaətlərə söykənərək, Leningradda keçirilən elmi konfransda, ÜİHL-nin nümayəndəsi kimi, Zaqafqaziyada camışların və zebuların tədqiqinin vacibliyi məsələsini qaldırır.

Ağaxan Ağabəylinin bir alim kimi formalaşmasında N.D.Potyomkin, E.N.

Liskun, A.S.Serebrovski, M.A.Dyakov, N.İ.Kalugin, İ.V.Fiqurovski, V.T.Smirnov-Loqinov, F.Ə.Malikov və b. kimi nəhəng elm adamlarının, alimlərin müstəsna rolu olmuşdur.

Aspiranturamı bitirdikdən sonra Ağaxan Ağabəyli Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunda və b. elm ocaqlarında müxtəlif elmi vəzifələrdə çalışmış, heyvandarlıq elminə aid ən aktual mövzularda tədqiqat işləri aparmış, mühazirələr oxumuşdur. Məsələn, "Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yeniləşdirilməsi və genetikası" mövzusunda oxuduğu mühazirələr həmin qəbildən idi. Onu da qeyd edək ki, həmin sahədə ilk dərsləklər yazan ilk azərbaycanlı alim Ağaxan müəllim idi. 1933-cü ildə Ağaxan müəllim tərəfindən "Genetika, irsiyyətin maddi əsasları", "Heyvanların müxtəsər genetikası", kitabları yazılmış, çap edilmişdir. Bunlar alimin ilk əsərləri idi.

Ağaxan Ağabəyli 1938-ci ildə namizədlik, 1949-cu ildə isə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. 1939-cu ildə dosent, 1950-ci ildə isə professor vəzifələrinə seçilmişdir. 1956-cı ildə isə ÜİKTEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. Genetika, seleksiya, zootexnika elmlərinə gətirdiyi yeniliklər həmin quruma seçilməyinə rəvac verdi.

Professor Ağaxan Ağabəyli olduqca səriştəli, bacarıqlı pedaqoq idi. Onun yetişdirdiyi alimlər pleyadası, tələbələri müəllimlərinin yolunu uğurla davam etdirirlər.

Mənim bir alim kimi yetişməyimdə, formalaşmağımada akademiklər Firuz Əli oğlu Məlikov, Viktor Konstantinoviç Milovanov, Lev Konstantinoviç Ernst, professor İrina İvanovna Sokolovskaya ilə yanaşı professor Ağaxan Ələsgər oğlu Ağabəylinin də çox böyük zəhməti olub. Özümü xoşbəxt sanıram, qürur duyur, fəxr edirəm ki, bir müəllimim kimi o böyük insandan çox şeyi görüb-götürmüş, öyrənmiş, həm də həmkarım kimi, bir yerdə çiyin-çiyinə çalışmışıq.

Professor Ağaxan Ağabəylinin yaradıcılığının kökü, qayəsi camışçılıqla bağlıdır. Onun elmi tədqiqatları Azərbaycanda, keçmiş İttifaqda camışçılığın inkişafına həsr olunub. Azərbaycan camışçılıq məktəbinin yaradılması Ağaxan Ağabəylinin adıyla bağlıdır. Onun elmi rəhbərliyi, birbaşa iştirakı və bu sətirlərin müəllifi ilə birgə uzun müddət aparılan elmi-tədqiqatlar nəticəsində "Azərbaycan" camış cinsi yaradıldı. Bu cinsin nüvəsi keçmiş İttifaqda camışçılıq üzrə yeganə damazlıq zavodu olan Şəkiddəki "Daşüz" camışçılıq təsərrüfatında hazırlandı.

Ağaxan müəllimlə 1945-ci ilin sentyabrında tanış oldum. O vaxt mənim tələbəlik illərimin ilk günləri idi. Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun Zootexnika fakültəsinə qəbul olunmuşdum.

Onun mühazirələrini diqqətlə dinləyərdik. Çox maraqlı keçərdi bu mühazirələr. Müəllimimiz kimi hamımız onu sevirdik. O illərdəki yaxınlığımız sonralar dərin dostluğa, sıx əməkdaşlığa çevrildi.

Mən ikinci kursu bitirən kimi institutdan akademik K.A.Timiryazyev adına Moskva Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyasına, zootexnika fakültəsinin 3-cü kursuna köçürül-

düm. Bu mötəbər elm ocağında oxuduğum illərdə həm akademik Firuz Məlikov, həm də Ağaxan müəllim mənə diqqət göstərir, təhsilim, elmi işlərimlə maraqlanır, problemlərimi öyrənir, öz tövsiyələrini, məsləhətlərini verirdilər. Hər dəfə də tapşırırdılar ki, orda qalma, gəl Azərbaycana.

Elə də oldu. Təhsilimi bitirib qayıtdım. Onların ikisi də Gəncədə məni qarşılayıb apardılar Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutuna. İnstitutun qoyunçuluq şöbəsində kiçik elmi işçi - cavabdeh icraçı vəzifələrinə işə götürdülər. Bu 1950-ci ildə olmuşdu.

Elə o vaxtdan da Ağaxan müəllimin diqqətini, nəzərini üstümdə hiss etdim. Bizi birləşdirən bir səbəb də vardı. Özü də ömrümüzü dəyərləndirən, onu mənalandıran amil. Bu, ikimizin də araşdırmalarımızın, tədqiqatlarımızın camışçılığın inkişafına həsr olunması idi. Mənim əldə etdiyim nailiyyətlərlə o çox sevinirdi. Çalışdı ki, məşğul olduğum elmi problemləri dəqiqliklə dərinlən araşdırım, yüksək elmi nəticələr əldə edim. Məşğul olduğum problemlər isə o dövrdə də, aktual idi, elə indinin özündə də. Ağaxan müəllim bunu çox dəyərləndirirdi. O, demək olar ki, bütün işlərimə aid öz fikirlərini, rəylərini bildirirdi.

O, həmişə çalışdı ki, ali məktəblərdə Azərbaycan dilində çox dərslilər olsun. Demək olar ki, bütün dərslilər rus dilində idi. Ağaxan müəllim "Camışçılıq", "Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi" kimi və s. dərslilərin müəllifidir. Onu da qeyd edək ki, "Camışçılıq" kitabı 1967-ci ildə rus dilində Moskvada, "Kolos" nəşriyyatında çap edilib. Bu dərs vəsaiti sonralar Vyetnam dilinə tərcümə edilib. İndi də bu dərslikdən Vyetnamın ali məktəblərində istifadə olunur.

1960-cı ildə çapdan çıxmış, bu setirlərin müəllifinin "Kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması" adlı kitabı, həmin mövzuda Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərs vəsaiti idi. Dərsliyə ilk rəy yazanlardan biri də Ağaxan müəllim oldu. Bu mənim üçün çox qiymətli idi. 1960-cı il iyul ayının 5-də imzaladığı həmin rəyde Ağaxan müəllim yazırdı:

"- Hal-hazırda mütərəqqi zootexniki üsul olan süni mayalanma üsullarının respublikamızın heyvandarlığında geniş tətbiq olunduğu bir dövrdə, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində yazılmış kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalanmasına aid dərsliyə, məlumat kitabına çox böyük tələbat vardır.

Bu baxımdan E.B.Bəşirovun yazmış olduğu kitab süni mayalanma stansiyasının işçilərindən, texniklərindən, zootexniklərdən, baytar həkimlərdən, institut və texnikumların zootexnika və baytarlıq fakültələrinin tələbələrindən ötrü ən qiymətli vəsait olacaqdır".

Bu ustad sözü, ustad xeyir-duası idi.

Professor Ağaxan Ağabəyli "Camışçılıqda süni mayalanmanın tətbiqi", "Əlcəzairin heyvandarlığı" və b. əsərlərimə də rəy yazmış, öz təkliflərini, tövsiyələrini vermişdir.

Ağaxan müəllim bir alim kimi heyvandarlıqda süni mayalanma məsələlərinin həllinə çox böyük önəm verirdi. Elə bu sahədə ilk sınaqlar da Ağaxan müəllimin rəhbərliyi ilə aparıldı. O, süni mayalanmanın heyvandarlıq, o cümlədən də camışçılıq elminin və təcrübəsinin inkişafına hədsiz uğur gətirəcəyinə möhkəm inanırdı və bunu öz təcrübələri ilə

sübut etməyə çalışırdı. Belə ki, 1935-1938-ci illərdə professor Ağaxan Ağabəyli Müseyib Mədətovla birlikdə süni mayalanmanın ilkin sınaqlarını gerçəkləşdirdi. Bununla da süni mayalanmanın dünyada ilk dəfə tətbiqi Azərbaycanda həyata keçirildi.

1951-1954-cü illərdə isə onun tələbəsi, bu sətirlərin müəllifi tərəfindən dünyada ilk dəfə olaraq camışlarda süni mayalanmanın orijinal, progressiv metod və texnologiyaları işlənib hazırlandı. Dünya heyvandarlığında həmin metod və texnologiyalar bu gün də uğurla tətbiq edilməkdədir. Bunlar da professor Ağaxan Ağabəylinin öz yaradıcılığında təsbit etdiyi, müəyyənləşdirdiyi heyvandarlığın yeni inkişaf istiqamətinin məntiqi davamıdır.

İndi mövzu ilə bağlı gətirəcəyim bir fakt elmi söhbətlərdə, elmi yazılarda çox hallanır, çox deyilir. Çox aydın, çox da yığcam bir rəqəmdir. Keçmiş İttifaqda saxlanılan camışın 85%-i Azərbaycanda idi. Qalan 15%-də digər respublikalarda, Ukraynada, Krımda yaşayan yerli azərbaycanlılar, türklər tərəfindən bəsləniliirdi. Yeni camış oralara Azərbaycandan keçib, azərbaycanlılar aparıb.

Bu sadə faktın arxasında isə dərin köklər, qaynaqlar, elmi təməllər dayanır. Azərbaycan camışçılıq təcrübəsinin və elminin vəhdəti, xalqdan gələn, saxlama, bəsləmə, seleksiya ənənələri durur. XX əsr isə bir dövr olaraq Azərbaycanda heyvandarlıq, o cümlədən də, camışçılıq elminin və təcrübəsinin yüksək inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Belə bir münbit zəmində isə Azərbaycanda iki böyük elmi məktəb yarandı. Biri Azərbaycan heyvandarlıq məktəbi, ikincisi isə Azərbaycan camışçılıq məktəbi. Azərbaycan heyvandarlıq məktəbinin banisi akademik Firuz Məlikov idi. Azərbaycan camışçılıq məktəbinin başında isə professor Ağaxan Ağabəyli dururdu.

Bir elm sahəsi kimi camışçılıq alimlərimiz tərəfindən 60-cı illərin ortalarında bütünlükdə dünyəvi aspektlərdən araşdırıldı, tədqiq edildi, öyrənilirdi. Təkcə Azərbaycan elminə deyil, bütövlükdə dünyəvi elminə çox dəyərli ideyalar, müddəalar gətirildi, yüksək elmi nəticələr verildi. Bunlar da Azərbaycan camışçılıq elmi məktəbinin, həm də professor Ağaxan Ağabəylinin böyük zəhmətinin bəhrələri idi. Məhz çəkilən zəhmətlərin hesabına Azərbaycan heyvandarlıq, camışçılıq elmi məktəbləri beynəlxalq arenada nüfuz qazandı, yüksək mövqə tutdu, təqdir edildi.

Ağaxan Ağabəyli camışçılığa aid 135-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Onun yazdığı "Camışçılıq" kitabı, dərs vəsaiti 1948, 1959, 1964-cü illərdə təkrar nəşr edilib. 1967-ci ildə işıq üzünə görmüş "Camışlar" monoqrafiyası camışçılıq sahəsində apardığı çoxillik elmi tədqiqatların məcmuu, nəticəsidir.

Ağaxan müəllim həmişə yeniliyə can atırdı, yeni ideyalar, fikirlər irəli sürürdü. Bizi də yeniliyə, yeni yanaşmalara öyrədirdi. Məhz belə mövqə tutmağımız növbəti yeniliyə imza atmağımıza səbəb oldu. Biz, Ağaxan Ağabəyli, Abdulla Həşimov, Surxay Quliyev və bir də bu sətirlərin müəllifi birlikdə dünyada ilk dəfə ağ camış naxırını yaratdıq.

Professor Ağaxan Ağabəyli beynəlxalq mətbuatda, ölkə daxilində camışçılığa aid gələcək materialları çap məhsullarını diqqətlə izləyirdi. Yadımdadır, ötən əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısı idi. O vaxtları mən Respublika Damazlıq Birliyinin rəisi vəzifəsində çalışırdım.

dım. Günlerin birində zəng vurub dedi ki, sənə şad xəbərim var. Əlavə edib dedi ki, Eyyub, Romadan FAO mənə ingilis dilində dünyada camışçılığın inkişafına aid funamental bir əsər göndərib. Gəl, birgə tanış olaq!

Gedib Ağaxan müəllimlə birgə həmin kitabın bizə aid olan hissəsini diqqətlə oxuduq.

Çox maraqlı, həm də çox qiymətli olan bu kitabda dünyada camışçılığın vəziyyəti, aparılan elmi tədqiqatların nəticələri verilmişdi. Bir neçə yerdə də Ağaxan müəllimin və mənim adlarımız çəkilir, nailiyyətlərimiz barədə məlumatlar verilirdi. Belə bir beynəlxalq dərgidə Azərbaycan camışçılığı barədə yazılması, nailiyyətlərimizin təqdir edilməsi, əlbəttə, böyük uğur idi. Bir-birimizi təbrik etdik. Bu zaman ona dedim:

- Sizin kimi bir müəllimin olmasaydı belə bir uğuru qazana, elmə yeniliklər gətirə bilməzdim. Bu elmin bünövrəsini qoyan sizsiniz. Qazandığım hər bir uğura görə sizə borcluyam!

Ömrüm boyu da çalışdım ki, sevimli müəlliminin yolunu layiqincə davam etdirəm. Onun borcundan çıxam, ödəyim! Amma, ödəyə biləcəyəmmi?? Bax, bunu bilmirəm!

Professor Ağaxan Ağabəylinin elmi fəaliyyəti tək camışçılıqla məhdudlaşmırdı. O, Azərbaycanda zebu, qaramal və toyuq cinslərinin seleksiyası sahəsində də fundamental işlər görmüşdür. Bu istiqamətlərdə alimimizin apardığı tədqiqatlar heyvandarlıq elminin ən qiymətli nümunələrindəndir. "Zebu və onun qaramal ilə hibridləşdirilməsi" adlı monoqrafiyası da həmin əvəzsiz nümunələrdəndir.

Professor Ağaxan Ağabəyli təkə tədqiqatçı alim deyildi. O, həm də yüksək səviyyəli bacarıqlı bir pedaqoq kimi də tanınmış, şöhrət tapmışdı. Ağaxan müəllim Türkmənistan, Dağıstan, Osetiya, Özbəkistan, Kabardin-Balkar respublikaları, Bolqarıstan, Vyetnam, Misir, Hindistan dövlətləri üçün elmi kadrlar hazırlamışdır.

Ağaxan müəllim rəhmətə gedən ildən, 1980-ci ildən bu günə qədər Azərbaycanda camışçılığın, xüsusi ilə damazlıq camışçılığın inkişafı, Azərbaycan camış cinsinin təkmilləşdirilməsi sahəsində görülən işlərlə onun tələbələri tərəfindən yerinə yetirilir. Var gücümüzle çalışırıq ki, onun arzularını, ideyalarını gerçəkləşdirək. FAO ilə əlaqələr qururuq, əməkdaşlıq edirik. FAO-nun köməyi ilə Azərbaycanda camışçılıq Assosiasiyası yaratmışıq. Azərbaycan Avropada ikinci ölkədir ki, belə bir təşkilat yaradıb, Dünya Camışçılıq Federasiyasına daxil olub.

Xatqımızın görkəmli alimi, istedadlı pedaqoq, təvazökar və nəcib insan, professor Ağaxan Ələsgər oğlu Ağabəylinin əziz xatirəsi bizim hamımızın, onun çoxsaylı tələbələrindən, hazırladığı elmi kadrların qəlbində daim yaşayacaq, heç zaman unudulmayacaq!

Allah ona rəhmət eləsin! Ruhu şad olsun!

Eyyub Bəyrov

Azərbaycan Heyvandarlar Assosiasiyasının prezidenti,

Rusiya Federasiyası Beynəlxalq Keyfiyyət Problemləri

Akademiyasının həqiqi üzvi, akademik

КОРИФЕИ НАУКИ

Агахан Агабейли-110

ОН СОЗДАЛ НОВУЮ ШКОЛУ

Профессор Агахан Алескер оглу Агабейли был одним из видных представителей азербайджанской науки, школы животноводства в XX веке. Начиная с конца двадцатых годов прошлого столетия ему принадлежат исключительные заслуги в формировании научной школы животноводства в Азербайджане, определить направления ее развития. Этому человеку удалось создать свою научную школу.

Член-корреспондент Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук, профессор Агахан Агабейли – основоположник научного направления буйволоводства в Азербайджане. Своим творчеством он укрепил научно-теоретические, практические основы животноводства, особенно буйволоводства, заложив новый научный фундамент отрасли.

Широкомасштабная деятельность профессора Агахан Агабейли, его научное наследие принадлежит не только Азербайджану и бывшим республикам союза, но и всему мировому животноводству. И сегодня самые ценные, самые богатые страницы его трудов одобрительно встречаются со стороны международной общественности, к ним обращаются современные ученые. Его жизнь и деятельность являются примером не только для коллег, студентов, последователей, но и для всех поколений.

Профессор Агахан Агабейли родился в 1994 году в селе Кергарагашлы Сальянского района. Он был самым младшим в семье, насчитывавшей девять детей. Агахан муаллим из почитаемого на Мугани старинного рода Агабейли. Их корни берут начало в незапамятные времена, восходят к племени джигатай. Представители это-

го рода служили при дворе шаха Аббаса I Сефевиды. В этот период одному из них – Арслан беку указом шаха выделяется земельный участок на Мугани. Внук Арслан бека Джигатай бек считался одним из известных земледельцев в Сальянах. Сын Джигатай бека Исмаил бек приходился прадедушкой Агахана агабейли. А его сын Солтан бек – дед Агахан муаллима. Солтан бек был одним из передовых и ярких представителей интеллигенции. В конце XIX века он прославился как ученый, поэт, художник. К тому же, Солтан бек был знаменитым каллиграфом. Расписанные им, разукрашенные различными орнаментами экземпляры Священного Корана и сегодня хранятся в музеях, рукописных фондах. Отец Агахан муаллима Алескер Солтан огу был одним из почитаемых, имущих людей. У мальчика, родившегося и выросшего в семье, где большое значение придавалось учебе, просвещению, выработался большой интерес к знаниям. Известно, что после установления в Азербайджане советской власти существовало негативное отношение к представителям бекских, ханских семей. Становилось очень трудно сделать карьеру. Поэтому в своей биографии Агахан муаллим предстает как сын деревенского каллиграфа.

В 1923 году Агахан муаллим завершает учебу в средней школе. В том же году поступает на факультет сельского хозяйства Азербайджанского государственного политического института. Здесь он получает уроки у знаменитого советского ученого, профессора Николая Дмитриевича Потемкина. Уроки эти оставили неизгладимое впечатление у Агахан муаллима. Наряду с теоретическими знаниями, профессор Н.Д.Потемкин прививал своим студентам и практические навыки. Он знакомил будущих специалистов с постановкой работы в крестьянских хозяйствах.

В таких условиях у Агахана Агабейли пробудился интерес к науке, научным исследованиям. Он самозабвенно занимался в студенческих научных кружках. Агахан муаллим активно работает в институте над переводом на азербайджанский язык терминов из книг, относящихся к сельскому хозяйству. В 1925-1926 годах по линии студенческих научных кружков его направляют в Москву и Ленинград (нынешний Санкт-Петербург), а также во Всесоюзный институт гибридизации и климатологии на Украине. В этих очагах науки Агахан Агабейли изучает вопросы убойности овец английской породы, урожайность шерсти. Под руководством профессора Н.Д.Потемкина проводит научные исследования.

В 1930 году Агахан Агабейли поступает в аспирантуру московского Всесоюзного научно-исследовательского института животноводства. Он трудится над диссертацией на тему овец лезгинской породы и результаты их скрещивания с меринками. В 1932 году заканчивает аспирантуру.

За годы учебы в аспирантуре в составе научных экспедиций побывал в Смоленске, Москве Белоруссии, Закавказье и изучает результаты, полученные от скрещивания крупного рогатого скота с другими породами. Опираясь на эти результаты Агахан муаллим на научной конференции в Ленинграде как представителя всесоюзного института животноводства поднимает вопрос важности исследования в Закавказье буйволводства и зебуводства.

В становлении Агахана Агабейли как ученого, исключительная роль принадлежит таким научным корифеям как Н.Д.Потемкин, Е.Н.Лискун, А.С.Серебровский, М.А.Дьяков, Н.И.Калугин, И.В.Фигуровский, В.Т.Смирнов-Логинов, Ф.А. Меликов и т.д.

После окончания аспирантуры Агахан Агабейли работает в Азербайджанском сельскохозяйственном институте, республиканском научно-исследовательском институте животноводства, других очагах науки, ведет исследования по актуальным вопросам животноводства, выступает с лекциями. Например, к ним относится лекция на тему «Выращивание и генетика сельскохозяйственных животных». Отметим, что Агахан муаллим был первым азербайджанцем, создавшим учебные пособия в данной сфере. В 1933 году он пишет и издает книги «Материальные основы генетики», «Генетика различных животных». Это были первые научные произведения ученого.

Агахан Агабейли в 1938 году защищает кандидатскую, а в 1949 году – докторскую диссертацию. В 1939 году избирается доцентом, в 1950 году – профессором. В 1956 году избирается членом-корреспондентом Академии наук Всесоюзного института сельского хозяйства. Способствовали этому внесенные им новшества в отрасли генетики, селекции и зоотехники.

Профессор Агахан Агабейли был очень компетентным, умелым педагогом. Студенты, воспитанная им плеяда ученых и сегодня успешно продолжают путь своего наставника.

В моем становлении как ученого наряду с академиками Фирузом Али оглу Меликовым, Виктором Константиновичем Миловановым, Львом Константиновичем Эрнстом, профессором Ириной Ивановной Сокловской большая заслуга принадлежит и профессору Агахану Алескер оглу Агабейли. Считаю себя счастливым, горжусь, что многому научился у этого человека, работал плечом к плечу с этим ученым.

Основным в творчестве профессора Агахана Агабейли было буйволводство. Его научные исследования посвящались развитию буйволводства в Азербайджане.

не и бывшем СССР. Развитие школы буйволоводства в нашей республике связано с именем Агахан муаллима. В результате совместных научных исследований нам удалось вывести породу буйволов «Азербайджан». Эта порода появилась на свет в единственном в бывшем Союзе скотоводческом заводе «Дашюз» в Шеки.

С Агахан муаллимом познакомился в сентябре 1945 года. Тогда я делал первые шаги на студенческой стезе. Был принят на зоотехнический факультет Азербайджанского государственного сельскохозяйственного института. Мы, будущие специалисты, внимательно слушали его лекции. Любили его как дорогого учителя. Близость в те годы обернулась дружбой, тесным сотрудничеством.

Сразу после окончания второго курса института, я был направлен на третий курс зоотехнического факультета московской сельскохозяйственной академии имени академика Тимирязева. В период учебы в этом престижном учебном заведении и академик Фируз Меликов, и Агахан муаллим проявляли ко мне внимание, интересовались научными исследованиями, помогали в решении проблем, давали советы и рекомендации. И каждый раз повторяли: «Не оставайся в Москве, возвращайся в Азербайджан».

Так и случилось. Завершив учебу, вернулся на Родину. Оба ученых встретили меня в Гяндже, пригласили в Азербайджанский научно-исследовательский институт животноводства. Приняли меня младшим научным сотрудником – ответственным исполнителем в отделение овцеводства. Произошло это в 1950 году.

Тогда и ощутил на себе заботу Агахан муаллима. Нас объединяла единая цель, ставшая смыслом нашей жизни. Это – исследования, посвященные развитию буйволоводства. Он очень радовался моим достижениям. Стремился к тому, чтобы я скрупулезно исследовал научные проблемы, добивался высоких результатов. Агахан муаллим живо интересовался моей деятельностью. Можно сказать, высказывал свое мнение о каждой моей работе.

Он желал, чтобы в вузах Азербайджана было как можно больше учебных пособий на родном языке. Тогда почти все учебники издавались на русском языке. Агахан Агабейли был автором книг «Буйволоводство», «Выращивание сельскохозяйственных животных» и т.д. Подчеркну, книга «Буйволоводство» была издана в 1967 году на русском языке в московском издательстве «Колос». Впоследствии, это учебное пособие было переведено на вьетнамский язык. И в настоящее время в высших учебных заведениях Вьетнама используется эту книгу.

В 1960 году книга автора этих строк «Искусственное оплодотворение сельскохозяйственных животных» стала первым учебным пособием на азербайджанском

языке. Одним из первых рецензентов книги стал Агахан муаллим. Это было очень ценно для меня. В отзыве, написанном 5 июля 1960 года, Агахан муаллим писал: «В период, когда искусственное оплодотворение применяется в нашей республике как прогрессивный метод, существует большая потребность в написанном на азербайджанском языке учебном пособии, информационной книжке «Искусственное оплодотворение сельскохозяйственных животных».

С этой точки зрения, написанная Э.Б.Башировым книга станет самым ценным пособием по искусственному оплодотворению для работников санкций осеменения, техников, зоотехников, ветеринарных врачей, студентов факультетов зоотехники и ветеринарии институтов и техникумов».

Это было слово настоящего ученого, его благословление.

Профессор Агахан Агабейли написал отзывы на «Применение искусственного оплодотворения в буйволоводстве», «Животноводство Алжира» и другие книги, выразил мне свои пожелания, предложения.

Как ученый, Агахан муаллим придавал огромное значение вопросам искусственного оплодотворения в животноводстве. Первые испытания в данной сфере прошли под его непосредственным руководством. Он крепко верил в то, что искусственное оплодотворение успешно внедряется в животноводство, в том числе, науку и практику буйволоводства и доказывал это своей работой. Так, в 1935-1938 годах профессор Агахан Агабейли совместно с Мусеибом Мадатовым провел первые опыты в сфере искусственного оплодотворения. Таким образом, впервые применение этого метода началось в Азербайджане.

В 1958-1954 годах его студент, автор этих строк, первым в мировой практике разработал оригинальные, прогрессивные методы и технологии искусственного оплодотворения в буйволоводстве. В мировом животноводстве эти методы и технологии успешно применяются и в настоящее время. Все этологическое завершение направлений развития в животноводстве, определенное творчеством профессора Агахана Агабейли.

Хочу привести факт, который часто затрагивается в научных беседах и статьях. Очень очевидная и очень красноречивая цифра. В бывшем Союзе 85% буйволов содержались в Азербайджане. Остальные 15% приходились на долю других республик, в частности, Украины. Например, буйволы содержались в подворьях азербайджанцев, тюрков, проживавших в Крыму. То есть, буйволы «проследовали» туда через Азербайджан.

За этим нехитрым фактом кроются глубокие корни, кропотливая работа, науч-

ные основы. Здесь проявился опыт азербайджанских буйволоводов, их умение заниматься содержанием, выращиванием и селекцией животных. В целом, XX век характеризуется в Азербайджане высоким развитием науки и практике в отрасли животноводства, в частности, буйволоводства.

На такой благодатной почве в Азербайджане были созданы две большие научные школы. Первая – школа животноводства, вторая – школа буйволоводства. Основателем первой школы следует считать академика Фируза Меликова, во главе второй школы стоял профессор Агахан Агабейли.

Эта отрасль науки в середине 1960-х годов во всех аспектах была исследована, изучена нашими учеными. Не только в азербайджанскую, но и в мировую науку были привнесены ценные идеи, положения, высокие научные результаты. Все это явилось плодом деятельности ученых-буйволоводов Азербайджана и профессора Агахана Агабейли. Благодаря этой деятельности азербайджанская школа животноводства, буйволоводства завоевала престиж на международной арене, крепкие позиции, ее достижения получили мировое признание.

Агахан Агабейли автор более 135 научных произведений о буйволоводстве. Созданное им учебное пособие «Буйволоводство» повторно издавалось в 1948, 1959, 1964 годах. А увидевшая свет в 1967 году монография «Буйволоводство» стала итогом, сборником многолетних научных исследований.

Агахан муаллим всегда стремился к новизне, выдвигал новые идеи, мысли. И нас призывал неизменно искать и находить новые подходы. Именно такая позиция и явилась причиной появления еще одного новшества. Агахан Агабейли, Абдулла Гашимов, Сурхай Гулиев и автор этих строк впервые в мире вывели стадо белых буйволов.

Профессор Агахан Агабейли внимательно следил за публикациями в мировой и отечественной печати о буйволоводстве. Вспоминаю случай, относящийся ко второй половине 1960-х годов. В тот период я работал в должности председателя республиканского скотоводческого объединения. Как-то раз он позвонил, сказал, есть приятная новость. Находящаяся в Риме международная организация ФАО прислала мне на английском языке фундаментальное исследование о развитии буйволоводства в мире. Приезжай, ознакомимся вместе! Естественно, я не мог упустить такую возможность. С Агахан муаллимом внимательно прочитали относящуюся к нам часть книги.

В этом труде освещалось современное положение с развитием буйволоводства в мире, составители касались и результатов проведенных исследований. В несколь-

ких местах упоминались мои и Агахан муаллима имена, даны результаты научных разработок. Информация о буйволководстве в Азербайджане, одобрительные отзывы о нашей работе, конечно, были огромным успехом. Мы поздравили друг друга. Затем и сказал Агахан муаллиму:

- Без такого учителя как вы, Я не сумел бы добиться этой науки. За каждый свой успех я, прежде всего, обязан вам!

На протяжении всей жизни стремлюсь продолжить путь своего учителя. Отплатить ему хоть чем-то! Но сумею ли сделать это?! Честно признаюсь, не знаю!

Научная деятельность профессора Агахана Агабейли не ограничивалось лишь буйволководством. Он претворил в жизнь в Азербайджане фундаментальные работы по селекции пород зебу, крупного рогатого скота и др. Исследования в данном направлении явились ценным образцом животноводческой науки в республике. К таким бесценным трудам с полным правом можно отнести и монографию ученого «Зебу и его гибридизация с крупным рогатым скотом».

Профессор Агахан Агабейли не был лишь ученым-исследователем. Он также был признанным, прославленным педагогом, подготовившим кадры высококвалифицированных специалистов. Агахан муаллим готовил кадры для Туркмении, Дагестана, Осетии, Узбекистана, Кабардино-Балкарии, а также для зарубежных стран – Болгарии, Египта, Индии.

Агахан муаллим скончался в 1980 году. С той поры его ученики, последователи выполняют работу по развитию животноводства, особенно, буйволводства в Азербайджане, совершенствованию пород азербайджанских буйволов. Стараемся изо всех сил, чтобы претворить в жизнь его идеи. Налажена связь с ФАО, осуществляется тесное сотрудничество. С помощью этой организации создали в Азербайджане Ассоциацию буйволводства. Азербайджан вторая в Европе страна, создавшая подобную структуру. Наша республика вошла в мировую федерацию буйволводства.

Память о видном ученом, талантливом педагоге, скромном и благородном человеке, профессоре Агахане Алескер оглу Агабейли будет вечно жить в сердцах его учеников, подготовленных им научных кадров. Да будет ему земля пухом!

Эюб Баширов

Президент Ассоциации Животноводов Азербайджана, действительный член Международной Академии проблем качества Российской Федерации, доктор биологических наук, академик

ELM TARIXİNDƏN

AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA AQRAR ELMİNİN INKİŞAF TARİXİNDƏ AKADEMİK EYYUB BƏŞİROV YARADICILIĞININ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Əfqan MƏMMƏDOV

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, məhsul istehsalının artırılması, əhalinin ekoloji təmiz, bioloji qiymətli ərzaqla, sənayenin isə xammalla təmin olunması həlli vacib bir problem kimi bütün dövrlərdə, bütün cəmiyyətlərdə öz ciddiliyi, kəskinliyi ilə xüsusi diqqət çəkib. Çünki bir fərd olaraq insanın yaşayışı, gündəlik həyatı, məişəti, sağlamlığı aqrar sahə ilə sıx bağlıdır. Deməli, aqrar sahəni inkişaf etdirmədən cəmiyyətin normal həyatından, onun varlığından söz açmaq mümkün deyil.

Çoxdan belli olan bu aksioma insanı haqqında bəhs etdiyimiz problemin həllinə yönəlmiş axtarışlara, elmi tədqiqatlara, elmi araşdırmalara məcbur etmiş, nəticədə aqrar elmin inkişafının nüvəsinə, təkanverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

Elə, indi də belədir, müasirlik, müasir dövr sindromu inkişaf tələb edir. Tələbat isə təbii ki, həmişə eyni səviyyədə qalmır, artır. Bu gün ən nüfuzlu beynəlxalq siyasi, elmi təşkilatlar dünya əhalisinin ərzaq təminatının ödənilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin yaradılması, qorunması istiqamətindəki qlobal məsələlərin, araşdırmaların, elmi tədqiqatların, elmi layihələrin üzərində baş sındırır, ciddi-cəhdlə çalışır. Çünki hələ də, bütövlükdə götürüldükdə, dünyada kənd təsərrüfatının istehsal gücü əhalinin tələbatının ödənilməsinə çatmır.

Ərzaq təhlükəsizliyi probleminin tam həlli hələ də açıq qalır. Bunu inkişaf etməmiş ölkələrin təmsalında daha aydın görmək olar. Belə qlobal problemlərin çözülməsində təbii ki, aqrar elmin də üzərinə məsuliyyət, ağırlıq düşür və onun potensialına böyük ehtiyac duyulur.

Bax, elə hörmətli akademikimiz Eyyub Bəşirovun bu yaxınlarda oxuduğum «Azərbaycanda biologiya elminin və heyvandarlığın inkişaf tarixindən» adlı əsəri də digər əsərləri kimi məhz həmin ehtiyacdən, zərurətdən, bir sözlə, dövrün tələbindən irəli gəlir.

Kitab əlli ildən artıq böyük bir dövr ərzində Azərbaycanda biologiya və heyvandarlıq elmlərinin inkişafı istiqamətində aparılan elmi araşdırmaların, elmi tədqiqatların məcmuudur. Kitabdakı bütün fikirlər, dəlillər, qənaətlər, müddəalar, faktlar, rəqəmlər kənd təsərrüfatının əsas istiqamətlərindən olan heyvandarlığın inkişafına, məhsul istehsalının artırılmasına, sahənin məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına, heyvandarlığın balavermə və balasının yaşama qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, insanların yüksək keyfiyyətli, ekoloji təmiz, bioloji qiymətli, yüksək qidalılığa, müalicəvi əhəmiyyətə malik, dietik heyvandarlıq məhsulları ilə təmin olunmasına və s. bu kimi çoxsaylı məsələlərin həllinə yönəlib və eyni zamanda həlli yolları da göstərilib.

Kitab haqqında geniş danışmamışdan öncə bir məqam üzərində dayanmaq istərdik. Əvvəla, onu qeyd etmək ki, Rusiya Federasiyası Beynəlxalq Keyfiyyət Problemləri Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik Eyyub Bəşirovun elmi yaradıcılığı geniş və çoxşaxəlidir. Alimimizin yaradıcılığının coğrafiyası isə olduqca böyük bir ərazini, Cənubi Amerika, Şimali Afrika, Avropa və Asiya ölkələrini əhatə edir.

İstər hörmətli akademikimizin yaradıcılığı, istərsə də Azərbaycan aqrar elmi dünya aqrar elminin olduqca zəngin, çox dəyərli, özünəməxsus səhifələrindən, mühüm tərkib hissələrindəndir. Onları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Elə bu səbəbdən də belə fikrə gəlmək olar ki, Eyyub Bəşirovun təkə bir kitabından danışmaq, ümumən onun yaradıcılığı haqqında heç nə deməməyə bərabərdir. Bu səbəbdən də istərdik ki, adını çəkdiyimiz kitab açdığımız söhbətin fonunda alimin yaradıcılığından, bu zəngin elmi irsin əhəmiyyətindən, aqrar elm tarixindəki mövqeyindən, onun da nümayəndəsi, yaradıcılarından biri olduğu Azərbaycan aqrar elminin dünya elmindəki yerindən bəhs etmək. Həm də alimin həyat və fəaliyyətinin bir çox məqamları üzərində dayanmaq.

Xalqımız dünya mədəniyyətinin, elmi fikrinin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş böyük zəka sahibləri, elm, mədəniyyət xadimləri, yaradıcılıqları epoxalara, vaxt, zaman adlı məfhumlara sığmayan, çox işıqlı simalar yetişdirmişdir. Bu simalardan təkə bir neçəsinin adını çəksək, bəşər mədəniyyətinə xalqımızın nələr verdiyini aydın görmək olar. Nizami, Xaqani, Tusi, Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Hacı Zeynalabdin, Şəhriyar, Lütfizadə, Yusif Məmmədəliyev, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Qara Qarayev, Arif Məlikov, Səttar Bəhlulzadə və s.

Bu mənada aqrar elm də istisna deyil. Azərbaycan aqrar elmi çox zəngin inkişaf tarixinə malikdir və bu tarix dünya elm tarixinin ən dəyərli, ən maraqlı səhifələrindəndir. Bu səhifəni isə akademiklər - Firuz Məlikov, Məmmədəğlı Qəniyev, Mirzə Sadıqov, İmam Mustafayev, Cəlil Əliyev, Rual Qədimov, Nəriman Şirinov, Məmmədəğlı Cəfərov, professorlar - Ağaxan Ağabəyli, Zülfüqar Verdiyev, Eyyub İsgəndərov, Bala Ağayev, Rəhim Səttarzadə, Rəhim Hüseynov, Cahangir Axundov, Əli Əliyev, Müseyib Əliyev, İkrəm Eyyubov, Elxan Əliyev, Qəzənfər Quliyev, Arif İsmayılov, Əsəd Musayev, Kamal Ağalarov, Abdulla Həşimov, Morul Dəmirov, Nəcəf Nəcəfov kimi yüzlərlə elm xadimləri öz

yaradıcılıqları ilə zənginləşdirmişlər. Xüsusən də XX əsrdə adlarını sadaladıqlarımız və sadalaya bilmədiklərimiz elm xadimlərinin sayəsində Azərbaycan aqrar elmi özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatdı. Azərbaycan aqrar elmi özünün formalaşmış elmi ənənələri, elmi məktəbləri ilə təkcə keçmiş İttifaqda deyil, dünyanın elmi təşkilatları, elmi ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Dünya aqrar elmi, biologiya elmi nəzəriyyələri və təcrübələrində «Firuz Məlikov elmi məktəbi», «Bəşirov metodu» kimi elmi terminlər beynəlxalq səviyyədə qəbul edildi, işlədilməyə başlandı. Beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş bu terminlərin özü Azərbaycan aqrar elminin dünya miqyasındakı çəkisindən, nüfuzundan, əhəmiyyətindən, mövqeyindən xəbər verir. Bu baxımdan Rusiya Beynəlxalq Keyfiyyət Problemləri Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik Eyyub Balaməmməd oğlu Bəşirovun elmi yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyyub Bəşirovun elmi irsinin mahiyyəti, elmi yaradıcılığının məqsədi, qayəsi təbiətin, ekologiyanın təmizliyi və qorunub-saxlanması, millətimizin, xalqımızın, bütövlükdə bəşəriyyətin sağlamlığı, firavanlığı, xoşbəxtliyidir.

Alim bu məqsədə çatmağın yollarını hər bir əsərində, tədqiqatlarında, müşahidələrində araşdırır, axtarır, nəticədə də tapır. Təkcə bir faktı gətirməklə sözülməzə qüvvət vermiş olarıq. Eyyub Bəşirov heyvanların törəyib çoxalması biologiyasının və süni mayalandırılmasının öyrənilməsi istiqamətində fundamental tədqiqatlar aparıb, sanballı elmi nəticələr əldə edib. Yuxarıda adını çəkdiyimiz «Bəşirov metodu» məhz həmin fundamental tədqiqatların elmi nəticəsidir. Nədir bu "Bəşirov metodu"?

Kənd təsərrüfatı heyvanlarının çoxaldılmasına, bunların cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına, sağlam nəsil alınmasına, məhsuldarlığın 1000 dəfəyə qədər artırılmasına və s. kimi çox mühüm, böyük nəticələr əldə etməyə imkan verən bir metoddur. E. Bəşirov cərrahi yolla erkək heyvanların çoxalma üzvünü 30-45 dərəcə bucaq altında öz təbii yerindən kənara çəkməklə süni mayalamada istifadə etmək üçün yüksək keyfiyyətli toxum alınmasına, törədici-seçici-stimuləedici kimi istifadə edilməsinə, bununla da bir çox mühüm problemlərin aradan qaldırılmasına nail olmuşdur.

Əgər adi, təbii cütləşmədə naxırda 1 ildə 1 törədici ilə ən yaxşı halda, ən çoxu 20-25 inək mayalamaq mümkün olursa, dondurulmuş toxumla aparılan süni mayalamada «Bəşirov metodu»nu və hörmətli alimimizin işləyib hazırladığı yeni, orijinal texnologiyaları tətbiq etməklə, 25000 camuş və inək mayalamaq mümkündür. Əvvəldə qeyd etdiyimiz 1000 dəfəlik artım da bax, bundan irəli gəlir. Bu nəticə elmdə, təcrübədə inqilab deyilimi?!

XX yüzilliyin ortalarında işlənib hazırlanmış bu orijinal, mütərəqqi metod bu gün də dünyanın heyvandarlıq təcrübəsində geniş istifadə edilir və çox böyük uğur gətirir.

E. Bəşirov 1926-cı ilin dekabrın 20-də Neftçala rayonunun Xolqarabucaq kəndində doğulmuşdur. Atası Balaməmməd kişi ailəsini halal zəhmətlə, heyvandarlıqla, əkinçiliklə

lə, ovçuluqla, balıqçılıqla məşğul olmaqla dolandırır. Azərbaycan kəndlisinin dolanışığında heyvandarlığın xüsusi çəkisi həmişə böyük olub. Balaməmməd kişi də təsərrüfat adamı kimi qoyun-keçi də saxlayırdı, camış-inək də. Bərəkət dolu süfrəsində camış südü, qatığı, yağı həmişə bol olardı. Balaməmməd kişinin ata-babaları əslən Şirvandan idilər. Babası Hacı Səməd Şeyx Hacı İsmayıl oğlu din xadimi və Şamaxının qazısı olub. Məlum Şamaxı zəlzələsindən (1859-cu il) sonra Hacı Səməd qohum-qardaşı ilə birgə köçüb Xolqarabucaqda məskunlaşıb. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, əvvəllər 1859-1900-cü illərdə Xolqarabucaq kəndi Camışçılar kəndi adlanırdı. Əhali camışçılıqla, balıqçılıqla məşğul olurdu. Camışçılıq bu bölgədə əsas təsərrüfat sahəsi kimi inkişaf tapıb. Bölgədə bu əsas zəmin üzərində də istər seleksiya damazlıq, istərsə də saxlama-bəsləmə, məhsul istehsalı baxımından özünəməxsus ənənələr yaranmışdır, elə indi də belədir. Təbii ki, belə bir mühitdə, şəraitdə böyüyən uşağın da təfəkkürü bu istiqamətdə formalaşacaqdır. Kür, Akkuşa çaylarının kənarlarındakı çəmənlilər, güllər, çiçəklər gen düzlər, bağ-bağatlarıdakı ağaclar, balaca Eyyubu rıqqətə gətirirdi. Quzuları otardıqca bu güllərdən dəstə bağlayıb, nənəsinə aparardı. Sədəf nənə də hər gülün, çiçəyin, otun adını deyər, bir-bir hamısını uşağa tanıdır, onlar barədə müxtəlif rəvayətlər danışar, həm də bəzilərinin nəyə xeyrli olduqlarını da deyər. Hər dəfə quzu nobatından qayıdan nəvəsinə həmin otlardan dəmlədiyi çaydan verərdi ki, yorğunluğu tez çıxsın. Səhər-axşam camışları sağar, sağdığı süddən isti-isti, elə oradaca, birbaşa vedrədən balaca Eyyuba içirərdi.

Hər gün işdən-gücdən sonra nənə nəvəsiylən çay içə-içə söhbətləşər, ona dediyi nağıllarla, dastanlarla doğma torpağa, yurda məhəbbət, elmə, biliyə, təhsilə həvəs aşılayardı.

1933-cü ildə Eyyub Bəşirov əmisi Məşədi Mirzə Heybət kişinin Xolqarabucaqda 1928-29-cu tədris ilində açdığı orta məktəbin birinci sinfinə gedir 1942-ci ildə həmin məktəbin 9-cu sinfini bitirir.

Eyyub müəllimin erkən gənclik illərinin müharibə dövrünə düşməsi təhsilinin sürəkl davam etməsinə mane olur. O, atasının rəhbərlik etdiyi fermada müharibəyə getmiş çobanları əvəz edir, 1941-1943-cü illərdə İ. V. Stalin adına kolxozda çoban işləyir. 1943-cü illərdə Salyan rayonundakı Pedaqoji Texnikumda qiyabi təhsil alır. Elə həmin ildən 1945-ci ilin sentyabrınadək Xoltəzəkənd və Xolqarabucaq kənd məktəblərində müəllimlik edir.

Eyyub Bəşirov 1945-ci ildə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun zootexnika fakültəsinə qəbul olunur. 1947-ci ildə ikinci kursu başa vurduqdan sonra Eyyub Bəşirov əlaçı tələbə kimi K.A. Timiryazev adına Moskva Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının zootexnika fakültəsinin üçüncü kursuna köçürülür.

Bu ali təhsil ocağının Eyyub Bəşirovun dünyagörüşünün formalaşmasında, elmi baxışlarının itiləşməsində, elmə, elmi tədqiqatlara marağının artmasında, ilk vaxtlarda rus dilini heç bilmədiyi halda sonralar ona mükəmməl səviyyədə yiyələnməsində misilsiz rolu oldu.

Qaynar tələbəlik həyatı onun elmi fəaliyyətinə böyük təkan verir. Eyyub Bəşirov elmi

dərnlərdə, tələbə elmi cəmiyyətlərində fəal iştirakçıya çevrilir. Akademiyanın iribuyuzlu heyvanlar, atçılıq və yemləmə kafedralarında təşkil edilmiş dərnlərin heç bir tədbirindən qalmırdı. O, burada elmi məruzələri, öz . tədqiqatları, araşdırmaları ilə diqqəti cəlb edərək özünü perspektivli tələbə kimi göstərir. Akademiklər Nikolayev, Liskun, Popov, professorlar Vitt, Kislovski kimi mütəllimlərin, dünya şöhrətli alimlərin böyük rəğbətini qazanır.

Hələ K.A.Timiryazev adına Akademiyada oxuyarkən Eyyub Bəşirovun elmi tədqiqat işlərinə, elmi həvəsini görən və ona böyük ümid bağlayan akademik Firuz Məlikov gənc tələbə ilə müntəzəm məktublaşır, lazımı tövsiyələrini, məsləhətlərini verirdi.

1950-ci ildə K.A.Timiryazev Akademiyasını uğurla bitirib alim-zootexnik adı alır və təyinatla Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutununa işə göndərilir. O, burada 1950-ci il aprel ayının 27-dən noyabrın 30-dək qoyunçuluq şöbəsində kiçik elmi işçi kimi çalışır.

Akademiyanı bitirən kimi də akademik Firuz Məlikov və professor Ağaxan Ağabəyli onu Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunun qoyunçuluq şöbəsinə kiçik elmi işçi vəzifəsinə dəvət edirlər.

50-ci illərin əvvəllərində həmin institutda, məhz həmin şöbədə, nəinki Azərbaycan, ümumən Qafqaz xalqlarının heyvandarlıq, daha doğrusu qoyunçuluq sahəsində yeni səhifə açıldı. Akademik Firuz Məlikovun rəhbərliyi və metodikası əsasında yeni yağlı quyruqlu, yarımzərif, yarımqaba yunlu yeni cins qoyun qrupunun yaradılmasına başlanmışdı. Eyyub Bəşirov da bu böyük elmi tarixi səhifənin başlanğıcından onun iştirakçısı, yaradıcılarından biri oldu. O kiçik elmi işçi kimi həmin mövzunun cavabdeh icraçısı idi.

1950-ci ilin dekabrından E.Bəşirovun həyatında yeni bir mərhələ başlayır. O, Moskvada Ümumittifaq Heyvandarlıq İnstitutunun aspiranturasına daxil olur. 1951-ci ildən 1954-cü ilin fevralınadək əlaçı aspirant kimi burada oxuyur. Sovet dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri Viktor Konstantinoviç Milovanovun rəhbərliyi altında «Azərbaycan cəmşinin çoxaldılması biologiyası məsələləri» («Voprosı biologii razmnojenie buyvolov v Azerbaydjane») mövzusunda namizədlik dissertasiyasını yazır. 1954-cü ilin noyabrında dissertasiyanı uğurla müdafiə edib biologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə alır. Bu uğurdan sonra gənc alimin qarşısında yeni üfüqlər açılır. E.Bəşirov böyük coşqu ilə elmi fəaliyyətə başlayır. O, Respublika Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi sistemindəki müxtəlif elmi qurumlarda müxtəlif vəzifələrdə çalışır. 1954-cü ilin fevralından 1955-ci ilin aprelində Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunda elmi işçi, şöbə müdiri, Kür-Araz (Sabirabad) təcrübə stansiyasının direktoru işləyir. 1954-cü ildə Kür-Araz təcrübə stansiyasında, 1956-cı ilin sentyabrında isə institutda kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni malyandırılması laboratoriyasını təşkil edir və ilk müdiri təyin olunur. 1959-cu ildə daha böyük vəzifəyə, institutun elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsinə irəli çəkilir. 1961-ci ildən isə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmağa başlayır. 1963-cü ildən isə elmi fəaliyyəti ilə bağlı öz xahişi ilə yenidən laborato-

riya müdiri vəzifəsinə qayıdır. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi və süni mayalandırılması laboratoriyasına qayıtmaqda məqsəd daha geniş və əhəmiyyətli elmi işlər aparmaq və yaradıcılıq işlərini davam etdirmək, doktorluq dissertasiyasını yazmaq idi.

Eyyub müəllimin Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunda və onun təcrübə stansiyasında müxtəlif vəzifələrdə çalışdığı dövr onun yüksək elmi təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur. Belə ki, həmin dövrdə onun tərəfindən işlənib hazırlanmış metod və texnologiyaların, başqa alimlərin əldə etdikləri elmi nəticələri ilə birlikdə təsərrüfatlarda, damazlıq stansiyalarında istehsalata geniş tətbiq edilirdi.

Ötən əsrin əlincisi, altmışıncı illəri E.Bəşirovun elmi yaradıcılığının ən məhsuldar mərhələlərindəndir. Bu illərdə aparılan araşdırmaların, təcrübələrin istehsalata geniş tətbiqi yüksək nəticələrə gətirib çıxarırdı.

«Muğanda yem bazasının yaxşılaşdırılması yolları», «Camışların qısırlığı ilə mübarizədə mühüm məsələ», «Kəl, buğa və qoç toxumlarının mühafizə olunma müddətinə və mayalandırıcı qabiliyyətinə antibiotiklərin, ağ streptosidin təsiri», «Heyvan toxumunun saxlanması və daşınması texnologiyası və üsulları (toxumun dondurulması)», «Azərbaycanın aran yerlərində dövlük qoçlardan səmərəli istifadə edilməsinə dair», «Camışlarda süni mayalanmanın tətbiqi», «Azərbaycan şəraitində inək və camışların döllənməsi, onlardan alınan balaların yaşama qabiliyyətinin yüksəldilməsi üsulları», «Kənd təsərrüfatı heyvanlarını törədici kimi hazırlamağın yeni üsulu» və s. kimi elmi məqalələr aqrar elmin incilərindən sayılır.

Onu da qeyd etmək ki, alimin 800-dən çox elmi məqalələri var ki, bunların da yarımından çoxu müxtəlif vaxtlarda dərc olunub, bir qismi çapa hazırlanıb, bir qismi hələ çap olunmamış qalır, daha doğrusu öz növbələrini gözləyir.

E.Bəşirovun 1959-1962-ci illərdə yazdığı «Qaramal» və «Kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması» və «Kənd təsərrüfatı heyvanlarının törəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması yolları» adlı kitabları, təlimatları Azərbaycan dilində çap olunmuş, sahəyə aid ilk dərsliklər idi. «Əlcəzairin heyvandarlığı» («Животноводства Алжир»). Moskva, 1976) monoqrafiyası qiymətli elmi mənbə kimi mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Eyyub müəllimin qələminin məhsulları olan «Azərbaycanda damazlıq heyvanların biologiyası və yetişdirilməsi» 2005-ci ildə, «Azərbaycanda damazlıq heyvandarlığın problemləri və inkişafının elmi əsasları» 2008-ci ildə («Fiziologiya reproduktivnoy buyvolov Azerbaydjane»), «Azərbaycan camışının törəyib çoxalmasının fiziologiyası» 2009-cu ildə, «Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafının elmi əsasları» 2011-ci ildə çap olunmuşdur. Adlarını çəkdiyimiz və çəkmə bilmədiyimiz əsərlərdə, xüsusən də süni mayalama ilə bağlı əsərlərdəki hər fikir, hər bənd elmə gətirilən yenilikdir.

E.Bəşirov elmi yaradıcılığa ötən əsrin ortalarında, 1947-ci ildə başlamışdır. Alimin yaradıcılığı şərti olaraq üç dövrə bölünür.

Birinci dövr- Moskva dövrüdür. 1947-1954-cü illəri əhatə edir. Bu dövrə akademik K. A. Timiryazev adına Moskva Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında oxuduğu illərdə yazılmış əsərlər, aparılmış elmi tədqiqatlar aiddir.

İkinci dövr - Azərbaycan dövrüdür. Bu dövr 1950-ci ildən başlayır və bu günün özündə də davam edir.

Üçüncü dövr - xarici ölkələrdəki ezamiyyətlər dövrüdür.

Hindistan - 1961-ci il (altı ay) İtaliya - 1964-cü il, 6-25 sentyabr, Əlcəzair - 1964-1966-cı, 1968-1970-ci illər, Çili - 1971-ci il (noyabr, dekabr), Əfqanıstan - 1981-1983-cü illər.

«Əlcəzairin heyvandarlığı», «Çilinin heyvandarlığı» və «Milli Birlik hökuməti dövründə onun inkişaf perspektivləri», «Əfqanıstanın heyvandarlığı», «Hindistan və Bolqarıstanda camışçılıq» və «Yeni Bolqar mürəbbi camış cinsinin yaradılması» adlı əsərləri bu dövrdə yazılmışdır.

Alimin heyvandarlığın sürətli inkişafına, ekoloji baxımdan təmiz, yüksək keyfiyyətli, bioloji qiymətli məhsul istehsalına, kənd təsərrüfatı heyvanlarının genofondunun sağlamlaşdırılmasına, cinsi, məhsuldarlıq və balavermə keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, çoxaldılmasına, qorunub saxlanmasına yönəlmiş elmi araşdırmaları, işləyib hazırladığı metod və texnologiyalar buna geniş imkan verir. Lakin tarixin elə məqamları da olur ki, həmin vaxtlarda bu imkanlar da kifayət etmir, gərək sənəni də qabağa verəsən.

Ötən əsrin yetmişinci illərində, ümumən, respublikamızın heyvandarlığında heç də birmənalı qarşılınmayan tendensiya yaranmışdı. Yerli inək cinsləri bəyənilmirdi, Rusiyadan, Pribaltikadan gətirilən cinslərə üstünlük verilirdi. Bu cinslər də yerli şəraitə çətin uyğunlaşırdılar. Xəstələnmə, xüsusən də qızdırma ilə bağlı ölüm halları çoxalırdı. Məhsuldarlıq və balavermə aşağı düşürdü. Məcburi kəsim çoxalırdı. Qısırlıq həddən artıq yüksək idi.

Camışçılığa münasibət lap pis idi. Sanki yerli inək, camış cinslərinə qarşı səlib yürüşü aparılırdı. Fikir yaradılırdı ki, yerli cinslər, xüsusən də camış rentabelli deyil, məhsul istehsalı aşağıdır. Yeri gəldi-gəlmədi inəklərin yerinə ağır çəkili olduğundan camışlar kəsimə göndərilirdi. Camışa münasibət lap acınacaqlı vəziyyətə gəlib çıxmışdı. Hətta, o vaxtlar başda Azərbaycan KP MK-nin ikinci katibi Kozlov olmaqla bir qrup məmur tərəfindən Respublika Kommunist Partiyası MK-nin bürosuna camışçılığın ləğvi barədə qərar layihəsinin çıxarılması da planlaşdırılmışdı. Bu işə təkcə yanlış fikir, düşünülməmiş addım deyildi. Xalqımızın yüz illər boyu seçib yetişdirdiyi, zaman-zaman yeniləşdirdiyi, qoruyub saxladığı, var-dövlətdən, xəzinədən, ona sağlamlıq, şəfa, güc-qüvvət verən bardan-bəhərdən, bineyi-qədimdən yaradılmış heyvandarlıq, damazlıq-seleksiya ənənələrindən, heyvandarlıq mədəniyyətindən, bütövlükdə, xalqın özünün epoxal mənafeyinə,

xalqımızın özünə, sağlamlığına, tarixinə yönəlmiş bir qəsd idi. Ata-babalarımızın ən qədim dövrdən məşğul olduğu bir sahə, camışçılıq məhv edilmək təhlükəsi qarşısında idi. Bu məqamda mütəxəssislərimiz, ziyalılarımız əsl vətəndaşlıq mövqeyi tutdular, iradə və qətiyyət göstərdilər

Eyyub müəllimin öz həmfikirləri, mərhum Arif Mustafayev, Ağaxan Ağabeyli, İmran Əbilov, Surxay Tağızadə, Sadiq Murtuzayev kimi Azərbaycan heyvandarlığında camışın, camışçılığın yerini, çəkisini yaxşı bilən mütəxəssislərlə birgə bu qərəzli ideyanın gerçəkləşməsinə qarşı çıxdılar. Onlar həmin dövrdə respublikamıza rəhbərlik edən ümummilli liderimiz, mərhum prezident Heydər Əliyevə müraciət etdilər. Camışçılığın üstünlükləri haqda, insana, onun sağlamlığına camış məhsullarının misilsiz faydası barədə hərtərəfli məlumat verdilər. Müraciətdən sonra mərhum prezident Heydər Əliyev qərar layihəsinin büroda müzakirəyə çıxarılmasına belə yol vermədi. Ümumiyyətlə, bu məsələ birdəfəlik bağlandı. Haqq-ədalət öz yerini tapdı. Xalqımıza yönəlmiş böyük qəsdin qarşısı alındı.

Təcrübə ilə nəzəriyyənin vəhdəti Eyyub müəllimin elmi yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir. Alimin elə bir elmi müddəəsi, elə bir araşdırması yoxdur ki, təcrübədə təsdiqini tapmasın. Heyvandarlığın, xüsusən də camışçılığın, damazlıq heyvandarlığın inkişafında yeni cinslərin yaradılmasında, kənd təsərrüfatı heyvanlarının çoxaldılmasında, sağlamlaşdırılmasında süni mayalanmanın böyük əhəmiyyəti var. Dünyada ilk dəfə camışın süni mayalandırılmasının həyata keçirilməsinin metod və texnologiyalarının hazırlanması, tətbiqi və ən əsası nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti Eyyub Bəşirovun yaradıcılığının ən üstün, ən əhəmiyyətli cəhətlərindəndir.

Başqa bir cəhət də bundan ibarətdir ki, rus və Azərbaycan aqrar elmi məktəblərinin ən qədim, ən zəngin, ən qabaqcıl ənənələri alimimizin yaradıcılığında öz dərin əksini tapır. Həm də bu iki böyük məktəbin təsiri, əhatə dairəsi o qədər geniş, o qədər güclüdür ki, həmin irslə tanışlığın ilk anındaca yaqınlıq hiss edirsən, inanırsan ki, bu iki məktəb Eyyub Bəşirov yaradıcılığının nəhəng kökləri, qaynaqlarıdır.

Eyyub Bəşirovun elmi yaradıcılığının ilkin, həm də olduqca möhkəm təməli, bünövrəsi qeyd etdiyimiz kimi, Moskvada təhsil aldığı dövrdə, ötən əsrin əllinci illərinin əvvəllərində qoyuldu. 1951-1953-cü illərdə alimin yazmış olduğu referatlar, elmi hesabatlar, məruzələr Moskva elmi mühiti, Moskva elmi ictimaiyyəti tərəfindən təqdir olunur, rəğbətlə qarşılanırdı. Məhz həmin elmi əlyazmalar, referatlar, məruzələr, hesabatlar alimin yaradıcılığının dayaqları, dirəkləri idi. Bu dayaqların daha da möhkəmlənməsi üçün Moskva elmi mühiti münbit şərait, münbit zəmin yaradırdı. O illərdə Moskva dünya aqrar elminin ən nəhəng, ən tanınmış mərkəzlərindən idi. Burada aqrar elmin müxtəlif problemləri ilə məşğul olan, nüfuzlu elmi təşkilatlar,

elmi müəssisələr, elmi tədqiqat institutları kimi fəaliyyət göstərən Lenin adına Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyası (indi Rusiya Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyası), akademik K.A.Timiryazev adına Moskva Kənd Təsərrüfatı Akademiyası, Baytarlıq Akademiyası, Açıqlıq İnstitutu, Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutu və s. dövrün ən qabaqcıl elm ocaqları, elmi idarələrdən idilər. Təkcə elə Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı nailiyyətləri sərgisinin özü böyük bir akademiya idi. Həmin dövrdə Viktor Konstantinoviç Milovanov, Firuz Əli oğlu Məlikov, İrina İvanovna Sokolovskaya kimi bir çox nəhəng alimlər aqrar elmin problemlərinin həllinin ağırlığını öz çiyinlərinə götürmüşlər. Məhz belə alimlərin adları ilə bağlı elmi məktəblər formalaşmış, yaranmışdı. Bunların da arasında ən qabaqcılları akademiklər V.K.Milovanov və F.Ə.Məlikov elmi məktəbi idi. Bu məktəblər aqrar elmin bir çox aktual problemlərini həll etməklə onun inkişafına böyük təkan vermişdilər. Bu elmi məktəblər keçmiş İttifaqda həll etdikləri problemlərin əhəmiyyətinə, özlərinin nüfuz və əhatə dairələrinə görə fərqlənirdilər.

1947-ci ildə biologiya elmində böyük əhəmiyyətə malik elmi kəşf edildi. Akademik V.K.Milovanovun elmi rəhbərliyi ilə professor İrina İvanovna Sokolovskaya və İqor Smirnov dövşən, buğa, qoç toxumlarının dondurulması və uzun müddət saxlanması metodunu hazırladılar. Yeri gəlmişkən, deyək ki, təqribən on il sonra, 1956-1957-ci illərdə də camış (kəl) toxumunun dondurulub uzun illər saxlanması metodunu isə akademik Eyyub Bəşirov hazırladı. Belə bir metodun işlənilib hazırlanması, heyvanların daha sağlam, daha məhsuldar nəslinin alınmasına səbəb oldu.

Mühüm əhəmiyyətə malik belə tədqiqatlar Azərbaycanda da aparılırdı. Azərbaycan aqrar elmi məktəbi heç də Rusiya, Moskva elmi məktəbindən geri qalmırdı.

Azərbaycanda da elmin digər sahələri ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı, biologiya elmlərinin də inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. Respublikada çox güclü aqrar elmi məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu məktəbə akademik Firuz Məlikov rəhbərlik edirdi.

Akademik Firuz Məlikov da akademik Viktor Milovanov kimi, dünyanın ən nüfuzlu elm ocaqlarından birinin, Lenin adına ÜKTEA-nın həqiqi üzvü idi. Akademik Firuz Məlikov təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Qafqaz bölgəsi üzrə aqrar elmi məktəbinin yaradıcısı idi. O, Qafqaz üzrə heyvandarlıq sahəsində aparılan bütün elmi tədqiqat işlərinə rəhbərlik edirdi. Elə buna görə də Qafqaz aqrar elmi məktəbinin yaranması, fəaliyyət göstərməsi akademik Firuz Məlikovun adıyla bağlı idi. Akademik Eyyub Bəşirov da zamanələrinin böyük alimlərindən, akademiklər Viktor Konstantinoviç Milovanovdan və Firuz Məlikovdan dərs almışdı.

Bir alim kimi Eyyub Bəşirovun formalaşmasında, yaradıcılığının inkişafında hər iki məktəbin müstəsna əhəmiyyəti, böyük rolu olmuşdur. Alimin yaradıcılığı bu məktəblərdən rüşənlənib, bu məktəblərdən kök atıb, onlara bağlıdır. Lap dəqiq desək, Eyyub Bəşirov

bir alim kimi bu iki məktəbin yetirməsidir.

Daha iki mühüm mənbə, qaynaq üzərində də dayanmaq vacibdir. Bunlardan biri dünya təcrübəsi, dünya aqrar elmi fikri, digəri isə xalqımızın, kənd təsərrüfatı heyvanlarının saxlanılıb bəslənməsi, yetişdirilməsi, yeni cinslərin yaradılması ilə bağlı ta qədim zamanlardan bəri formalaşmış, təşəkkül tapmış, oturmuş, dərin köklərə söykənmiş, mayası halallıqdan yoğurulmuş ənənələrdir.

Eyyub Bəşirovun bir alim kimi, şəxsiyyət kimi formalaşması digər amillərlə, daha dərin köklərlə bağlıdır. Üstündə dünyaya göz açdığı torpaq, el-oba, mənsub olduğu nəsil, tərbiyəsini aldığı, halal çörəyi ilə böyüdüüyü ailə, təhsil aldığı məktəb, elm ocaqları, əhatəsinə düşdüyü elmi və ictimai mühit çox böyük rol oynamışdır. Bütün bunların hamısı dərinə işləyən, dərinə gedən köklərdir. Bu köklərə bağlılıq ucalıq, əzəmət, möhkəmlik, sarsılmazlıq, el-oba üçün bərəkət, bəhər gətirər.

Eyyub Bəşirovun elmi yaradıcılığı ötən əsrin ortalarından bu günə kimi istər ölkə, istərsə də beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən daim izlənməkdədir.

Azərbaycan, Rusiya, keçmiş İttifaqın digər respublikalarının, ayrı-ayrı xarici ölkələrin tanınmış alimləri, mütəxəssisləri hələ o dövrdə Eyyub Bəşirovla müntəzəm olaraq fikir mübadilələri aparır, onun işləyib hazırladığı süni mayalanmanın qabaqcıl metod və texnologiyalarla, apardığı müxtəlif təcrübələrlə tanış olurdular. Bu elmi araşdırmaları, elmi təcrübələri, əldə edilmiş nəticələri yüksək qiymətləndirərək öyrənir, bunların öz ölkəsində də geniş tətbiq edilməsinə çalışırdılar.

1959-cu ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Yusif Məmmədəliyev və Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Firuz Məlikov Eyyub Bəşirovun laboratoriyasına gəlmiş alimin dondurulmuş kəl. toxumunun tədqiqi (dondurulmanın metod texnologiyası) ilə tanış olmuş, alınan nəticələri isə möcüzə adlandırmışlar.

1959-cu ildə V.I.Leninin Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyasının akademik katibi N.F.Rostovtsev, 1960-cı ildə akademik V.K.Milovanov və professor İ.İ.Sokolovskaya, 1961-ci ildə akademik K.A.Timiryazev adına Moskva Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının kafedra müdiri, professor V.K.Spilov Moskvanın müxtəlif elmi-tədqiqat institutlarının, tədris ocaqlarının alimləri ilə birlikdə Eyyub Bəşirovun hazırladığı yeni orijinal metod və texnologiyalar, apardığı təcrübələri öyrənib Moskva vilayətinin təsərrüfatlarında geniş tətbiq edərək yüksək nəticələr əldə etmişlər.

Vaxtilə İ.V.Ştalin və N.S.Xruşşovun müşaviri olmuş, ÜİHİ-nun keçmiş direktoru, P.Lumumba adına universitetin təşkilatçılarından biri, həmin universitetin kənd təsərrüfatı fakültəsinin dekanı, professor İvan Matveyeviç Kuznetsov həyat yoldaşı, elmlər namizədi Vera Mixayilovna ilə birlikdə 1962-ildə bir ay ərzində Azərbaycan ETHİ-da Eyyub Bəşirovun elmi-tədqiqatları ilə dərinədən tanış olmuşlar. Eyyub müəllimin digər alimlərimizlə birgə yaratdığı ağ camış naxırı, dondurulmuş toxumdan

alınmış rekord camışları və zebu hibridlərini, onun hazırladığı yeni metod və texnologiyaları öyrənmiş, əldə edilmiş nəticələri də yüksək qiymətləndirmiş və bunların geniş miqyasda yayılıb tətbiq olunması, həmin elmi nəticələr barədə sənədli film çəkilməsini məsləhət bilməşlər.

Məhz bu ideya, bu fikir əsasında da məşhur sovet rejissoru Aleksey Plotnikov 1962-ci ildə «Cavan alimin müvəffəqiyyətləri» adlı qısametrajlı sənədli film çəkdi. Həmin film o vaxtlar keçirilmiş Beynəlxalq kinofestivalda birinci yeri tutaraq qızıl medala layiq görüldü.

Eyyub Bəşirovun elmi yaradıcılığının əsasını təşkil edən istiqamətlərdən biri də kənd təsərrüfatı heyvanlarının yeni məhsuldar cinslərinin, hər cins üzrə damazlıq təsərrüfatlarının yaradılması, naxırların, sürülərin cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, ölkəmizin təbii şəraitinə uyğun hibridlərin alınması və bunların ölkəmizin müxtəlif bölgələrinə yayılmasının təmin olunmasıdır. Dediklərimizin ən bariz nümunəsi kimi, Azərbaycanın subtropik zonasında, Lerikdə, 1976-1978-ci illərdə «Sosialist Kubası» sovxozunda Kubadan yarım vəhşi zebuların gətirilib yerli şəraitə uyğunlaşdırılması və yerli zebu və digər qaramal cinsləri ilə çarpazlaşdırılaraq hibridlərin alınması, bunların respublikamızın on altı dağ rayonlarına yayılmasını misal gətirmək olar. Bunun da əsasında yerlərdə hibridləşmə getmişdir. Bu hibridlərin keyfiyyəti barədə təkcə bir faktı qeyd etmək istərdik ki, onların erkəklərinin diri çəkisi 1500 kq-a çatırdı. Bu barədə biz aşağıda daha ətraflı bəhs edəcəyik.

Keçmiş sovet məkanında yeganə damazlıq zavodu kimi tanınan, özünəməxsus tarixə, təsərrüfat və elmi-təcrübəvi baxımdan zəngin ənənələrə malik Daşüz camışçılıq təsərrüfatı Eyyub Bəşirovun yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Fikrimizi başqa sözlərlə ifadə edib, - Daşüz damazlıq zavodu alimin yaradıcılığının xalqımıza bir töhfəsidir, - desək yanlışdır. Eyyub Bəşirovun dünyada ilk dəfə elmə gətirdiyi süni mayalanmanın yeni metod və texnologiyalarının ilkin köklü sınaqları (ilk təcrübələri) da burada aparılmışdır.

Camışçılıq elmimizin korifeyi, professor Ağaxan Ağabəylinin elmi rəhbərliyi, Eyyub müəllimin də həm müəllifiyi ilə yeni yaradılmış və 1970-ci ildə təsdiq edilmiş Azərbaycan camış cinsinin damazlıq nüvəsi də bu zavodda qoyulmuşdur.

Bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatlar, əldə olunan elmi nəticələr xalqımızın çox qiymətli, əvəzsiz milli sərvəti olan unikal genfondların, cinslərin qorunub saxlanılmasında, yenilərinin yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bu sahədə görülən işlərin kökü ötən əsrin altmışıncı illərinə gedir. 1961-ci ildə Hindistanda, Heydərabad şəhərində alimimizin təklifi ilə «Ümumhindistan heyvandarlıq sərgisi» təşkil edilir. Bu sərgidə Eyyub Bəşirov Hindistanın 12 camış, 38 zebu cinslərinin genfondunu öyrənir. Bombay südçülük koloniyasından isə «Mürreh» cinsindən olan damazlıq rekord camış kəllərini və düylərini seçir. Azərbaycana gətiriləsi bu rekord cinsli

heyvanlar ydi, son anda Moskvanın göstərişi ilə Bolqarıstana göndərilir. Həmin heyvanların əsasında da Eyyub Bəşirov bolqar alimi, professor Aleko Alikseyevlə birgə «Bolqar mürrehi» einsini yaradır. Öz yüksək məhsuldarlığı, yüksək keyfiyyətilə «Bolqar mürrehi» bu gün də dünyada seçilir.

Eyyub Bəşirov görkəmli alimlərimiz, professorlar Ağaxan Ağabəyli, Abdulla Həşimov, Surxay Quliyev, İncilab Hüseynovla birgə dünyada ilk ağ camış sürüsünü yaratmışdır.

2007-ci il iyunun 29-da Respublika Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Damazlıq Şurası tərəfindən iki yeni qoyun cinsi təsdiq edildi. Bunlardan biri Morul Dəmirovun seleksiyası əsasında yaradılmış «Mii-Qarabağ», digəri isə Nəcəf Nəcəfovun «Abşeron» cinsləridir. Hər iki cinslərin yaradılmasının elmi rəhbəri və təşkilatçısı Eyyub Bəşirov olmuşdur.

Azərbaycan kənd təsərrüfatı sistemində özünü bacarıqlı elm və təsərrüfat təşkilatçısı kimi göstərən alimin respublikada uzun müddət rəhbərlik etdiyi damazlıq-seleksiya sisteminin, süni mayalama laboratoriyalarının, stansiyalarının, mərkəzlərinin yaradılmasında, səmərəli fəaliyyət göstərilməsində müstəsna rolu olub, istər elmi, istərsə də həmin sistem üçün savadlı, səriştəli praktik kadrların yetişdirilməsi Eyyub Bəşirovun fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindəndir. 1948-ci ildə hələ tələbə ikən istehsalat təcrübəsi zamanı Ağdam rayonundakı Qarabağ Atçılıq zavodunun təşkili dövründə Qarabağ atlarının seçilməsi, qiymətləndirilməsi (bonitrə edilməsi), 1951-ci ildə Xilli rayonunun Xolqarabucaq kəndindəki Stalin adına kolxozda, 1954-cü ildə Saatlı rayonunun Sarıcalar kəndindəki «Kür-Araz» təcrübə stansiyasında, 1956-cı ildə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunda, 1957-ci ildə Daşüz camışçılıq üzrə damazlıq zavodunda, 1971-72-ci illərdə isə Neftçala rayonunun M.B.Qasımov adına camışçılıq sovxozunda süni mayalama laboratoriyaları və mərkəzlərinin ilk dəfə olaraq təşkili onun yüksək təsərrüfatçılıq bacarığından, imkanlarından xəbər verirdi.

1954-1987-ci illəri əhatə edən dövr ərzində Azərbaycanda 1 respublika, 2 vilayət, 56 rayonlararası və rayon dövlət dövlük -damazlıq stansiyaları, ayrı-ayrı təsərrüfatlarda 1500-ə yaxın süni mayalama məntəqələri təşkil edildi.

1968-1989-cu illərdə Pirsəği qəsəbəsində 1971-ci ildən fəaliyyət göstərən Respublika Süni Mayalama Stansiyasının nəzdində Respublika Elmi Biotexnoloji Mərkəzi yaradıldı. Embirion köçürmə və İmmunogenetika laboratoriyaları da bu qrupa daxil edildi.

Respublikada heyvandarlığın elmi əsaslarla inkişafının yüksəldilməsi, həmin əsasların möhkəmləndirilməsi, damazlıq sisteminin, süni mayalama stansiyalarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Eyyub müəllim bir sıra islahatlar aparır. 1971-ci ildə təşkil etdiyi, Pirsəğidə yerləşən, Dövlət Damazlıq və Süni Mayalama Stansiyasını genişləndirir. Mərdəkandakı Abşeron Dövlət Damazlıq və Süni Mayalama Stansiyasına birləşdirir. Sabirabaddakı Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq Stansiyası isə Mərdəkana köçürülür. Həmin bu stansiya 1971-ci ildən bu günə qədər Abşeron Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq Təcrübə Stansiyası kimi fəaliyyət göstərir.

Eyyub müəllim 1989-1993-cü illərdə Abşeron Dövlət Damazlıq və Süni Mayalama Stansiyasının nəzdində Moskva Mərkəzi Elmi-Tədqiqat Yemlərin Texnologiyası və Kənd Təsərrüfatı Heyvanlarının Yemləndirilməsi İnstitutunun Azərbaycan filialını təşkil etdi və onun rəhbəri oldu. Bu gün də həmin filiala ictimai əsaslarla rəhbərliyi davam etdirir.

Eyyub müəllim müxtəlif dövrlərdə Hindistanda, Əlcəzairdə, Çilidə və Əfqanıstanda olarkən bu ölkələrin kənd təsərrüfatı sahəsinin, damazlıq-döllük sisteminin təşkilində, inkişaf etdirilməsində və möhkəmləndirilməsində, milli kadrların hazırlanmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Elə buna görə də həmin dövlətlərin başçıları alimimizin şəxsən özünə və sovet dövlətinin lideri Leonid Brejnevə dərin minnətdarlığını bildirirdilər.

İstər Çilinin o vaxtkı prezidenti Salvador Alyendenin, istərsə də Əlcəzair prezidenti Huari Bumedyanın minnətdarlıq məktublarının arxasında Azərbaycan aliminin gərgin əməyi, bu ölkələrin kənd təsərrüfatı sisteminin dirçəlməsinə, möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş elmi tədqiqatları, yazdığı elmi əsəri, həyata keçirdiyi əməli tədbirləri dayanırdı.

Söhbətimizin bu məqamında bir tarixi epizodu xatırlatmaq yerinə düşərdi.

1971-ci ildə Sov.İKP Mərkəzinin katibi A.P. Kirilenko Çiliyə gedəcək iki nəfər mütəxəssisin, alimin, Smirnovun və bir də bu sətirlərin müəllifinin sənədlərini Baş katib Leonid İliç Brejnevə təqdim edir. O, - Azərbaycan elminin nəzəriyyəsi də var, təcrübəsi də, - deyib, Azərbaycan heyvandarlıq elmi məktəbinə üstünlük verir.

Məlumdur ki, Çilidə heyvandarlıq sahəsinin inkişafına böyük önəm verilir. Çünki ölkə əhalisinin heyvandarlığa, xüsusən də ətə, ət məhsullarına tələbatı olduqca böyükdür. Milli Birlik hökuməti dövründə, ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində sovet hökuməti tərəfindən bir ekspert-alim, mütəxəssis kimi Çiliyə ezam olunan Eyyub Bəşirov bu ölkənin iqlim şəraitini, otların, çöl-çəmən, meşə, ot örtüklərini, su mənbələrini, yağan yağıntının miqdarını, heyvandarlığın ayrı-ayrı bölgələrdə inkişaf perspektivlərini, maddi-texniki bazasını, sahənin inkişafına lazım gələn bütün amilləri araşdırıb öyrənir, tədqiq edir. Aparılan tədqiqatların nəticəsi kimi «Çilinin heyvandarlığı» adlı fundamental əsər ortaya qoyuldu.

Əsərdə ölkə heyvandarlığının vəziyyəti, sahə ilə bağlı bütün amillər qarşıya çıxan problemlərin dərin analizi verilir və bu problemlərin həlli yolları araşdırılır, tapılıb göstərilir. Bütün bunlar da aparılan müşahidələrə, hesablamalara, əldə edilən dəqiq faktlara, rəqəmlərə, onların da əsasında tərtib olunmuş cədvəllərə söykənirdi. Bütün faktların, rəqəmlərin, cədvəllərin köməyi ilə o dövrdə Çilinin heyvandarlığının aydın ümumi mənzərəsi yaradılır, geniş təhlili verilir. Bu əsər ötən yüzillikdə Çilinin heyvandarlığına həsr olunmuş ən sanballı əsərlərdən, elmi tədqiqat işlərindən biri, dünya aqrar elmi tarixinə layiqli bir töhfə idi. Bundan başqa, Eyyub Bəşirov o dövrdə Çilidə dövlət damazlıq sisteminin, damazlıq seleksiya işlərinin, damazlıq, süni mayalama stansiyalarının, məntəqələrinin təşkilinə və yenidən qurulmasına, fəaliyyətlərinin yönəldilməsinə yaxından köməklik göstərmiş, elmi-nəzəri məsələlərin reallaşdırılmasında, alınmış elmi nəticələrin təcrübədə gerçəkləşdirilməsində fəal iştirak etmişdir.

Eyyub Bəşirov Çilidə elmi ezamiyyətdə olarkən bu ölkədə damazlıq heyvandarlığının inkişafı, progressiv metod və texnologiyaların tətbiqi, qadr hazırlığı kimi bir çox elmi problemlərin həllini nəzərdə tutan 10 illik plan-proqram işləyib hazırlamışdır. Bu plan-proqram dərin elmi əsaslara söykənirdi. Həmin proqramın yerinə yetirilməsi isə Çilinin heyvandarlığının inkişafının təkanverici qüvvəsi, təminatı demək idi.

Prezident Salvador Alyendenin aşağıdakı sözləri isə azərbaycanlı alimin əməyinə verilən ən yüksək qiymətdir:

- «Mister Eyyub Bəşirovun 45 gündə gördüyü iş Çilinin birinci dərəcəli elmi-tədqiqat institutlarının altı ayda gördüyü işlərə bərabərdir».

Bu sözlər, həm də, bütövlükdə dünya aqrar elmin inkişafı naminə göstərilən xidmətin qarşılığıdır.

Eyyub müəllim 1946-1966 və 1968-1970-ci illərdə Əlcəzairdə gördüyü işlər, apardığı elmi tədqiqatlar bu ölkənin kənd təsərrüfatının, heyvandarlığının inkişafında mühüm rol oynadı. Ölkədə damazlıq heyvandarlıq sistemi quruldu. Süni mayalama stansiyaları təşkil edildi. Süni mayalamanın geniş tətbiqi vasitəsilə məhsuldarlıq artırıldı. Mütəsir texnologiyalardan istifadə olunması, süni mayalamanın aparılması qısırlığı aradan qaldırdı. Həyata keçirilən tədbirlər hər 100 ana qoyundan 111, inəklərdən isə 100-102 bala almağa imkan verdi. O dövrdə bu rəqəmlər qoyunlar üzrə Şimali Afrika ölkələrində görünməmiş rekord bir göstərici idi. İnəklərdən alınan balaların sayı isə dünya rekordu idi. Həm də həmin bölgədə, həmin ölkələr arasında ilk dəfə olaraq Əlcəzairdə damazlıq -seleksiya, damazlıq-döllük, süni mayalama stansiyalarında, məntəqələrində çalışacaq, altı aylıq kurslarda 200 nəfərlik mütəxəssislər korpusu yaradıldı.

1966-cı ilin yayında Fransanın Kənd Təsərrüfatı nazirinin, baytarlıq xidməti generalının Əlcəzairə gəlməsi, Eyyub Bəşirovla görüşməsi, onun bu ölkədə apardığı təcrübələr və əldə etdiyi elmi -təcrübəvi nailiyyətlərlə tanışlığı və ondan aldığı məsləhətlər nəticəsində, sonralar Fransada yeni bir texnologiya-fransız süni mayalama texnologiyası yaradıldı. Hazırda ən mütərəqqi, ən progressiv texnologiya kimi bundan dünyanın bütün qabaqcıl ölkələrində istifadə edilir.

Ötən əsrin səksəninci illərində Əfqanıstanda gedən dərin, mürəkkəb tarixi proseslərin ən qızğın çağında Eyyub Bəşirov bu ölkədə işləməli olur. Kənd Təsərrüfatı nazirinin müşaviri vəzifəsində çalışan alim bu ölkənin aqrar sektorunun dirçəlməsinə, məhsul istehsalının artırılmasına, sahənin elmi əsaslarının yaradılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail oldu.

Həmin dövrdə Əfqanıstanda bir-birinə qənim kəsilən hər iki tərəf - Şürəvilər və «düşmənlər» Eyyub müəllimin qarşısında əyildilər. Silah qarşısında əyilməyənləri onun nüfuzu əyirdi. «Düşmənlər» deyirdilər ki, sən bizə, bizim ölkəyə müharibənin odunu, alovunu yarım həyat gətirmisən, viran qalmış torpaqlarımızı dirildirsən.

Kuba zebusunun Azərbaycanın subtropik zonasında yerli şəraitə uyğunlaşdırılması, hibridləşdirilməsi, yeni nəslin alınması iki ölkə arasında birgə əməkdaşlığın, qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasının bariz nümunəsidir. Söhbətimizin əvvəlində bu barədə danışmışıq. İstərdik ki, heyvandarlıq tariximizin inkişafında mühüm hadisə, böyük əhəmiyyətə malik heyvandarlıq təcrübəsindən geniş bəhs edək.

Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri ilə iqtisadi, siyasi əlaqələri yeni, daha geniş mərhələyə daxil olub. Bu baxımdan Kuba Respublikası ilə, xüsusən də aqrar sahədəki əlaqələr böyük maraq doğurur. Bu - əlaqələrin bünövrəsi hələ ötən əsrin yetmişinci illərində, mərhum prezident Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə qoyulmuşdur 1976-cı ildə Kubadan ölkəmizə 121 baş yarım vəhşi zebu gətirildi. Bu heyvanlar Lerikdə yerli şəraitə uyğunlaşdırılmalı, yerli iribuynuzlu heyvanlarla hibridləşdirilməli və respublikanın rayonlarında yayılmalı idi. Bu çətin, məsuliyyətli işin elmi rəhbərliyi Eyyub Bəşirova tapşırılır. Təkcə iki ölkə arasında iqlim şəraitini nəzərə alsaq, bu işin nə qədər problemli, çətin olduğu aydın görünür. Belə ki, oktyabr ayından aprel ayı bitənədək Lerikdə havanın temperaturu -13-ə qədər aşağı enir. Bu dövrdə isə Kubada havalar çox isti keçir.

Çoxsaylı belə problemlərə baxmayaraq, heyvanların gətirilməsindən 15 ay sonra 108 zebudan 78 bala alındı. Zebu buğalarının çəkisi 1000-1500 kq-a çatdırıldı. Hər zebudan gündə, yağlılığı 5 faiz olmaqla, 10 kq süd sağılırdı.

Geniş miqyaslı hibridləşmə aparılması məqsədilə Kuba zebularının buğaları respublikanın 16 dağlıq rayonuna yayıldı. Aparılan tədqiqatlar bir daha sübut etdi ki, respublikada ət və süd məhsulları istehsalının sürətlə artırılmasında zebu cinsi ilə hibridləşmənin aparılması böyük əhəmiyyətə, təkanverici rola malikdir.

1978-ci ilin aprelin 26-30 ərzində Lerikdə aparılan işlərlə tanışlıq məqsədilə ora gələn Kuba diplomatı, o dövrdə, Kubanın SSRİ-dəki səfiri Antonio Korsedo gördüklərinə inanmır. Məəttəl qalır, deyir ki, axı, necə ola bilər ki, bütün günü Kubada çöllərdə gəzən bu yarım vəhşi zebular tövlə-otlaq şəraitində bəslənir, insanla mehriban davranır, qaçmır, sağılır, qaşovlanır, yemlənir, süni mayalandırılır və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın yüksək dağlıq subtropik iqlim şəraitində, Lerikdə Kubadan gətirilmiş zebularla yerli cinsin cütləşdirilib hibrid alınması da hörmətli alimimizin adı ilə bağlıdır.

Bütün bunlar Eyyub Bəşirov yaradıcılığının, bütövlükdə, Azərbaycan aqrar elminin dünya aqrar elminə verdiyi töhfələrdir. Dünya aqrar elminin inkişafına xidmət edən elmi qənaətlərin, elmi araşdırmaların, tədqiqatların uğurlu nəticələri, onu möhkəmləndirən elmi zəminlər, elmi əsaslardır. İstər Azərbaycanın, istərsə də hər hansı xarici ölkənin kənd təsərrüfatı ilə bağlı olsun, Eyyub Bəşirovun apardığı elmi-tədqiqat işlərinin məqsədi, yönümü birdir - insanların sağlamlığı, rifahı, fira-

vanlığı, məhsul bolluğunun yaradılması, iqtisadiyyatın, aqrar sahənin inkişafının gücləndirilməsi, ekologiyanın təmizliyi olmuşdur. Alimin elmi irsinin mahiyyəti, əhəmiyyəti bundadır.

Tabii ki, Eyyub Bəşirovun, elmi yaradıcılığı bütövlükdə Azərbaycanla, onun kənd təsərrüfatı, heyvandarlığı ilə bağlıdır. Bu yaradıcılıq Azərbaycan aqrar elminin mühüm tərkib hissəsidir.

Azərbaycan heyvandarlıq elminin elə bir sahəsi yoxdur ki, bu, alimin apardığı tədqiqatların obyektı olmasın, camışçılıqdan başqa, maldarlıq, dəvəçilik, atçılıq, qoyunçuluq, quşçuluq, arıçılıq, baliqçılıq, ipəkçilik kimi sahələrin inkişaf perspektivləri Eyyub Bəşirov tərəfindən müntəzəm tədqiq edilib öyrənilməsin. Hətta bu sahələrin kompleks halında, əlaqəli inkişaf etdirilməsi problemi də araşdırılıb. Məsələn, Abşeronda maldarlığın, camışçılığın, baliqçılığın, quşçuluğun, arıçılığın kompleksli, əlaqəli inkişafına nail olmağın yollarını aydın göstərən elmi tədqiqat işi, dövlət əhəmiyyətli lahiyəsi bu baxımdan böyük önəm daşıyır. Bu əsərdə iqlim şəraitinin heyvandarlıqdakı rolu, yem bazasının möhkəmləndirilməsi, yem kimi yoncanın, arpa-dən senajının rasiondakı yeri, bataqlıqların, onların bitki örtüyünün camışçılıqdakı əhəmiyyəti və yeri geniş, əhatəli, həm də bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilmişdir.

Eyyub Bəşirovun elmi yaradıcılığında heyvandarlığın ümumi inkişafı, bunun elmi əsasları, onunla birbaşa bağlı olan amillər yerli iqlim şəraiti, çöl-çəmən bitkilərinin və bunların ilin fəsillərindən asılı olaraq necə inkişaf etmələri, yem bazasının yaradılması, heyvanların səmərəli yemləndirilməsi üsulları, arpa-dən, qarğıdalı, yonca, qarışıq senajın hazırlanması, otlaqların, yem bazasının vəziyyəti və digər vacib şərtlərlə sıx əlaqədə, eləcə də bunların bir-birinə qarşılıqlı təsiri ilə vəhdətdə götürülür, tədqiq edilir.

«Muğan bölgəsində yay düşərgə şəraitində yeniləndirilib saxlanılmasının camışlara təsiri», «Azərbaycan şəraitində kənd təsərrüfatı heyvanlarının balavermə, balaların yaşama qabiliyyətinin yüksəldilməsi yolları», «Azərbaycanın ekstremal iqlim şəraitində camışların sağlamlığına, tənastil fəaliyyətinə, cinsi və məhsuldarlıq keyfiyyətinə təsir edən amillər», «Azərbaycanın dağlıq şəraitində, yaylaqda qoyunların süni mayalandırılmasının metod və texnologiyalarının sistemləşdirilməsi» və s. kimi əsərlərdə dediyimiz məsələlər dərinlən araşdırılır, öyrənilir.

Heyvandarlıqda süni mayalamanın əhəmiyyəti, rolu böyükdür. Heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasında, yeni nəslin alınmasında, sürülərin, naxırların sağlamlaşdırılmasında, məhsuldarlığın yüksəldilməsində və s.-də süni mayalama əvəzsizdir. Süni mayalamanın elmə gətirilməsi tarixi də qədimdir. Lazaro Spalansani, İlya İvanov, akademik V.K. Milovanov, professor İ.İ.Sokolovskaya, professor Ağaxan Ağabəyli, akademik Eyyub Bəşirov kimi bir çox alimlər süni mayalama sahəsində çox dərin, sanballı tədqiqatlar, araşdırmalar aparmışlar.

Azərbaycanda hələ ötən əsrin 30-cu illərində, professor Ağaxan Ağabəyli və Müseyib

Mədətov bu sahədə ilk sınaqlar aparmış, təcrübələr həyata keçirmişlər. Lakin dünya aqrar elm tarixində ilk dəfə olaraq, elmi əsasda kənd təsərrüfatı heyvanlarının, ilk növbədə camışların, süni mayalandırılmasının mütərəqqi, orijinal metod və texnologiyalarını işləyib hazırlayan, bunları sistemləşdirən və heyvandarlıq təcrübəsində uğurla həyata keçirən akademik Eyyub Bəşirov olmuşdur.

Tərədicilərin çoxalma üzvünün cərrahi yolla 30-450 bucaq altında öz təbii yerindən yana dəyişdirilərək toxum alınmasına hazırlanması və süni mayalamada istifadə edilməsinin, camışların süni mayalanmasının, alınan toxumların durulduqlarla durulduqları, dondurularaq uzun müddət saxlanması, dondurulmuş toxumların uzaq məsafəyə müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə nəql edilməsi, dağlıq şəraitdə, yaylaqda heyvanların süni mayalandırılması, dağlıq şəraitdə alınan toxumların uzun müddət saxlanması metod və texnologiyalarını sistemli şəkildə öyrənən, təcrübədə tətbiq edən, sistemləşdirən və bu sistemin elmi əsaslarını yaradan, bunları ilk dəfə aqrar elmə gətirən hörmətli alimimiz olmuşdur.

Bütün bunlara nail olmaq üçünə gerek heyvanların təbii, fizioloji, bioloji, hətta, tədqiqat altında olan tərədicilərin və mayalandırılan inəklərin fərdi xüsusiyyətlərini, onlara təsir edən, qıcıqlandıran, heyvanların şərti və şərtsiz reflekslərini, sinir sistemini, ümumiyyətlə, baş-beyin sisteminin fəaliyyətini dərinləndirən biləsən. Eyni zamanda, dərin müşahidələr aparasan, heyvanın ifrazat, necə deyirlər, sidik ifrazatı qrafikindən tutmuş ta ayrı-ayrı bitki və otlarla qidalanmaya meyilliliklərinə qədər bütün nə varsa, hamısını gerek müşahidə altına alasan.

Bu baxımdan Eyyub Bəşirovun 2009-cu ildə çap olunmuş «Azərbaycan camışının törəyib çoxalmasının fiziologiyası» (rus dilində) kitabında verilmiş, müəllifin ilkin yaradıcılığının məhsulu olan, 1951-1953-cü illərdə yazılmış «Tərədici kəllərin və camışların cinsi refleksləri və yemləndirilməsi üzrə təcrübələr», «Yemləmə şəraitinin heyvanların şərtsiz reflekslərinə təsiri» əsərləri böyük maraq doğurur. Adı çəkilən birinci əsərdə Muğan zonasının otlaqları, meteoroloji şəraiti, bu şəraitin bitkilərə, heyvanlara təsiri öyrənilir. Dörd il ərzində aparılan müşahidələr nəticəsində meteoroloji şəraitin bitkilərə təsiri haqda çox geniş məlumatlar toplanır. 1952-ci ildə bu təsirin müsbət effektini özündə əks etdirən informasiyalar, rəqəmlər, cədvəllər göstərilir. Həmin ildə otlaqların yem kütləsinin təyini, ayrı-ayrı bitkilərin heyvanlar tərəfindən necə yeyilməsi, otlaqların keyfiyyəti tədqiq edilir. Otlığın yem kütləsinin xarakteristikasının tam öyrənilməsi məqsədi ilə ayrılıqda hər bitkiyə məxsus vegetasiya dövrü, 168 bitkinin botanikası, hündürlüyü, yaşıl kütləsinin çəkisi, quru qalıqı kimi və s. göstəriciləri araşdırılır, dəqiq müəyyən edilir. Piş-pişi, sarıqıyıq, keyikotu, dişli yonca, şora çayır kimi yüzlərlə bitkilərin təsnifatı aparılır.

Heyvanların, o cümlədən camışların, çoxalmasının mövsümliliyi, analıq, etənə yemə, həvəyə gəlmə və s. refleksləri müfəssəl öyrənilir. Reflekslərdən söz düşmüşkən, onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, aqrar elm tarixində ilk dəfə olaraq Pavlov təlimini camışlar üzərində öyrənməklə Eyyub Bəşirov camışların baş -beyin fəaliyyətini və sinir sisteminin

özünəməxsusluğu, bu özünəməxsusluğun onların çoxalmasına təsiri və b. cəhətlərə aid çox maraqlı elmi nəticələr əldə etmişdir.

Eyyub Bəşirov elmi yaradıcılığının ana xəttini, özəyini camışçılıq təşkil edir. Bu da təsadüf deyil. Yuxarıda alimin doğulub böyüdüüyü bölgədə camışa, camışçılığa münasibətdən, bu sahə ilə bağlı yerli şəraitdən, camışçılığa verilən önəmdən, qiymətdən, camışın əhalinin həyatındakı yeri barədə danışdıq. Təbii ki, camışçılığın Eyyub Bəşirov yaradıcılığında əsas yer tutmasının səbəbi, kökü də elə buradan gəlir. Alimin əsərlərində camış bütün aspektlərdən araşdırılır, el dilində desək, dərisindən tutmuş, gerisinədək öyrənilir, tədqiq edilir. Camışın əhəmiyyəti, digər heyvanlardan üstünlüyü, məhsuldarlığının çoxluğu və s. xüsusiyyətləri dəlil-sübutlarla, faktlar və rəqəmlərlə göstərilir.

Aparılmış tədqiqatlar sübut etmişdir ki, camış orqanizmi radiasiyaya uğramır və zərərli bakteriyalara dözümlüdür. Öz ekologiyasında heç bir xəstəliyə tutulmur. Bu səbəbdən də digər kənd təsərrüfatı heyvanlarından fərqli olaraq camış əti, süd məhsulları ekoloji, bioloji baxımdan daha təmizdir, daha keyfiyyətlidir. Camışın saxlanması iqtisadi cəhətdən daha sərfəlidir. Az səhmət tələb edir. Bir o qədər də yem ehtiyatı toplamaq lazım gəlmir. Camışa qamış, bir də bataqlıq bitkiləri, kol-kos bəs edir. Südə gəldikdə isə yağlılıq baxımdan camış südünə inək südündən iki-üç dəfə üstündür. Camışın südü və qanı ağıqlılıq, azqanlılıq kimi bəlalardan qurtarmağa imkan verir. Daim camış südünü, ağıqlılığı, əti ilə qidalanan insanlar xərcəng və vərəm xəstəliyinə tutulmur. Məhsuldarlıq baxımından da camış üstündür. Əgər sutka ərzində inəkdən 4-5 litr süd almaq mümkündürsə, camışda bu rəqəm 10 litrə çatır. Rekord camışlarda isə həmin rəqəm 20-30 litr təşkil edir. Camış südünün yağlılığı 8-12 faizdir.

Eyyub Bəşirov öz tədqiqatları, elmi araşdırmaları, elmi dəlilləri ilə camışın əvəzolunmaz sərvət, varlıq olduğunu sübut edir. Vaxt, zaman da alimin qənaətinin doğru olduğunu bir daha təsdiq etdi. İndi FAO kimi beynəlxalq təşkilatlar, yüksək səviyyəli elmi dairələr camışçılığın dünyada inkişafına, camış məhsulları istehsalının artırılmasına böyük önəm verir.

Heyvandarlıq tarixi ilə məşğul olan tarixçilərimiz sübut edir ki, Azərbaycan dünyada camışın ilk əhliləşdirilməsi ocaqlarından biridir. Bunun da tarixi eramızdan əvvəl 5-7-ci minilliyə təsadüf edir. Tarixçilər bir də onu qeyd edirlər ki, Avropaya camış elə Azərbaycandan aparılıb. Bu da ilk növbədə onun keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı olub. Bunu bolqar alimi, professor Aleko Aliksiyevin dediyi - "Azərbaycan camışı 24 karatlı briliyandır, yüksək əyarlı qızıldır" - sözlər də təsdiq edir.

Heç təsadüf deyil ki, keçmiş İttifaqda saxlanılan camışın 85 faizi Azərbaycanda idi. Qonşu respublikalarda saxlanılan 15 faiz isə mənşəcə Azərbaycan camışına bağlıydı. Həmin respublikalarda camışçılıqla məşğul olanlar isə yerli azərbaycanlılar idi.

Bu rəqəmlərin arxasında çoxəsrlik heyvandarlıq ənənələri, böyük təcrübə və bu heyvana bərəkət mənbəyi kimi bəslənən sevgi, hörmət dayanırdı. Bir də bunlardan qaynaqlanan, Firuz Məlikov, Ağaxan Ağabəyli, Eyyub Bəşirov kimi onlarla elm xadimlərinin öz

əsərləri ilə zənginləşdirdiyi aqrar elmi idi. Eyyub Bəşirov öz müəllimi, professor Ağaxan Ağabəyli ilə birlikdə yaratdığı «Azərbaycan» camış cinsi həm Azərbaycan aqrar elminin, həm də Azərbaycan camışçılıq məktəbinin yetirdiyi ən nadir incilərdəndir.

Azərbaycan camışçılıq məktəbini yaradanlar, onu dünyada tanıdanlar isə akademik Firuz Məlikov, professor Ağaxan Ağabəyli və akademik Eyyub Bəşirov olub. Bu da bir həqiqət, məntiqi nəticə, həm də böyük bir fədakarlıqdır ki, Eyyub Bəşirov öz həyatını, elmi yaradıcılığını, özünün də dediyi kimi, «Azərbaycanın qara mirvarisi» olan camışa, Azərbaycan camışçılıq elminə, aqrar elminə həsr etmişdir.

Alimin irsiylə, arxivindəki əlyazmalarla tanış olduqca, təbii olaraq ilk andaca bir sualı öz-öztünə verməli olursan:

- Bütün bunları yazmağa necə vaxt tapıb?! Axı, vaxt, zaman dediyimiz məhdud bir çərçivədir! Onun arxivində rəflərdə, dolablarda, qalaq-qalaq əlyazmalar, sənədlər, materiallar var ki, qatları belə açılmayıb. Hamısı da aqrar elmimizin toxunulmamış, öyrənilməmiş, öz tədqiqini gözləyən səhifələrdir.

Təbii ki, bir məqalədə, bir yazıda bütün bunlardan, bütövlükdə, alimimizin elmi yaradıcılığından, elmi irsindən ətraflı bəhs etmək mümkün deyil. Bu, geniş elmi tədqiqat işinin, araşdırmanın aparılması daxilindədir. Çox təəssüf ki, belə bir zəngin elmi irs tədqiqatçıların diqqətindən kənardadır. Halbuki, bu irs təkcə Azərbaycanın deyil, ümumən dünya aqrar elminə verilmiş bir töhfədir. Yeri gəlmişkən, Eyyub müəllimin nəşr edilmiş əsərləri ilə tanış olmuş bir dostumuzun obrazlı ifadəsi ilə desək, bu əsərlərin hər sətiri altında bir klo qızıl yatır. Qızıl onun araşdırmalarının nəticələrindədir. Zebunun çəkisinin 1500 kq-a çatdırılmasında, camışlardan alınan südün yağlılığının 8-12 faiz olmasında, rekord camışlardan gündə 25-30 litr süd sağılmasındadır. Süni mayalamanın geniş tədqiqi ilə məhsuldarlığın dəfələrlə artmasındadır.

Eyyub müəllimin əsərlərinin dili olduqca aydın, sadə, səlis, oxunaqlı, tez anlaşılan, qavranılandır. Odur ki, bir tədqiqat obyektini kimi, bu elmi irs çox cəlbədicidir, diqqətəlayiq, olduqca maraqlıdır. İnanırıq ki, lap yaxın zamanlarda alimin elmi irsi sistemli şəkildə tədqiq ediləcək, öyrəniləcək. Gəlin bu məsələni zamanın, bir də tədqiqatçıların öhdəsinə, insafına buraxaq.

O ki, qaldı hörmətli akademikmizə, Eyyub müəllim bu gün də əvvəlki coşqu ilə işləyir. Çalışır ki, bütün əlyazmalarını, elmi əsərlərini çap elətdirib oxuculara çatdırsın. «Azərbaycanda biologiya elminin və heyvandarlığın inkişaf tarixindən» adlı kitabı da bu qəbildəndir. Kitab böyük bir dövrün və bu dövrdəki mövcud cəmiyyətin təsərrüfat fəaliyyətinin əsas sahələrindən birinin, iqtisadiyyatın önəmli istiqamətlərindən olan ictimai heyvandarlığın, eləcə də biologiya və heyvandarlıq elmlərinin inkişafının ümumi mənzərəsini yaradır, bunların üzərinə işıq salır.

Kitabda 49 elmi məruzə, 57 arayış toplanıb. Bunların vasitəsilə də heyvandarlığın elmi və təsərrüfat bazalarının ümumi vəziyyəti, heyvandarlığa münasibət, ona verilən

Önem, bu sahəyə cavabdeh olan elmi, təsərrüfat, dövlət qurumlarının fəaliyyəti, aqrar sahənin inkişafına yönəlmiş elmi tədqiqat işləri, bunların təcrübədə təsdiqi, rayonlardakı heyvandarlıq təsərrüfatlarının, damazlıq-seleksiya, süni mayalama stansiyalarının və s. işlərinin istiqamətləndirilməsi, fərdi təsərrüfatlara münasibət kimi çoxsaylı məsələlərə, eləcə də bütövlükdə biologiya və heyvandarlıq elmlərinin ümumi inkişaf səviyyəsini işıqlandırır. Mövcud problemlər, ortada olan çətinliklər, həlli vacib məsələlər, bütün bunların həlli yolları göstərilir, lazımi məqamda təkliflər də irəli sürülür. Təsərrüfatların, hətta sahəyə məsul dövlət qurumlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, daha düzgün istiqamətləndirilməsi, mövcud nöqsanların, problemlərin tezliklə aradan qaldırılması məqsədi ilə nazirlik, komitə, birliklər səviyyəsində direktiv sənədlər hazırlanır, tədbirlər görülür. Belə sənədlərdə də təbii ki, heyvandarlıq tariximizin müəyyən məqamları, anları, detalları öz əksini tapmaqla, sahənin o dövrdəki ümumi mənzərəsini tamamlayır ki, bunlar da oxuculara təqdim olunur.

Kitabda haqqında bəhs olunan problemlər, aqrar elmi düşündürən, aparılan elmi tədqiqatlar, araşdırmalar, bunlardan alınan elmi-nəzəri, təcrübəvi nəticələr, təsərrüfatların qarşısına çıxan problemlər hansılardır? Aparılan işlərin gedişi, əldə edilən nəticələrin tətbiqi hansı səviyyədə olub? Təsərrüfatları geri salan hansı amillər, çətinliklər, problemlərdir? Bu problemlərin həlli yolları tapılırmı?

Kitabın birinci hissəsində toplanmış materiallarda bu və ya digər çoxsaylı sualların, problem məsələlərin üzərində dayanılır. Həmin məsələlərin məruzələrdə öz əksini necə tapmasından danışmadan öncə bir cəhət, bir xüsusiyyət üzərində dayanmaq istərdik.

Əvvəla, onu deyək ki, kitabda toplanmış elmi məruzələr, arayışlar onilliklər ərzində aparılan araşdırmaların, tədqiqatların nəticələri, məhsuludur. Bu onilliklər isə həm də nəsilərin, münasibətlərin dəyişməsi, elmi problemlərə, təsərrüfat problemlərinə, kənd təsərrüfatı sistemində idarəetməyə baxışların müxtəlifliyi də demək idi. Məsələn, bizcə, 1950-ci illərlə 1970-ci illər arasında bu baxımdan fərqlər mövcud idi. Təbii ki, bu fərqlər quruluşun özündən, həmin quruluşun da idarə etdiyi cəmiyyətin, bütövlükdə sistemin özündən gəlirdi. Həmin fərqlər də ümumilikdə ictimai heyvandarlığın inkişafına təsir edən amillər idi.

Əgər əllinci illərdə böyük ruh yüksəkliyi, ölkə həyatının bütün sahələrində, elmdə, texnikada böyük inkişaf var idisə, 1980-ci illərdə bu coşqu, bu ruh yüksəkliyi artıq öləzimişdi, sezilmirdi. 1950-1960-1970-ci illərdə qabarmış dənizin suları 80-ci illərdə artıq çəkilməmişdi. Təbii ki, heyvandarlıq sahəsi də bu proseslərdən kənarında deyildi. Kitabda da bu tendensiya aydın görünür.

Kitabdakı «Mal-qaranın məhsuldarlığının artırılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yolları», «Azərbaycanda camışların doğub-törəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması yolları», «Yemləmə və bəsləmə şəraitinin heyvanların doğub-törəmə (çoxalma) fəaliyyətinə təsiri», «Kənd təsərrüfatı heyvanlarının törədicilərinin tənəsül fəaliyyətinə və verdikləri toxumun kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir edən amillər», «Qaramal və ca-

mışların məhsuldarlığının yüksəldilməsi və sayının artırılması tədbirləri», «Ekstremal iqlim şəraitində mal-qaranın məhsuldarlığının artırılmasında əsas şərtlər», «Süni mayalamanın camışçılıqda tətbiqinin elmi əsasları», «Camışların çoxalmasının biologiyası və süni mayalandırılmasının metod və texnologiyalarının işlənilib hazırlanması», «Azərbaycanın heyvandarlığında süni mayalamanın geniş tətbiqi ən vacib dövlət tədbirləridir», «Azərbaycanda ətlük maldarlığın inkişaf etdirilməsi tədbirləri», «Respublikanın təsərrüfatlarında, damazlıq işlərinin vəziyyəti haqqında», «Azərbaycanda seleksiya damazlıq işlərində intensiv texnologiyaların tətbiqi», «Azərbaycanda camışçılığın inkişafı və onun müalicəvi-dietik qida məhsullarının istehsalının əhəmiyyəti», «Azərbaycanda damazlıq camışçılığın elmi əsasda inkişaf tarixindən» kimi onlarla məruzələrdə heyvandarlıqda süni mayalama kimi mütərəqqi, qabaqcıl metod və texnologiyaların geniş tətbiqi, damazlıq heyvandarlığın inkişaf problemləri, məhsul istehsalının artırılması, heyvanların çoxalma biologiyasının öyrənilməsi, yemləmə, bəsləmə kimi bir çox şəraitlərin çoxalmaya təsiri kimi problemlərin elmi həlli və təcrübədə tətbiqi, istehsalatda həyata keçirilməsi yolları da göstərilir.

Məsələn, «Azərbaycanda camışların törəmə qabiliyyətinin yaxşılaşması» elmi məruzəsi 1951-1953-cü illərdə Xilli rayonunun (indiki Neftçala) Xolqarabucaq kəndinin İ. V. Stalin adına kolxozunda aparılan təcrübələr zamanı camışların cinsi fəaliyyətinə, hövrə gəlmə, döllənmə qabiliyyətinə, yemləmə, iqlim, saxlama-bəsləmə şəraitlərinin təsiri, kəllərin tənəsül refleksləri, yemləmə tiplərinin törədici buğaların və kəllərin qeyri-şərti reflekslərinə, toxumlarının kəmiyyət və keyfiyyətinə, yemləmənin camışlara təsiri və onlardan alınan balaların yaşama qabiliyyətinə təsirinin öyrənilməsindən bəhs edir. Aparılan təcrübələr zamanı müəyyən edilir ki, camışların həvəse gəlməsi, döllənməsi əsasən otlaq və meteoroloji şəraitdən asılıdır. Camışların törəmə qabiliyyətini yaxşılaşdırmağın, qısırlığı aradan qaldırmağın yolu yüksək keyfiyyətli, tərkibində çoxlu karotin olan yemlərlə yemləyib əlverişli meteoroloji şəraitdə bəslənməkdir. Məhz belə şəraitdə bəslənilən camışlar doğduqdan 16-22 gündən sonra hövrə gəlib cütləşirlər. Bu isə çoxalmaya, nəticədə məhsuldarlığın artmasına birbaşa təsir edən əsas amildir. Belə elmi nəticələrə gəlinməsi, heyvandarlığın inkişafına aparıcı elmi qənaətlər bütün məruzələrə xasdır. Məruzələr müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif auditoriyalarda oxunurdu.

Elmi mahiyyətinə, respublika heyvandarlığının o dövrdəki inkişaf potensialına, bu potensialın düzgün istiqamətləndirilməsinə, istifadə edilməsinə ayrılıqda götürdükdə bəlgələrdə, bütövlükdə isə respublika üzrə sahənin inkişaf səviyyəsinə, mövcud imkanlara, yerli şəraitə qiymət verilməsi, araşdırılması baxımından kitabın ikinci hissəsində toplanmış arayışlar və təkliflər mühüm əhəmiyyətə malikdir.

«Azərbaycanda heyvandarlıq məhsulları istehsalının yüksəldilməsində süni mayalamanın əhəmiyyəti barədə», «Mərdəkan qəsəbəsində təşkil edilmiş Abşeron Dövlət Damazlıq və Süni Mayalama Stansiyasının işi haqqında», «Azərbaycan şəraitində kənd

təsərrüfatı heyvanlarının doğub-törəməsinin vəziyyəti və qısırlığı ilə əsas mübarizə tədbirləri haqqında», «Azərbaycan SSR-də damazlıq işlərinin vəziyyəti haqqında», «Respublikada maldarlığın vəziyyəti haqqında», «Azərdamazlıq» Elmi-İstehsalat Birliyi tərəfindən son illər görülmüş işlər barədə», «Respublikanın rayonlarına cins mal-qara gətirilməsi və həmin heyvanlarda süni mayalamanın təşkili və aparılması haqqında», «Dövlət Üzümlük və Şərabçılıq Komitəsinin təsərrüfatlarında baytarlıq işinin vəziyyəti haqqında» kimi rəsmi sənədlərdə heyvandarlığın ümumi, maldarlıq, camışçılıq, qoyunçuluq, atçılıq, dəvəçilik, quşçuluq, arıçılıq və s. kimi ayrı-ayrı sahələrinin vəziyyətini əks etdirən rəqəmlər, faktlar, cədvəllər verilir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, «Azərdamazlıq» Elmi-İstehsalat Birliyi, Dövlət Üzümlük Komitəsi, Dövlət Seleksiya-Damazlıq stansiyaları, süni mayalama stansiyaları kimi qurumların konkret işləri barədə zəngin məlumatlar əldə etmək, bunların fəaliyyətini öyrənmək olar.

Bunlarla yanaşı, süni mayalandırmanın aparılması, məhsul istehsalının artırılması, ətlük-südlük cinslərin yetişdirilməsi, camışçılığın inkişaf etdirilməsi, baytarlıq işinin vəziyyəti, xəstəliklərə qarşı mübarizə kimi məsələlər arayışlarda konkret faktlarla oxuculara çatdırılır. Arayışlarda ümumi mülahizələr irəli sürülmür, konkret fikirlər, real rəqəmlər göstərilir. Bu real rəqəmlərin arxasında isə ictimai mülkiyyətin xüsusiyyətləri, özünəməxsusluğu, problemləri dayanır. Müəllif bütün bunları rəqəmlərin, faktların vasitəsilə açıq. O dövrdə bu mövzuda vəziyyətə açıq münasibət bildirmək olmazdı. Əslində isə müəllif öz münasibətini real, faktların dili ilə bildirirdi. Bu münasibət xaricdən, Rusiyadan, Pri-baltikadan gətirilən cins mal-qaraya yanaşmada özünü göstərirdi. Belə ki, faktlarla deyilirdi ki, həmin heyvanlar yerli şəraitə çətin uyğunlaşır, yemləmə-bəsləmə, iqlim şəraiti onlardan istifadə olunmasını çətinləşdirir. Gətirilmiş cins heyvanlar xüsusi qulluq, xüsusi yem rasionu tələb edir ki, bunlar da külli miqdarda vəsait, böyük xərc demək idi. Sərf edilən vəsaitin qarşılığı isə ilk dövrlərdə gözlənilmədiyindən də az olurdu. Bu da iqtisadi cəhətdən sərfəli deyildi. Bu heyvanlar respublikamızın ekologiyasına uyğun gəlmir, insan və heyvanlar arasında ağır sosial xəstəliklər - vərəm, brüselləyoz, leykoz, xərcəng kimi xəstəliklər yayırlar. Öz məhsulları ilə insan orqanizminə, sağlamlığına ziyan verir, zəhərli preparatlarla çimizdirildiklərindən ekologiyanı çirkləndirirlər. Həm də zəhərli preparatların heyvanların etinə, qanına, südünə keçməsi səbəbindən insan orqanizmi də zəhərlənmələrə, xəstəliklərə düşər olur. Alimimiz isə bu problemlərin həllini belə görürdü:

Dünya genefondundan Azərbaycanda səmərəli istifadə etməklə yalnız heyvandar alim və biologların, baytar alimlərin, respublika damazlıq sistemi mütəxəssislərinin məsləhətləri, layihələri əsasında, həm də gündəlik nəzarət altında, yerli şəraitimizə, ekologiyamıza uyğun, xəstəliklərə davamlı, yeni, yüksək məhsuldar südlük-ətlük qarım cinslərinin, hibridlərin yaradılması məqsədilə rekord dövlət buğalarının dondurulmuş toxumlarını gətirib süni mayalama aparmaq lazımdır. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mütləq 100% süni mayalandırmaya keçilməlidir. Bu yolla alınan cinslərin damazlıq təsərrüfatları

yaradılmalıdır. Bu baxımdan Qoştinfriz, Cerzey, zebu və zebu hibridləri daha məqsədə uyğundur. Bu daha səmərəli, daha effektiv yoldur.

Qeyd etdiyimiz fikir arayış və məruzələrdəki faktlar və rəqəmlərlə, gəlinən elmi nəticələrlə doğru, dürüst göstərilir və sübuta yetirilir. Çox təəssüf ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz ziyanlı tendensiya bu gün də davam edir.

Məruzələrdə və arayışlarda aydın görünən bir fikir də var. Bu həm müəllifin Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunun direktoru, «Azərdamazlıq» Elmi-İstehsalat Birliyinin rəisi, Dövlət Üzümçülük Komitəsinin sədr müavini və s. məsul vəzifələrdə çalışarkən özünün, həm də bütövlükdə aqrar sektorun fəaliyyət istiqamətləri, bu istiqamətlərin yönəldiyi məqsədlər və elm xadiminin çatdığı, gerçəkləşdirdiyi məqsədlərdən əldə olunan nəticələrdir. Bu nəticələr insan ömrünün, insan zəkasının, xalqı, milləti qarşısındakı göstərdiyi xidmətlərinin, çəkdiyi zəhmətlərin barıdır, bəhəridir.

Eyyub Bəşirov yaradıcılığının bir səhifəsi olan «Azərbaycanda biologiya elminin və heyvandarlığın inkişaf tarixindən» kitabı heyvandarlıq elmi tariximizin, onun bəlli bir mərhələsinin salnaməsidir.

Onun məruzələri elmi yaradıcılığının ilkin təməl daşlarıdır. O, hələ Gəncə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda, akademik K.A.Timiryazev adına Moskva Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında, ÜHİ-nun aspiranturasında təhsil aldığı illərdə tələbə elmi cəmiyyətlərində, müxtəlif elmi dərnəklərdə tez-tez elmi məruzələrlə çıxış edirdi. Moskva elmi mühiti tərəfindən təqdir edilən həmin elmi məruzələr alimin yaradıcılığının bir istiqaməti, xətti kimi formalaşmağa, möhkəmlənməyə, araşdırdığı mövzuların, problemlərin elmi həlli, həmin mövzuların aktuallığı baxımından daha da böyük məna kəsb etməyə, bitkinləşməyə başladı. Təbii ki, bunun da məntiqi nəticəsi olmalı idi. Həmin məntiqi nəticə isə elmi məruzələrin beynəlxalq elmi arenada, beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi, bəyənilməsi, yüksək qiymətləndirilməsi idi.

1964-cü ilin sentyabrın 6-dan 13-ə kimi İtaliyanın Trento şəhərində V Beynəlxalq Elmi Konqres keçirildi. Bu böyük elmi məclisdə 64 ölkədən 1200 nəfər alim iştirak edirdi. Həmin elmi məclisdə Eyyub Bəşirov «Camışların törəyib çoxalmasının biologiyası və süni mayalandırılması» mövzusunda elmi məruzə etdi. Böyük maraqla dinlənən elmi məruzə biologların V Beynəlxalq Konqresində birinci yeri tutdu və qızıl medala layiq görüldü. Roma Papası VI Pavel şəxsən özü alimimizi böyük uğur münasibətilə təbrik etdi və öz portretini hədiyyə verdi. Bu uğur təkcə Eyyub Bəşirovun deyildi, bu həm də Azərbaycan aqrar elminin uğuru, ona verilən yüksək qiymət idi.

Eyyub Bəşirovun məruzələri daşdığı elmi yükü, mahiyyəti, əhəmiyyətindən savayı, yazıçıların, ədəbiyyatşünas alimlərin təbirincə desək, sənətkarlıq baxımından da güclüdür. Məruzələrin dili çox rəvan, axıcı, lakonik, ifadələr isə sərrast və dəqiqdir. Fikirlər aydın, konkret ifadə olunur. Bütün bunlar da istər oxucunu, istərsə də dinləyicini yorulmağa qoymur, mövzuya olan marağı və diqqəti artırır.

Eyyub Bəşirov keçən əsrin 70-ci illərində BDU-nun nəzdində ali məktəb müəllimlərinin ixtisasartırma fakültəsində təbiətin və ekologiyanın mühafizəsi mövzusunda çox əhəmiyyətli mühazirələr oxumuşdur. Keçmiş İttifaqın, o cümlədən Azərbaycan ali məktəblərinin müəllimlərinin də dinlədiyi bu mühazirələr böyük maraqla qarşılanırdı.

O, ötən əsrin 50-60-cı illərində Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının təşkil etdiyi konqreslərdə, elmi simpoziumlarda daim iştirak edir, heyvandarlığın müxtəlif sahələrinə, problemlərinə aid mühazirələr, məruzələrlə çıxış edirdi. 1954-1964-cü illərdə Zaqafqaziya respublikaları arasında yeganə alim, mütəxəssis idi ki, QIYŞ-nin biologiya və heyvandarlıq bölməsinə üzv seçilmişdi. Alimimiz bu beynəlxalq qurumdakı müntəzəm fəaliyyəti, elmi tədbirlərdəki məruzələri, çıxışları, tövsiyələri ilə böyük nüfuz qazandı.

Eyyub Bəşirov 1970-ci illərin sonu 1980-ci illərin əvvəllərində «Azərdamazlıq» Elmi-İstehsalat Birliyinin rəis müavini Tağı İsmayılovla birlikdə BDU-nun nəzdində respublikamızda ilk dəfə, analoqu olmayan məktəb-Ali Genetika Məktəbi yaratdı. Yüksək səviyyəli seleksioner-genetiklərin hazırlanmasında bu məktəbin müstəsna əhəmiyyəti oldu.

Eyyub müəllim dünya aqrar elmi tarixində ilk dəfə törədici kəllərin toxumunun standartını işləyib hazırlamış, bu unikal elmi iş Beynəlxalq Standartlaşdırma Komitəsinin sifarişli, akademik Viktor Konstantinoviç Milovanovun və akademik Lev Konstantinoviç Ernstin elmi məsləhətçiliyi ilə aparılmışdır.

E.Bəşirovun rəhbəri və icraçısı olduğu «Kəllərin dondurulmuş toxumunun standartı» layihəsi, akademik Firuz Məlikov adına Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunun Abşeron Təcrübə Stansiyasının 1972-1975-ci illəri əhatə edən «Törədici kəllərin toxumunun standartı layihəsinin hazırlanması və camışların süni mayalanmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi» mövzusunda hesabata əlavə edilərək 1976-cı ildə Beynəlxalq Standartlaşdırma Komitəsinin Moskvadakı katibliyinə təqdim olunmuşdur. Bu gün də həmin standart dünya heyvandarlıq elmində və təcrübəsində əsas götürülür, onun əsasında da dondurulmuş kəl toxumunun beynəlxalq miqyasda alqı-satqısı aparılır.

O dövrdə FAO, YUNESKO kimi beynəlxalq təşkilatların dərgilərində elmi məqalələrlə çıxış edən alimimiz elə indi də onlarla əməkdaşlığını davam etdirir. FAO dünyada camışçılığın inkişaf etdirilməsi, camışçılığın potensial imkanlarının öyrənilməsi, araşdırılması, məhsul istehsalının artırılması kimi bir çox məsələlərin həllində Eyyub Bəşirovla məsləhətləşmələr, fikir mübadilələri aparır.

Hörmətli alimimiz FAO kimi mötəbər bir beynəlxalq təşkilatla əlaqə yaratmaq, qurulmuş əlaqələri möhkəmlətmək, qurumun diqqətini, gücünü, potensial imkanlarını ölkəmizdə heyvandarlığın inkişafına yönəltmək, heyvandarlarımızın, fermerlərimizin təşkilatlanmasını sürətləndirmək məqsədilə tanınmış mütəxəssis, elm və təsərrüfat təşkilatçısı Beynəlxalq Camışçılar Federasiyasının Daimi Komitəsinin üzvü, doktor İmran Əbilovla birlikdə FAO-nun rəhbəri Çiançarlo Rossiyə məktub yazdılar.

2000-ci il yanvar ayının 10-da yazılmış bu məktubda Azərbaycanda heyvandarlığın ümumi vəziyyəti, onun inkişaf perspektivləri xüsusən də camışçılığın elmi əsasda inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan camışçılıq elminin tarixi, onun qazanmış olduğu nailiyyətlər barədə məlumat verildi.

Məktubu yazmaqda məqsəd FAO-nun diqqətini Azərbaycana, ölkəmizdə heyvandarlığın inkişafına yönəltmək idi.

Tezliklə həmin məktubun nəticəsi özünü göstərdi. Bu gün FAO ilə əlaqədar müntəzəm xarakter alıb.

Bu qurumun Avropa və Asiya ölkələri üzrə kordinatoru, Hindistanın dünya şöhrətli alimi doktor-professor Tanejanın 2005-ci ildə Bakıya üç günlük səfəri birgə əməkdaşlığın daha da sürətlənməsinə, inkişaf etməsinə səbəb oldu.

Doktor Tanejanın akademik Eyyub Bəşirovla olan söhbətlərində Azərbaycanda və dünyada camışçılığın inkişafı, damazlıq, süni mayalandırma, qiymətli heyvan genofondlarının qorunub saxlanılması və səmərəli istifadə olunaraq inkişaf etdirilməsi, heyvandarlıq, xüsusən də camışçılıq məhsullarının istehsalı və s. kimi məsələlər barədə geniş müzakirələr, məsləhətləşmələr, fikir mübadilələri aparıldı.

Doktor Taneja qayıdandan sonra alimimizə göndərdiyi təşəkkür məktubunda yazırdı ki, Azərbaycanda və dünyada camışçılığın inkişaf etdirilməsi siyasətini Sizin verdiyiniz məsləhətlər və tövsiyələr əsasında yenidən qurduq.

Bir elm adamı kimi akademik Eyyub Bəşirovun verdiyi tövsiyələrin, məsləhətlərin FAO-nun fəaliyyət proqramında, inkişaf siyasətinin müəyyənləşdirilməsində, qurulmasında istifadəsi ilə Azərbaycan aqrar elminin dünya miqyasındakı nüfuzundan xəbər verir.

Alimimizin FAO ilə əlaqələri bu gün də davam edir. Bu təşkilatın ayrı-ayrı dərgilərində elmi məqalələrlə çıxış edir.

Rusiya elmi dairələri, elmi qurumları Eyyub Bəşirovla sıx əməkdaşlıq edir, mütəmadi olaraq onu öz elmi məclislərinə dəvət edirlər.

2004-cü il mart ayının 22-24-də Rusiya Beynəlxalq Keyfiyyət Problemləri Akademiyasında akademik V.K.Milovanov və professor İ.İ.Sokolovskayanın 100 illik yubileyləri münasibətilə keçirilən Beynəlxalq Elmi Konfransda Eyyub Bəşirov «Süni mayalanmanın metod və texnologiyaları və Azərbaycanda heyvandarlığın tərəqqisi» mövzusunda elmi məruzə ilə çıxış etdi. Konqresdə birinci yeri tutan bu məruzəyə görə Rusiya Beynəlxalq Keyfiyyət Problemləri Akademiyası alimimizi özünün həqiqi üzvü seçdi, həm də Rusiya Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının və ÜHL.-nin fəxri fərmanına layiq görüldü. Bu, Eyyub Bəşirov yaradıcılığının, Azərbaycan aqrar elminin nüfuzunun beynəlxalq səviyyədə etiraf olunması, təsdiqi idi.

Onu da qeyd etmək ki, alimin yaxın dostu, tələbə yoldaşı Rusiya Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyasının vitse-prezidenti akademik Lev Konstantinoviç Ernstin elmi

məsləhətçisi olduğu Eyyub Bəşirovun növbəti kitabı - «Биология и разведение сельскохозяйственных животных» əsəri də bu yaxınlarda Moskvada işıq üzü görəcək.

Alim elmi yaradıcılığını, eləcə də ictimai fəaliyyətini bu gün də uğurla davam etdirir. Onun yeni kitabları nəşr edilib, bir neçəsi də çapa hazırlanır. 2011-ci ildə alimin «Azərbaycanda heyvandarlığın elmi əsasları» adlı yeni kitabı işıq üzü gördü. Alim öz yaradıcılığında heyvandarlıq elminin bütün sahələrini dərinlən araşdırıb, öyrənmişdir. Bu kitabda da heyvandarlığın bütün problemləri, ən başlıcası, qabaqcıl metod kimi süni mayalanmanın geniş tətbiqi vasitəsilə genfondların cins tərkibinin, heyvanların balavermə, alınan balaların yaşama qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması, yeni cinslərin, heyvandarlıqda əsas sahə olan yem bazasının yaradılması, möhkəmləndirilməsi, məhsuldarlığın artırılması, insanların yüksək keyfiyyətli, ekoloji təmiz, bioloji qiymətli, yüksək qidalılığa, müalicəvi əhəmiyyətə malik dietik, camış, arı və digər heyvandarlıq məhsulları ilə təmin edilməsi məsələləri araşdırılır və mövcud problemlərin həlli yolları göstərilir.

Akademik Eyyub Bəşirovun elmi yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu baxımdan alimimizin ötən əsrin əllinci illərinin əvvəllərindən bu günümüzdə qədər müxtəlif müəlliflərin elmi əsərlərinə, dissertasiyalarına, ayrı-ayrı kitablarına yazmış olduğu elmi rəylər, eləcə də onun öz əsərləri haqqında rəylər böyük maraq doğurur. Bu rəylər ötən əsrin ikinci yarısında heyvandarlıq elmində aparılan tədqiqatların, araşdırılan elmi problemlərin, aqrar sahə ilə bağlı bir çox məsələlərin, tam dolğun, aydın bir mənzərəsini yaradır.

Bu mühüm, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən elmi sənədlərin aktuallığını nəzərə alaraq müəllif həmin rəylərin müəyyən hissəsini toplayıb «Elmi iş» jurnalının 2011-ci il, 3-4 saylarında dərc etdirdi.

Rəylərin tophu halında çap edilməsi öz-özlüyündə çox nadir, həm də çox yerinə düşən bir hadisə idi ki, bu da elmi təcürbədə mütəxəssislərə, araşdırmaçılara elmi tədqiqat işlərində geniş imkanlar yaradır.

Eyyub Bəşirov Azərbaycan Heyvandarlıq Assosiasiyasının prezidentidir. O, bu ictimai quruma rəhbərlik etməklə yanaşı, Azərbaycan Camışçılar Assosiasiyası, Azərbaycan Arıçılar İttifaqının fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsində fəal iştirak edir. O, səkkiz dildə yazır, oxuyur və danışır.

Ümidvarıq ki, söhbətimizi işığı fonunda qurduğumuz biologiya və heyvandarlıq elmləri tarixinin yeni səhifəsi olan «Azərbaycanda biologiya elminin və heyvandarlığın inkişaf tarixindən» kitabı da hörmətli alimimizin digər əsərləri kimi oxucuların, mütəxəssislərin, tədqiqatçıların, elmi ictimaiyyətimizin böyük marağına səbəb olacaq.

Eyyub Bəşirovun elmi yaradıcılığı böyük, həm də zəngin bir irs kimi gələcək nəsillərə töhfədir, əmanətdir. Əsrlər ötəcək, nəsillər dəyişəcək, xalqımız bu irsi qoruya-qoruya ondan bəhrələnəcək.

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ, ВЫСОКОПРОДУКТИВНЫЕ ПОРОДЫ ОВЕЦ АДАПТИРОВАННЫХ И РАЗВОДИМЫХ В ЖАРКИХ КЛИМАТИЧЕСКИХ, ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Эйюб Баширов,

*Научный руководитель, Президент Ассоциации Животноводов Азербайджана,
действительный член Международной Академии проблем качества Российской Федерации,
доктор биологических наук, академик*

Н.А. Дамиров,

*зав. лабораторией грубошерстного овцеводства Азербайджанского НИИ
животноводства, кандидат сельскохозяйственных наук*

Н.А. Наджафов,

*ведущий научный сотрудник Абишеронской опытной станции
животноводства, кандидат с/х наук, селекционер с/х животных*

В павильоне «Овцеводство» большой интерес у специалистов вызвали овцы Азербайджанской ССР. Овцы карадолахского отродья Карабахской породы, представленные колхозом имени Жданова Имишлинского района, отмечены наградами ВДХ СССР. Новый тип карадолахских овец выведен заведующим лабораторией грубошерстного овцеводства Азербайджанского НИИ животноводства, кандидатом сельскохозяйственных наук М.А. Дамировым. Мы попросили его рассказать об этой породе.

ПЕРСПЕКТИВНАЯ ПОРОДА ОВЕЦ

Многим известна карабахская порода – грубошерстная, жирнохвостная, мясошерстно-молочного направления. Эта исторически сложившаяся, древняя, отгонно-пастбищная порода Азербайджанской ССР особенно распространена в Мильско-Карабахской зоне республики. Была создана многовековой народной селекцией и стала материнской основой у некоторых пород и популяций местных грубошерстных, а также помесных овец разводимых в республике.

Особенность карабахской породы овец – хорошая приспособленность к местным природно-климатическим условиям, устойчивость и выносливость к экстремальным условиям природы при круглогодичном пастбищном содержании. Овцы отличаются высокими нагульными и откормочными свойствами, хорошими местными формами и вкусовыми качествами мяса. Недостаток породы – наличие мертвого волоса.

В этом году (1987-1988 гг.) на ВДХ СССР мы показываем карадолахское отродье Карабахской породы овец. Замечу, овцы этого отродья в основном сохраняют признаки Карабахской породы, но отличаются от них крупным ростом, лучшим сложением, имеют значительно большие жировые наросты на хвосте, часто спускающиеся до скакательного сустава, шея и туловище заметно длиннее, ноги высокие, что в карабахской породе встречается редко.

Хочу напомнить, что в результате массовой метизации все грубошерстные породы овец в период с 1936 по 1964 годы практически ликвидировались в республике. Карабахская порода и отродье Карабахских овец преобразовались в тонкорунную и полутонкорунную. Незначительное количество карабахской породы овец сохранилось в частном секторе у колхозников.

Учитывая лучшие местные качества, скороспелость и другие хозяйственно-экономические преимущества этих овец. С 1964 года Азербайджанский НИИ животноводства начал работу по восстановлению и совершенствованию карадолахского отродья Карабахской породы овец в хозяйствах Агджабединского, Агдамского, Имишлинского, Ждановского и Физулинского районов Мильско-Карабахской зоны Азербайджана.

В результате многолетней научно-исследовательской работы в период 1973-1975 годов был создан генофонд нового типа карадолахских овец отродья Карабахской породы.

Новый тип карадолахских овец сохранил такие важные генетически обусловленные морфологические признаки и биологические особенности, как скороспелость, выносливость, наилучшие мясные качества. Отличается от своих предшественников значительно большим настригом (у баранов – 28 – 3,8 кг, у маток – 2,5-2,8 кг) и лучшим качеством шерсти преимущественно полугрубой и основном светло-серого и белого цветов. Чистый выход шерсти 63,6-70%. Длина шерсти при весенней стрижке в среднем 9-10 см при осенней – 5-6 см. За две стрижки абсолютный прирост шерсти в среднем (за год) 13,5-16,2 см максимально 27 см. Морфологический состав шерсти включает пух – 36-55%, переходный волос – 32-34%, ость – 11,5-30,6%, мертвый волос – 3,6%.

Живой вес нового типа карадолахских овец у баранов-производителей в среднем от 70-90 кг до 120 кг, у маток – от 50-55 кг до 64 кг, молодняк в 8-10-месячном возрасте весит в среднем 38-50 кг. вес кудючного жира при убое баранов – 4,5-8,0 кг, а при хорошей упитанности до 20 кг.

Молочность за лактацию – 60,8 – 70 кг, с жирностью 6,0-7,5% кг. плодовитость – 119-125 ягнят на 100 маток.

Новый тип карадолахских овец отличается устойчивостью при круглогодичном отгонно-пастбищном содержании выносливостью и скудным кормовым условиям и различного рода заболеваниями, обладает способностью акклиматизироваться во всех природно-климатических зонах Закавказья.

Основная масса нового типа карадолахских овец и сходной с ними карабахской породы в настоящее время сосредоточена в количестве 25 тыс. голов в колхозе имени Жданова (председатель колхоза Мурадов В.Д.). 12 тысяч голов в колхозе имени Ленина (председатель колхоза Мамедов А.) Имишлинского района Азербайджанской ССР, где образованы в 1936 году племенные фермы.

Азербайджанский НИИ животноводства продолжает научно-исследовательскую работу и селекцию, обобщая материалы для апробации как самостоятельной группы нового типа скороспелых карадолахских овец мясо-шерстно-молочного направления полугрубой шерстью.

Журнал «ВДНХ СССР», №3, 1988 г.

20.04.2000 г.

КРАТКОЕ ОПИСАНИЕ ЭКОСИСТЕМЫ

Для природной среды Азербайджанской Республики характерно большое разнообразие орографии, почв и растительности.

В основном по характеру орографии, почвенного и растительного покрова территория Азербайджана подразделяется на пять природно-климатических областей:

Большой Кавказ, Малый Кавказ, Нахчыван, Ленкоранскую и Кура-Аразскую. Каждая из которых характеризуется разнообразными и природными условиями.

Кура-Аразская экологическая зона

Кура-Аразская низменность, климат которой относится к типу сухого субтропического. Климат теплый с продолжительным жарким летом и мягкой зимой. Число жарких месяцев 4-5 в средней части. По мере повышения местности над уровнем моря с востока на запад, по направлению к отрогам и склонам Большого и Малого Кавказа климат постепенно переходит в умеренно-теплый, главным образом, за счет уменьшения жарких месяцев до 3-х и понижения температуры самого холодного месяца до 0-10°.

Зона делится на три природных района: Ширванский, Мильско-Карабахский и Мугано-Сальянский – в экологическом отношении очень схожих и представленных умеренно-измененными природными ландшафтами.

Ширванская равнина расположена в северной части низменности, примыкающей к предгорьям Большого Кавказа, а Юго-Восточный Ширван занимает левобережье нижнего течения Куры. С севера она примыкает к предгорьям Гобустана, а с востока омывается водами Каспийского моря. Юго-восточный Ширван используется лишь как зимние пастбища, одна часть мелиорирована и используется под сельхозкультуры и в основном под хлопчатник.

Мугано-Сальянский район занимает правобережную часть Куры к югу и юго-востоку от впадения в нее Араза, является наиболее равнинным и полностью расположена на отметках ниже уровня океана. Он состоит из двух равнин, Муганской и Сальянской. Большая часть Мугани и Сальянская степь полностью лежит ниже уровня моря.

Мугано-Сальянская степь охватывает 930 тысяч га, из них 313,9 тысячи га – пастбища. По климатическим условиям вся низменность относится к центрально-степной климатической области. Климат умеренно-континентальный, сухой, субтропический с жарким летом и относительно теплой зимой. Незначительно количество осадков (215-260 мм в год) и их неблагоприятное распределение по временам года определяют необходимость искусственного орошения всех сельскохозяйственных культур.

Климатические условия района пастбищ в общем теплые с продолжительным жарким летом и мягкой зимой.

Осадков выпадает немного, причем, в низменных пустынных районах их количество составляет всего 187-200 мм в год. Больше всего осадков выпадает в осенне-зимний период. Температура воздуха зимой обычно бывает +1, + 2,0°, а летом

может превышать $+40^{\circ}\text{C}$, над землей в конусе достигает днем 67°C . Самые жаркие дни летом наблюдается в центральной части Кура-Аразской депрессии. Снежный покров наблюдается очень редко, а если снег и выпадает, то большей частью быстро тает, так что растительность пастбищ вполне доступная для использования в зимнее время.

Абшеронская экологическая зона

Абшеронская экологическая зона по орографии и климато-ландшафтному районированию относится к региону Большого Кавказа, представляя его юго-восточную окраину.

Абшеронская, частично Бакинская, а также южная часть Гобустана, западная часть вместе с Гобустаном носит предгорный характер с довольно высоким плато и высотами, достигающими 340-850 м.

Зона отличается сухим субтропическим климатом и сильными северными ветрами «Хазри». Средняя годовая температура воздуха $+14,2^{\circ}\text{C}$. Наиболее высокая жара приходится на июнь-сентябрь месяцы, она доходит до $38-40^{\circ}\text{C}$.

Зимой морозы наблюдаются в январе-феврале месяцах. Количество годовых осадков в пределах 140 мм в юго-западной части и 249-250 мм в северном.

Растительность Абшеронской зоны представляет эфемеровую полупустынную вегетативную вольную, которая определена годовым ходом осадков. Полупустынный тип растительности представлен формациями: полынно-петросимониевая, полынно-эфемерная, полынно-карагановая и злаково-разнотравно-эфемерная.

Чянгиз считается хорошим нажированным кормом для мелкого рогатого скота. Охотнее всего поедается овцами эфемертук.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Климат Азербайджана» под редакцией А.А.Мадатзаде, Э.М.Шихлинского, Баку, 1968 г.
2. Будагов Б.А. Современные естественные ландшафты Азербайджанской ССР. Изд.-во «Элм», Баку, 1988 г.
3. Состояние окружающие среды Азербайджанской Республики. Баку, 1997 г.

Потребности базара

Учитывая рыночные потребности населения к баранине, курдючному жиру, сыру-«моталпендири», и молочном продуктам, а также грубой и полугрубой шерсти, спрос очень большой, поэтому фермеры и крестьянские хозяйства сами выбирают породы овец, которые в данной зоне выгодно им разводить.

В заключение необходимо отметить, что выше указанные ценные аборигенные овцы как уникальный генофонд нужно сохранить и приступить к улучшению их племенных и продуктивных качеств.

ШИРВАНСКАЯ ПОРОДА ОВЕЦ

Овцы Ширванской породы по зоологической классификации относятся к длинно-жирно-шерстной группе с жирным хвостом, по хозяйственной классификации - мясо-шерстно-молочной группе. Ширванская группа овец относится к местным аборигенным жирнохвостным, грубошерстным породам овец. Создана путем народной селекции. Ширванская порода овец по продуктивности весьма близка к карабахской породе. Она широко распространена в Ширванской, Мугано-Сальянской, Апшеронской зонах Азербайджана. Ширванская овца ценится за высокую приспособленность к суровому, сухому жаркому климату. Они весьма устойчивы к заболеваниям за неприхотливость в кормлении, содержании. В Мугано-Сальянской зоне ширванские овцы ценятся из-за высокой приспособленности к жаркому климату. Это качество ширванских овец особенно необходимо ввиду сугубо стационарного характера содержания овец в зоне.

Овцы породы Ширван характеризуются следующими особенностями. Они сравнительно некрупные, туловище несколько плоское и укороченное. Голова у большинства нежная с прямым профилем, иногда горбоносая, покрыта кроющим волосом, шея и брюхо слабо обросшие. Овцематки камолые, бараны - рогатые. Приблизительно 44% животных короткоухие, (кере) остальные длинноухие (кюреи гулаглы).

Живая масса ширванской породы овец в Мугано-Сальянской зоне в среднем составляют: у овцематок 44,8 кг (38-57 кг), у взрослых баранов 53,7 кг (43-60 кг), а в 1,5-годовалом возрасте у баранчиков 48,3 кг (32-50 кг), у ярок 38,5 кг (30-47 кг). При рождении баранчика 4,0 кг (3,2-5,5 кг), ярки 3,78 кг (2,2-4,0 кг), в 6-месячном возрасте баранчики 32,5 кг (21-40 кг), ярки 28,1 кг (20-35 кг). Ягнята до 6-месячного возраста развиваются интенсивно. Средний суточный привес составляет 150-200 граммов.

Средний годовой настриг шерсти у овцематок 1,9 кг (1,65-2,28 кг), у баранов 3,0 кг (2,79-3,22 кг), у ярок 2,08 кг (1,7-2,37 кг), у баранчиков 1,94 (1,77-1,97 кг). ягнят в 6-месячном возрасте баранчики 0,92 кг, ярки 0,73 кг.

По масти шерсти овцы в основном светло-серые, серые, темно-серые, рыжие и светло-каштановый. Ширванские овцы дают низкие настриги шерсти, притом шерсть грубая. Весомые соотношения отдельных фракций в руне составили: пух - в среднем 38,27% (10,62-55,80), переходный волос 18,37 (8,96-32,59), ость - 21,80% (9,28-41,37), мертвый волос - 21,45% (8,53-36,09), а иногда доходит до 36,09%.

Суммарная тонина. Ширванской шерсти средняя тонина составила: пух 33,11 микр, промежуточный волос 39,48 микр, ость 58,97 микрон, мертвый волос 169,48 микрон, а иногда доходит до 271,87 микрон.

Выход чистого волокна составил от 63 до 67,57%.

Нагульные свойства: с целью изучения способности к нагулу местных грубошерстных овец Ширван проводились хозяйственные опыты на масштабах весеннего и летнего периода (условиях Мугано-Сальянской зоны). Стационарно-пастбищное содержание без подкормки. Овцематки за 150 дней нагульного периода прибавили в весе 9,7 кг или средний суточный привес составил 64 гр. Валушки 15-16-месячного возраста за этот же период прибавили в среднем на голову 14,5 кг или 96 граммов на сутки. Валухи за 120 дней нагула прибавили на голову 14,6 кг или 121 грамм на сутки.

Убойный выход мяса у овцематок составил 45,91% у валухов - 50,27%.

Плодовитость ширванских овец - 100 окотившихся маток 106,0 ягнят при вольной случке, а при искусственном осеменении 126-140. Молочность за три месяца (март-май) удой на одну овцу получена 34,3 литра молока (не включая молоко вскармливаемым подсосным ягненокм).

В зоны разведения ширванской овцы с 1956 года были завезены бараны-производители (мериносы, прекося) породы и проведены массовые скрещивания с грубошерстными овцами. Скрещивание грубошерстных овец с баранами тонкорунных пород преследовало цель улучшить шерстную продуктивность местных овец. Однако проведение длительного скрещивания в этом направлении не дало положительных результатов. В этих специфических суровых, экстремальных природно-климатических и кормовых условиях полученные помеси наоборот стали мелкими, с низким настригом и плохим качеством шерсти. Ослабленностью, плодовитостью и жизнеспособностью овец и скороспелость полученных ягнят. У помесей качество шерсти ухудшилось. Сданная государству вся тонкая и полутонкая шерсть оказалась короткой, сухой и дефектной, что причинило хозяйствам ежегодно крупный экономический ущерб.

В целях устранения вышеуказанных недостатков, а также для восстановления, совершенствования и улучшения племенных и продуктивных качеств ширванских овец, во все зоны разведения их помесей с 1985 года проводится массовое обратное скрещивание с полугрубными шерстным баранами Гала-Апшеронской и ценными племенными баранами Ширванской породы.

Научный руководитель академик Э.Б.Баширов

НОВАЯ АБШЕРОНСКАЯ ПОРОДА

Абшеронская порода овец по зоологической классификации относится к длинножирнохвостной группе, а по хозяйственной классификации мясо-шерстно-молочной группе с неоднородной полугрубой шерстью и с крупным, развитым жирным хвостом.

Выведена (1971-1995 гг.) в племенных овцеводческих хозяйствах Азерплеомобъединения «Гюздак» и «Гобу» Абшеронского района Азербайджанской Республики.

В традиционных естественных пастбищных кормовых условиях на базе местных грубошерстных овцы Гала созданы в результате сложного воспроизводительного обратного скрещивания помесей тонкорунных, балбасских, ширванских, Галанских овец с баранами Гала. В процессе создания породы Абшеронская использовались погласительное, воспроизводительное скрещивание и с последующим разведением желательных овец «в себе» по всем поколениям. Одновременно между поколениями, полученные желательных животных сконцентрированное в отдельных селекционных отарах.

В процессе работы ставилась задача сохранить ценные свойства овцы Гала: крупно развитый жирный хвост, крепость конституции, скороспелость, высокую мясо-шерсте-молочность, выносливость к суровому жаркому климату, устойчивость к заболеваниям, нагульными и откормочными способностями.

Дальнейшая селекционно-племенная работа направлена на создание желательных овец Абшеронская с полугрубой шерстью.

В Абшеронскую зону, начиная с 1956 года, были завезены бараны-производители разных (меринос, прекос) пород и приведено массовое скрещивание с грубошерстными овцами, в том числе с овцами Гала. Однако данное скрещивание не дало положительных результатов, в специфических суровых природно-кормовых условиях.

Полученные помеси стали мелкими с низким настригом и плохим качеством шерсти, ослабленной жизнеспособностью, плодовитостью и скороспелостью, исчез жировой хвост.

Руководство племслужбы республики («Азерплеомобъединения») совместно с Абшеронской опытной станцией в своих племенных овцеводческих хозяйствах в 1971-1975 гг. проводило работы по восстановлению и размножению, с 1976-1980 гг. по совершенствованию племенных и продуктивных качества овцы Гала и в 1981-1985 гг. приступило к целенаправленной работе по созданию репродуктора генофонда овцы Гала-Абшеронская с полугрубой шерстью в условиях Абшеронской

зоны. Постановлением Совета Министров Азербайджана в 1984 году овцесовхоз «Гюздак», в 1987 году овцесовхоз «Гобу», находящиеся в ведении «Азерплеомбъединения» утверждены племенными хозяйствами по разведению племенных овец Гала-Абшеронская. В этих племенных хозяйствах разводится более 50 тыс. голов овец. Ежегодно 1500-2000 голов выращенных племенных овец были реализованы. По линии «Азерплеомбъединения» созданная под нашим руководством новая ценная порода овец Гала-Абшеронская была широко внедрена во многих районах низменной и предгорной части республики, благодаря чему была создана целая серия дочерних хозяйств этой породы.

Характерные особенности этих овец крупная, крепкая конституция с хорошим сочетанием высокой мясо-шерстно-молочной продуктивности, с хорошо развитым жирным хвостом. Отличной полугрубой шерстью и приспособленностью к суровому круглогодичному содержанию на естественных пастбищах Абшеронской зоны. У этих овец голова средней величины, профиль прямой, подвижные длинные уши, шея длинная, мускулистая, овцы и бараны камолые, у баранов встречается маленький рог. Туловище длинное, глубокое и широкое, холка широкая, линия спины прямая, крестец широкий и слабо обвислый. Грудь глубокая и широкая. Ляжки хорошо выполнены. Ноги длинные, крепкие, тонкие, правильно поставлены, копыта крепкие. Хвост большой и средне объемистый, обвислый до скакательного сустава с двумя частями (левая, правая). Жировое отложение, копчик хвоста тощий, хвостатое зеркало открытое. Оброслость шеи и брюха хорошая, покров волос головы и ноги серо-рыжий, золотистый, темно-серый, коричневый, шерсть белая и светло-серая, неоднородная, двухъярусная, полугрубая. Косицы средние по длине 12-16 см, пух – 11-12 см. Мертвый волос практически отсутствует.

Ягнят при рождении темно-рыжие, коричневые, темно-серые и серые. У ягнят при отбивке масть ноги и головы остается, а шерсть становится более светлой. После первой стрижки шерсть становится серой и белой.

Современные Гала-Абшеронские овцы имеют среднюю величину: бараны-производители весят 64-73 кг, лучшие до 100-120 кг, матки – 47-60 кг, максимум 70 кг, баранчики 45-51 кг, максимум 70 кг, ярок 40-57 кг. Максимум 66 кг. При рождении баранчики 4,2 кг, максимум 5,5 кг, ярки 3,9 кг максимум 5,2 кг. В 6-месячном возрасте баранчики весят 37 кг, максимум 45 кг, ярки 34 кг, максимум 41 кг.

Настриг шерсти в среднем за 3 года у баранов 3,7-4,1 кг, максимум 5-6 кг. У овцематок 2,5-3,0 кг, максимум 4-5 кг, у ярок 2,5-3,0 кг, максимум 4-5 кг, у баранчиков 3,0-3,5 кг, максимум 5-6 кг, ягнят в 6-месячном возрасте – 0,8-1,3 кг, максимум 2,5 кг шерсти.

Ягнята до 6 месяцев развиваются интенсивно. Среднесуточный прирост составляет 160-185 граммов в лучших условиях 190-250 граммов и больше.

Овцы Гала-Абшеронская при благоприятных кормовых условиях быстро поправляются. Бракованные овцематки за 90 дней нагульного периода прибавили в живом весе 12,5 кг, средний суточный привес составил 138 граммов. Соответствен-

но баранчики 13,2 кг и 146 граммов. В откорме 83 дней овцематки дали привес 11,3 кг, суточный привес 136 граммов. Соответственно у баранчиков 13,6 кг или 163 гр.

Убойный выход нагульных овцематок 53,8%, баранчиков 53,7%. Убойный вес откормленных взрослых баранов жирной упитанности достигает 58-64 кг, выход достигает 66-67%, хвостовой жир достигает 14 кг и больше. Плодовитость на 100 маток 110-120 ягнят и более, молочный удой после второго месяца лактации (март, апрель, май) составил в среднем на одну овцу 48-50 литров молока. Отдельные овцы достигают 100 литров молока и больше.

Техническая характеристика шерсти желательных овец Гала-Абшеронской в основном полугрубая.

Оброслость брюха, шея кормления, цвет шерсти белый и светло-серый, уравненность руна нормальная, масса шерсти удовлетворительная, тонина ости средняя и тонкая, класс шерсти 1-2 длины косицы не меньше 12 см, пух 8 см. Средний чистый выход шерсти составляет 58-66%. Средняя длина косицы у баранчиков 16,7 см (14-23 см)/10-16 см). У ярки длина косицы 14,79 см (12-22 см), пух 11,05 см (8-16 см). На полугрубой шерсти по всем поверхностным группам в среднем составляет: пух, 56,8-56,4%, переходный 23,5-29,3%, ость 26,5-22,3%, мертвый волос практически отсутствует в руне.

Средняя истинная длина шерсти по всем половозрастным группам овец составила: пух – 14-18 см, переходного – 17-19 см, ости 15-21 см, средняя тонина полугрубой шерсти по половозрастным группам овец составила: у взрослых 36,8-38,0 микрон или 44-48 качества, у ягнят 28,2-28,6 микрон или 50-56 качества.

В 1985-1995 гг. выращено и внедрено 20.986 голов племенного молодняка овец Гала-Абшеронской породы. В Абшеронской, Мугано-Сальянской, Ширванской, Губа-Хачмазской и Шеки-Закатальской зонах республики массово используются как племенной улучшатель республики, массово используются как улучшатель местных грубошерстных и помесных овец и разводится в чистоте в «себе».

ОВЦЫ ГАЛА

Овцы Гала «Галагоюну» по зоологической классификации относятся к длинножирнохвостной группе, по хозяйственной классификации к мясо-шерстно-молочной группе, с неоднородной грубой шерстью и с развитым жирным хвостом. Овцы этой группы отродья ширванской породы. Созданы народной селекцией любителей-овцеводов в селении Гала и распространены по всем Абшеронскому полуострову. Более крупные массивы этих овец содержатся в фермерских и крестьянских хозяйствах Абшерона.

Овцы Гала достаточно крупные с развитым жирным хвостом, по величине и хорошо приспособлены к суровым условиям круглогодичного стационарного пастбищного содержания в Абшеронской зоне.

Характерные особенности этой овцы:

Крупные крепкие конституции с хорошим сочетанием высокой мясной, курдючной (жирный хвост) и молочной продуктивностью. У этих овец голова средней величины, профиль прямой и слегка горбоносый, подвижные длинные уши, шея длинная, мускулистая. Туловище длинное, глубокое и широкое, у большинства овец наблюдается высоконоготь. Холка, спина широкая, прямая, удлиненная. Крестец широкий, грудь глубокая и широкая. Ляжки хорошо выполнены. Ноги длинные тонкие, правильно выставлены, копыта крепкие, с крупным развитым жирным хвостом, обвислый до скакательного сустава, состоящий из двух половин (правый, левый). Жировые отложения, копчик хвоста тощий, хвостовое зеркало открытое. Матки и бараны камолые, среди баранов редко встречаются малорогатые животные.

Овцы Гала характеризуются следующими средними показателями продуктивности: живая масса у взрослых маток 45-55 кг, максимум 75 кг, а у баранов 60-70 кг, максимум 100-120 кг, у ягнят при рождении 3,4-4,3 кг, максимум 5,0-5,5 кг. при отбивке (май) 30-35 кг, максимум 40-45 кг. Настриг шерсти у взрослых маток 2,0-2,5 кг, у баранов 3,0-4,0 кг, у баранчиков 2,5-3,0 кг, у ярок 2,3-2,5 кг, молодой с 6 месяцев 0,8-1,0 кг поярковой шерсти. Длина косицы в среднем 10-12 см, пух — 8-10 см. Выход чистого волокна весенней стрижки 60-65%, поярковой шерстью 65-75%. Плодовитость обычных в хозяйственных условиях составляет 105-115 ягнят на 100 маток. Овцы размножаются круглый год с относительно выраженной сезонностью. В лучших кормовых условиях получают 2 окота в год, или 3 окота за два года. Молочность овцы Гала высокая. Подсосный период обеспечивает интенсивный рост ягнят с суточным привесом 200-250 граммов и больше. Удой после второго месяца лактации (март, апрель, май) составляет в среднем на голову 38-46 кг товарного молока, исключая молоко, полученное подсосным ягненком.

Характерная окраска кроющего волоса рыжая, золотистая, разных оттенков более 70%, серый, темно-серый 25%, разных оттенков 5%. Обраслость туловища шерстью неудовлетворительная, нижняя часть шеи и брюха покрыта в большинстве случаев грубым, мертвым и кроющим волосом, при отсутствии других типов шерстников.

Туловище покрыто сравнительно редкой грубой шерстью, с преобладанием в ней пуха и мертвого волоса. По масти шерсти в основном темно-рыжая, золотистая. Незначительное поголовье темно-серое и серое. В руне составило: пух 55-70%, переходный волос 16-23%, ость – 8-10%, мертвый волос 7-10%. Тонина шерсти по фракциям составила: пух 21-24 микрон, переходного волоса 40-43 микрон, ость 68-72 микрон, мертвый волос 119-122 микрон.

Овцы Гала за короткий пастбищный период быстро поправляются и становятся средней и вышесредней упитанности. В нагульный период (март – май месяцы) живая масса увеличивается на 20-25%. Убойный выход средней упитанности составляет 50,33%, у откормленных взрослых баранов с жирной упитанностью составил 66,38%, убойный вес 57,75 кг, соответственно у 1,5-годичных баранов составил 49,96 кг, 66,25%, у ярок 40,23 кг или 65,41%. В том числе хвостовой жир весит 10-15 кг и больше.

Овцы Гала были использованы как основной племенной материал при создании новой породы Абшеронская с крупным развитым жирным хвостом и полугрубой шерстью.

В Абшеронской зоне вокруг города Баку у любителей этой овцы «Галагоюнлу» сохраняется как уникальный генофонд и разводит в чистоте в своих подсобных хозяйствах. Одновременно для улучшения качества шерсти в своих хозяйствах они используют баранов новой Абшеронской породы.
